

BULGARLARIN OLUŞUMU VE BULGAR DEVLETLERİNİN KURULUŞUNDA ONOGURLARIN YERİ MESELESİ

Ali AHMETBEYOĞLU*

Öz

Bulgar diye anılan boylar birlikteliğinin oluşumunda ve Magna (Büyük) Bulgar ile Tuna Bulgar devletlerinin kurucu unsurları arasında yer alan Onogurlar, Oğuzların kardeşi ve batı kolu olan Ogurlara mensup idiler. Avrupa Hun Devleti'nin yıkılış sürecinde Onogurlar başta olmak üzere Ogur boyları kolayca Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar. Onogurlar, Macarlarla beraber Hazar Bozkırından geçip Kafkaslar'a Kuban Bozkırına göçtüler. Onogurlar, Ugor-Macarlarla siyasi, askeri ve kültürel bakımdan tesir etmişler, onları da kendileriyle beraber güneye sürüklemişlerdir. Orta Asya'dan Doğu Avrupa coğrafyasına göç eden Ogurların yaşadıkları yerler İtil Nehri ile Karadeniz arasındaki bozkır bölgesinde Hazar Denizi'nin kuzey-batı kıyısında ve Kuban Nehri civarındaydı. Onogurlar Karadeniz'in kuzeyindeki ticarete rol oynamışlardır. Doğu Romalıların tahminen VII. yüzyılda başladıkları misyonerlik faaliyetleri sonucunda Onogurlar arasında Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Onogur Piskoposluğu dahi tesis edilmiştir. Onogurlar, yaşadıkları sahalarda askeri ve siyasi olarak değil, ticari yönleri ve şehirler kuracak sosyo-kültürel birikimleriyle dikkat çekmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ogurlar, Bulgarlar, Avrupa Hunları, Macarlar, Büyük Bulgar Devleti.

Abstract

COMPOSITION OF BULGARIA AND THE POSITION OF ONOGURES ON THE COURSE OF THE BULGARIAN STATES

The Onogures, the brother of the Oguz, and the Ogur, the west line, were among the founding elements of the Bulgarian union called the Bulgarians and the founders of the Magna (Great) Bulgarian and Danube Bulgarian states. In the process of the collapse of the European Hun State, Onogures, especially Ogur, spread easily to the steppes in the north of the Black Sea. The Onogurs, together with the Hungarians, passed through the Caspian Steppe and emigrated to the Kuban Steppes in the Caucasus. Onogurs, Ugor-Hungarian political, military and cultural influence, they have dragged them along with them to the south. The places where the Ogur migrated from Central Asia to Eastern Europe were located on the north-west coast of the Caspian Sea and near the Kuban River in the steppe region between the Itil River and the Black Sea. The Onogurans played a role in the trade in the north of the Black Sea. As estimated, the Eastern Romans in VIIth century, as a result of the missionary activities they started in the century, Christianity began to spread among Onogurlar. As a result, even the bishop of Onogur was established. The Onogurs attracted attention not only military and politically, but also their commercial aspects and their socio-cultural accumulation in cities.

Keywords: Ogurs, Bulgars, European Huns, Hungarians, Great Bulgarian State.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü;
aliahmetbeyoglu@gmail.com.

Bu çalışmamızla; kaynaklardaki kısıtlı bilgilerden yola çıkarak Onogurların bilinen tarihi seyrini ortaya koyduktan sonra, Bulgar denilen boylar birlikteliğinin oluşumunda ve Magna (Büyük) Bulgar ile Tuna Bulgar devletlerinin kurucu unsurları arasında Onogurların yerini değerlendirerek tartışmaya yeni bir boyut kazandırmayı hedefliyoruz. Onogurlar; isimleri “ok” kelimesinin çoğulu olan ve Türkçe boy, kabile manasına gelen Oğuzların kardeşi ve batı kolu olan Ogurlara mensup idiler. Boylar birlikteliği şeklinde yaşayan Onogur adı, ittifaka, birlikteliğe dâhil boy sayısı ile alakalı olup Onogur, On Boy manasına gelmektedir¹. Onogur kelimesi Bizans kaynaklarında Bulgarların yahut onların akrabaları Hun boylarından birinin adı olarak geçmektedir. Onogur, Unnogur, Unnogur, Unigor şekillerinde yer almıştır. Ayrıca On Boy manasındaki Onogur isminin Unnogur-Unnogur-Unigor şekillerinin Hun kabilesi veya kabileleri anlamında Hun-Ogur olabileceği düşünülmüştür². Kafesoğlu, Ogur boyları içerisinde Saragurların Ak-Ogur kanadını, Onogurların da dahil olduğu diğer Ogur gruplarının ise Kara-Ogur kanadını teşkil etmeleri ihtimali üzerinde durmuştur³. Bunlar yanında W. W. Radloff; Onogurları, Saragur ve Uogurlarla beraber Uygurlardan kabul etmiş, Reşidüddin’de zikredilen isimlerle mukayese ederek Onogurların On-Uygur olduğunu⁴, ayrıca bunların Avrupa’ya yönelerek Hun adıyla anıldıklarını söylemiştir. J. Hamilton da Onogurların On-Uygur olduğu, Kutrigur ve Utigurların da On-Uygurları oluşturan kabileler içinde yer aldığını iddia etmiştir⁵. D. Europeus ise aynı boyların Uygur (Türk) olmadıklarını, Macarların, Hantların, Manga-Ostyaklar ile Vogulların neşet ettiği etnik ortamda bulunan Ugor kabilelerinden olduklarını iddia etmiş ve Onogurları Büyük Ugorlarla aynı kabul etmiştir⁶. D. M. Dunlop da, Onogur adındaki -gur ekinden hareketle Onogurların Uygur yani On-Uygur olduklarını ve On Uygurların yalnız Kuzey Kafkasya’da değil Moğolistan’da da yaşadıklarını belirtmiştir⁷. L. N. Gumilev ise Saragur, Onogur ve Ugorların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar; Sabirlerin, Sibirya’da yaşayan Samoyed grubuna ait bir halk olduğunu iddia etmiştir⁸.

¹ Gy. Németh, “On ogur, hét magyar, Dentümogyer”, *Magyar Nyelv*, 17 (1921), s. 22-26; Gy. Moravcsik, “Zur Geschichte Der Onoguren”, *Ungarische Jahrbücher*, 10 (1930), s. 91; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s. 6-8.

² T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 63.

³ İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1997, s. 198. Bu konuya dair değerlendirme için bkz. O. Karatay, “Oğurlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay-S. Acar, İstanbul 2013, s. 242.

⁴ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. D.A. Batur, İstanbul 2004, s. 91.

⁵ J. Hamilton, “Toquz-Oguz et On-Uygur”, *Journal asiatique*, CCL/1 (1962), s. 35, 42, 45.

⁶ Artamonov, *a.g.e.*, s. 91.

⁷ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008, s. 51.

⁸ L. N. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2003, s. 187.

Onogurların da içinde yer aldığı Ogurlar, Doğu Avrupa coğrafyasına göç etmeden önce Mo-tun (209-174) döneminde Asya Hun Devleti'ne tâbi olmuşlardı. Üç ayrı kütle halinde bulunan Ogur boylarından Yedisu bölgesinin güneyi, Sır Derya'nın kaynağı ve Çuy nehirlerinin Issık Göl bölgelerine doğru uzanan kısımlarında bulunan zümresi Onogurları meydana getirmiştir. İrtiş Nehri'nin orta ve aşağı kısımlarında yaşayan, sincap derisinin kıymet sayıldığı dönemlerde ticaretle meşgul olan ve Çin yıllıklarının Ting-ling dediği boylar birliğinin batı grubundan neşet ettikleri düşünülen Ogurların, Tanrı Dağları havalisini yurt tutmuş Wu-sun'ların devamı olduğu iddia edilmişse de, tarihlerinin farklı mecralarda cereyan etmesinden dolayı bu görüş pek destek bulmamıştır⁹. Ayrıca Ting-ling'lerin güney kolu olabileceği söylenen Ho-chie boyunun Ogurların ataları olma ihtimali de seslendirilmiştir¹⁰.

Asya Hun Devleti'nin dağılması sonucunda tâbi boylardan bazıları Çin hâkimiyeti altına girerken bazıları da Sien-pi hücumlarıyla Güney Ural bozkırlarını takiben daha batıya gitmişlerdir. Boyların dağılmaları ve yer değiştirmeleri Moğolistan'dan İtil'e kadar uzanan sahayı etkilemiştir. Bu süreçte Avrasya tarihi için hayli önem taşıyan hadiseler vuku bulmuştur. Moğolistan'dan İtil'e kadar uzanan sahadaki etnik yapıda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Çoğunlukla bu sahanın bozkırlarında İranî topluluklar, orman-bozkır kuşağında ise Ugorlar bulunuyordu. Hun birlikteliğine dahil boylarının göçüyle durum değişmeye başlamıştır. Bunlar İran asıllı topluluklar ve Ugorları kendi bünyelerine katmaya başlamışlardır. Ogur boylarının çoğu Kazak bozkırlarında M.S. I. yüzyılın sonundan 350'ye kadar yaşamışlar, devam eden yıllarda Avrupa'ya yönelmişlerdir¹¹. Ural Dağlarının doğu eteklerinde Macarların ataları Fin-Ogurlar ile 463 yılına kadar Orta Asya'dan Ural civarına kadar hâkimiyet tesis eden Onogurlar münasebet tesis etmişlerdir¹².

Bazı Ogur boylarına daha IV. yüzyıl içerisinde Hazar bozkırları ile batısındaki alanlarda rastlanılmıştır. Ogur boylarının Türkistan'dan Doğu Avrupa bozkırlarına göçleri Avarların ilerlemesi sonucunda vuku bulmuştur. Nitekim 461-465 yılları arasında Asya'dan batıya doğru gerçekleşen ilerlemeler ve göçlere

⁹ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2013, s. 13-14.

¹⁰ Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 4.

¹¹ D. Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 23.

¹² L. N. Gumilëv, *Hunlar*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2005, s. 303; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 88.

dair bilgileri Bizans tarihçisi Priskos (VI. yy.) vermiştir. Konu hakkında yazdıkları şöyledir: “Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı, Ak Ogur), Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi. Abarları ise Okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuş (griffon) ’un yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartılmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları parçalıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemedi bu buldukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına (Akatzir, Ağaçeri) rastladılar. Onları harple yenerek tâbi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi”¹³.

Bu sıralarda çözülen Avrupa Hun Devleti yıkılış süreci yaşadığından Onogurlar ve Saragurlar başta olmak üzere Ogur boyları kolayca Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar. Önündeki Ogur ve Sabir boylarını batıya süren Avarlar ise bir duraklamanın ardından ertesi yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa’da göründüler. Onogurlar, Macarlarla beraber Hazar Bozkırından geçip Kafkaslar’a Kuban Bozkırına göçtüler. Saragurlar da batıya ilerleyerek Ağaçeriler yurduna geldiler ve eski Hun boylar birliğine dâhil olan bu boyu yenerek hâkimiyetleri altına aldılar. Daha sonraları 466 senesinde Kafkaslar’dan aşağı güneye inerek Ermeni ülkesine ve Sasanilere akınlarda bulundular¹⁴.

Saragur, Ugor ve Onogurlar Kafkasya’nın kuzeyinde ortaya çıktıktan sonra 463 yılında Romalılara bir elçilik heyeti yolladılar. Elçilik heyeti İstanbul’da dostça karşılanmış ve elçiler vaktiyle Sabirler tarafından sürüldükleri yurtlarından ayrıldıklarını anlatmışlardır. Görüşmelerde Doğu Roma İmparatoru I. Leon (457-474) onlardan yıllık hediyeler karşılığında sınır boylarının korunmasını talep etmiştir. Bu babda kısa süre sonra Onogurlar, Saragurlar başta diğer boylarla Kafkasya ötesine hareket etmişlerdir. Derbend üzerinden Kafkasları geçmeyi düşünmüşler; ama Sasanilerin yolu tuttuğunu görünce Daryal Geçidi’ne yönelerek

¹³ Priskos’un eserinin tercümesi için bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Attila’nın Sarayı’nda Bir Romalı*, İstanbul 2014, s. 7-71.

¹⁴ A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 124-127.

İberya'yı tahrip etmeye başlamışlardır. Saldırlardan Ermeniler endişeye kapılmışlardır¹⁵.

Hunlarla birlikte yaşamaya başlayan ve batıda Transilvanya'daki Dakia'dan doğuda Kuzey Kafkaslara kadar, Karadeniz'in kuzeyinde uzanan geniş sahalar yayılan Ogur boyları V. yy.ın sonundan VI. yy.ın ilk yarısına kadar doğudan batıya şu şekilde yerleşmişlerdir: Kafkas Sıradağları'nın kuzey-batı etekleri ile Kuban Bozkırında Macarlarla beraber Onogurlar, onları kuzey-batısında Don Nehri'nin aşağı yöresinde ve Azak Denizi kıyısında Utigurlar (VI. yy.ın ortalarında Kuban'da), Utigurların batısında ve Özü Nehri'ne kadar uzanan Kıpçak Bozkırında Kutrigurlar (VI. yy.ın ortalarında Dnyeper ve Tuna'nın aşağı kısımlarında), Kırım Yarımadası ve Khersones (Kerç) Bölgesi'nde Altziogurlar, Özi ile Turla nehirleri arasındaki bozkırlarda Ağaçerilerle birlikte Saragurlar, Besarabya Bozkırında eski Hun boylarıyla beraber Bittigurlar (468 yılına kadar başlarında Attila'nın oğlu Dengizik bulunuyordu), daha batıda Dakia Bölgesi'nde ve Tuna Nehri'nin sol kıyısında Sattagurlar yaşıyorlardı¹⁶.

Attila'nın büyük oğlu Dengizik'in ölümüyle Avrupa Hun Devleti tamamen dağılmış ve kesin olarak sona ermiştir. Tuna boyundaki boylar başsız kalmış ve perişan olmuşlardır. Bir kısmı daha kuzeye çekilirken, bir kısmı da Doğu Roma'ya tâbi olarak Roma arazisine yerleşmişlerdir. O sıralarda yani V. yüzyılın ikinci yarısında Batı Sibirya'daki topraklarından çıkarak ağır ağır göçen Ogur boylarının büyük kütlesi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmiş bulunuyorlardı. Kısa sürede Basarabya ile onun kuzeyinde yaşayan Attila'nın küçük oğlu İrnek'in bakiyesi olan Hun toplulukları Ogurlarla karışmaya başlamışlardır. Böylece Doğu Avrupa tarihinde ileride Bulgar olarak bilinecek yeni bir dönemin temeli atılmış oldu¹⁷.

Bulgar boylar birlikteliğinde Onogurların yeri meselesi halen tartışılan konuların başında yer almaktadır. Bu babda Bulgar Hakanlar Listesi başta olmak üzere kaynaklardaki bilgiler ışığında Bulgarların oluşumu ve Bulgar devletlerinin kuruluş sürecini değerlendirdiğimizde meselenin temelini, köken birliği olan Avrupa Hun bakiyeleri ile Onogurların oluşturduğu kanaati hâsıl olmaktadır. Nitekim Bulgar adı verilen Bulgar boylar birlikteliğinin ortaya çıkmasına dair Bulgar

¹⁵ Moravcsik, a.g.m., s. 90; I. Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, çev. İ. Doğan, İstanbul 2007, s. 196.

¹⁶ A. Ahmetbeyoğlu, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar", *Tarih Dergisi*, sayı 51 (2010), s. 4.

¹⁷ A. Ahmetbeyoğlu, "Attila'nın Oğlu Dengizik'in Devleti İhya Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2002), s. 301-314.

Hakanlar Listesi ipuçları içermekte ve buradaki üç isim dikkat çekmektedir. Bunlar, Büyük Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'tan önce kayıtlı olan ve Bulgarların tarihi cetlerini sembolize eden Avitokhol, İrnik (İrnek) ve Gostun adlı şahıslardır. Hakanlar listesinde yer alan bilgiler şöyledir:

Avitokhol: hâkimiyet süresi 300 yıl, soyu Dulo¹⁸, hükümranlığa başlangıcı Dilom-tvirem (Yılan yılının 9. Ayı).

İrnik: 150 yıl, Dulo, hükümranlığa başlangıcı Dilom-tvirem.

Gostun: 2 yıl, soyu Ermi¹⁹, hükümranlığa başlangıcı Dox. s.-tvirem (Domuz yılının 9. Ayı).

Bulgar kurucu unsurlarının bir nevi şeceresi olan Hakanlar Listesi'nde ilk sıradaki Avitokhol'un müşahhas tarihi kimliği bilinmemektedir. Genellikle 153-154 yıllarında Kuzey Hunlarının batıya doğru göçüyle irtibatlandırılmakta ve Sien-pi'lerin hücumu sonucu siyasi varlıklarını kaybeden Kuzey Hunlarının hükümdarı olabileceği düşünülmektedir²⁰. 300 yıllık hâkimiyet süresinin Hunların batıya yönelme tarihi olan 153-154 yılı ile Attila'nın ölüm tarihi olan 453 senesi arasındaki dönemi kapsadığı ifade edilmiştir²¹. İrnek'in 150 yıllık hâkimiyet süresinin ise Attila'nın ölümünden sonraki 150 yıllık süreci işaret ettiği düşünülmüştür²². Hakanlar Listesi'nden başka yazılı kaynaklarda adı geçmeyen ve Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'tan önceki isim Gostun'un kimliğine dair malumat bulunmamaktadır. Kutrigurların Beyi, Ant asıllı olduğu iddiaları²³ yanında, Kubrat'ın dayısı Organa ile özleştiren, Avar Kaganlığı'nın batı sınır bölgesindeki Bulgar boyları üzerine atadığı genel valisi kabul eden görüşlerde mevcuttur²⁴. Bu

¹⁸ Kut verildiği kabul edilen ve Asya Hun hükümdarı Mo-tun (M.Ö. 209-174)'dan itibaren Hun Tanhularını yetiştiren Tu-ku ailesinin Bulgarlar arasındaki isimlendirilmesidir. Bu sebeple Bulgar Hanları Asya Hun hükümdarı ile aynı köke bağlanmaktadır. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 190-191.

¹⁹ Bulgar devletinin esas hâkim hanedanı Dulo'ya evlenme yoluyla bağlanan ve hanım tarafından akrabalık vasıtasıyla oluşan boydur. O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1995, s. 38.

²⁰ A. Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 14 (1994), s. 2-3; Pritsak, *a.g.e.*, s. 24.

²¹ Pritsak, *a.g.e.*, s. 37-38; J. Marquart, *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, s. 77.

²² L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, Lille 1974, s. 661; Tekin, *a.g.e.*, s. 12; Pritsak, *a.g.e.*, s. 35.

²³ G. Vernadsky'den naklen bakınız Koç, *a.g.t.*, s. 32.

²⁴ Artamanov, *a.g.e.*, s. 218; Koç, *a.g.t.*, s. 33; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 12-14.

mülâhazalar Kubrat Han'ı Avrupa Hunları üzerinden Asya Hunlarına bağlamakta; fakat Onogurlar başta Ogur boylarının yerini eksik bırakmaktadır.

Kanaatimce Bulgarların ulu cedleri hususunda Bulgar Hakanlar Listesi'nde ilk sırada yer alan Avitokhol 300 yıllık hâkimiyet süresi, mensup olduğu soy ve Bulgarları oluşturan Avrupa Hun bakiyeleri ile Onogurların batıya gelmeden önce dâhil oldukları Asya Hun devletinin uzun siyasi varlığını ifade etmektedir. Bunun yanında Bulgar hükümdar ailesi açısından bakıldığında da Avitokhol, Tuku ailesinin en önemli hükümdarı Mo-tun'u sembolize ediyor olabilir ki, bu aynı zamanda boylar açısından ortak bir tarih şuurunu da ortaya koymaktadır.

Listede İrnik şeklinde geçen ve kendisine bağlı kütlelerin bakiyelerinin Bulgarların oluşumunda ana unsurların başında yer aldığı Attila'nın küçük oğlu İrnek'in 150 yıllık hâkimiyet süresi ise, Alan ülkesini ele geçirdikten sonra iyice batıya yönelişlerinden siyasi varlıklarının son bulunduğu devreyi (350-464) kastetmektedir. Dulo sülalesine akrabalık yoluyla bağlanan Ermi ailesine mensup olan Gostun'un Onogurların beyi olabileceği düşüncesi hâsıl olmaktadır. Kubrat'a bağlanan süreçte hâkimiyet süresi çok kısa gösterilse de, Bulgarların kaynaklarda Hun ve Onogur adlarıyla anılması bu görüşümü pekiştirmektedir. Hülâsa nüfuslarının hayli fazla olduğu bilinen Onogurlar Bulgar toplumunun asıl ve çoğunluğunu teşkil ederken, Avrupa Hun bakiyeleri ise Bulgar hükümdar ailesinin nüvesini oluşturmuştur. Süreç içerisinde Ogur boyları başta olmak üzere çeşitli Türk toplulukları da Bulgarların bünyesine katılmışlardır.

Onogurlar, hem Büyük Bulgar hem de Tuna Bulgar devletlerinin kuruluşunda önemli unsurlardan birisi olmuştur. Nitekim Nikepheros, Büyük Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'ın Unnogunların (Onogurların) efendisi olduğunu belirtmiştir²⁵. Agathias, Tervel komutasında Trakya'yı istila eden Tuna Bulgarlarını Unnogundur veya Onogundur (Onogurlar) Bulgarları diye adlandırmıştır²⁶. Konstantinos Porphyrogenetos, Bulgarların evvelden kendilerini Onogur Bulgarları diye adlandırdıklarını kaydetmiştir²⁷. Theophanes Confessor'da Ounnogoundour Bulgarları ifadesi yer almıştır²⁸. Büyük Bulgar Devletinin yıkılmasında önemli

²⁵ Nicephori, *Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, neşr. Karl de Boor, Leipzig 1880, s. 44.

²⁶ Agathias, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, neşr. R. Keydell, Berlin 1967, s. 89. Kelimenin açıklaması için bkz. Tekin, *a.g.e.*, s. 64.

²⁷ Constantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri*, neşr. I. I. Reiske, Bonnae 1829-1830, s. 65.

²⁸ Theophanes Confessor, *Chronographia*, neşr. Karl de Boor, Leipzig 1883, s. 497.

bir etken olan Hazarlar mağlup ettikleri ve bir kısmını hâkimiyet altına aldıkları Onogur Bulgarlarını V-n-nt-r diye adlandırmışlardır²⁹. Nitekim Hazar Meliki Yusuf mektubunda bunlardan şöyle bahsetmiştir: “..... *Bendeki kayıtlara göre atalarım henüz sayıca azken, yüce efendi-ona selam olsun-ona güç, kudret ve kale verdi. Onlar kendilerinden daha güçlü ve daha kudretli birçok halkla ardı ardına savaşlar yaptı. Tanrı'nın yardımıyla onları kovarak ülkelerini işgal ettiler ve bazılarını içinde bulundurduğumuz günlerde dahi haraç ödemeye mecbur bıraktılar. Benim yaşadığım ülkede, daha önceleri V-n-nt-r'ler yaşıyorlardı. Atalarımız Hazarlar, onlarla savaşlılardı. V-n-nt-r'ler daha kalabalık, hatta denizin kumları kadar kalabalıktılar. Ama Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini terketmek ve kaçmak zorunda kaldılar. Onları kovalayanlar Tuna adlı nehre kadar gittiler, fakat hala onlara yetişemediler. Bugünkü günde onlar Tuna nehri boylarında ve Kustandin'a yakın yerlere yerleşmiş durumdalar. Hazarlar ise, bugün onların topraklarını işgal etmiş bulunuyorlar....*”³⁰. Ayrıca Suriyeli vakanüvist Zahariya Ritor'un, Derbend Geçidi'nden kuzeye doğru Hazar Denizi'nin ötesinde yaşayan bir halk olarak bahsettiği Bulgarlara dair; “*Bazgun kendi dili olan bir ülkedir. Hunların sınırlarında bulunan Hazar Kapısı ve Denizi'ne kadar uzanır ve buraya bitişiktir. (Hazar) Kapının ötesinde kendi dillerini konuşan Bur(l)garlar yaşıyorlar. (Onlar) Putperest ve barbar bir halktırlar. Onların bir şehri Alanların ise beş şehri var. Dadu sınırlarındaki dağlarda yaşıyorlar. Kaleleri vardır. Avangur çadırlarda yaşayan bir halktır; Avgar, Sabir, Burgar, Alan, Kurtargar, Avar, Hasar, Dirmar, Sirurgur, Bagrasik, Kulas, Abdel, Eftalit - bu on üç halk çadırlarda yaşıyorlar (bunlar) sığır, balık ve vahşi hayvanların etleriyle beslenen, silahları olan halklardır*”³¹, şeklinde bilgiler verdiği görülmektedir. Ayrıca Bulgarlarla alakalı Onogur, Ugor, Sabir, Kutrigur, Avar, Hazar, Saragur ve Eftalit³² isimleri tespit edilmiştir. Patrik Nikephoros *Kısa Tarih*'inde 635 yılına dair verdiği bilgide; “*Yaklaşık olarak aynı sıralarda Organas'ın yeğeni ve Onogundurların efendisi olan Koubratos (Kubrat) Avarların Kağanına karşı ayaklandı ve onların ordusunu aşagılamalara tabi tutarak öz topraklarından kovdu. Herakleios'a bir elçilik heyeti gönderdi ve onunla ömürlerinin sonuna kadar uyacakları bir barış antlaşması yaptılar. (Herakleios) da ona hediyeler gönderdi ve patrik ünvanı ile*

²⁹ K. Czeglédy, “Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.”, *Acta Orientalia*, 1/2-3 (1951), s. 77-82.

³⁰ Artamonov, *a.g.e.*, s. 231.

³¹ Koç, *a.g.t.*, s. 29.

³² Akhunların bir kısmının buraya kadar geldiğini ve bu boyların hepsinin dillerinin (Türkçe) aynı olması dolayısıyla beraber hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

*onu şereflendirdi*³³ demektir. Bu ifadeler ve bilgiler Türk Bulgar devletlerinde kurucu unsur olarak, fazla savaşa katılmadıklarından³⁴ ve yurtlarında tesis ettikleri uzun barış dolu yıllar sebebiyle nüfusları hayli artan Onogur varlığının ve ağırlığının açık delillerini oluşturmuştur.

Onogurlar, Ugor-Macarlara siyasi, askeri ve kültürel bakımdan tesir etmişler, onları da kendileriyle beraber güneye sürüklemişlerdir. Onogurlar 463 yılında Sabirlerin baskısı sonucu yurtlarını terkederek Sır Derya'nın batı ucu yani Aral'ın güneyinden bugünkü Çimkent, Yesi (Türkistan), Kızılorda bölgelerinden hareketle İtil boyuna ulaşmışlardır. Bu bölgede Onogurların bir kısmı İtil'i geçerek eski yurtlarını andıran Kafkasya'nın kuzey-doğu eteklerinden Don Nehri'ne kadarki sahayı yurt tutmuşlardır. İtil Nehri'nin sol kıyısında kalan Onogurlar da kuzeyde otlaklar aramışlar ve daha sonraları İtil Bulgarlarının ülkesi olacak sahaya ulaşmışlardır³⁵. Bunun yanında Onogurların Don Nehri'nin aşağı boylarında ve güneylerinde, bugünkü Başkurdistan civarında olan Macarların da o günlerde onların hemen kuzeybatılarında oldukları iddia edilmiştir³⁶.

Onogur adı ilk bakışta Kafkaslar çevresindeki Hun adından (Honagur) kalmış gibi algılanmıştır. Günümüzde elde mevcut nüshası XI. yüzyıl sonu-XII. yüzyıl başlarına ait olan Ermeni müverrihi Movses Dasxuranc (Kalankatuac), eserinde IV. yüzyılın sonlarına dair hadiseleri anlatırken, Şapur'un İran'ına meydana okuyan Honk yurdundan Hun Honagur'dan bahsetmiştir. Honagur gerçekte Hunları değil de Onogurları ifade ediyorsa, bu kayıt Onogurları 463'ten önceye, İran'a akın mesafesinde bir yere, belki de İtil-Yayık arasına yerleştirmektedir³⁷. Bunun Kafkaslarda İran'a sefer yapan bir Hun kumandanının adı olduğu düşünülmüş, ayrıca Ermeni yazarın kaydettiği ismin Hun ile Ogur'dan meydana geldiği ve Batı Sibirya'da yaşayan Onogurların ilk dönemlerinde Hun konfede-

³³ Nicephori, *Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, s. 44.

³⁴ Jordanes'in Hunogurlar olarak kaydettiği ve sansar derisi ticareti yaptıklarını söylediği Onogurlara dair; "...kendilerinden daha cesur olan komşularından sinmişlerdir", ifadesi de Onogurların savaştan kaçınan ve ticareti ön plana çıkaran tutumlarını destekler mahiyettedir. Jordanes, *Romano et Getica*, neşr. Th. Mommsen, Berolini 1882, s. 63.

³⁵ Theophylaktos Simokattes, *Historiae*, yay. C. De. Boor, Stuttgart 1972, s. 259; W. Pohl, *Die Awaren*, Wien 1988, s. 18-57; Ş. Başstav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, V/17-18 (1941), s. 60.

³⁶ A. O. Demiral, *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 41.

³⁷ Movses Dasxuranc, *History of the Armenians*, translation and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson, Cambridge-Massachusetts, London 1978, s. 135-136; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 82.

rasyonuna dâhil olduklarının işareti olabileceği de iddia edilmiştir³⁸. Onogurların Kafkasya ötesine Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca varlıklarının önemli bir işareti de Bizans tarihçisi Agathias'ın VI. yüzyıldaki Bizans-Sasani savaşları hakkında bilgi verirken Kolhida kalelerinden birinin adının Onoguris olduğunu, 554 senesinde Lazika'da Rion'un kuzeyinde bulunan Onoguris kalesine bu adın Kalhiler'in Hunno-Ogurlara karşı asla kazanamadıkları bir zaferin anısına verildiğini belirtmesidir³⁹. Ayrıca Onogurların VI. yüzyılda Kafkasya'da bulduklarını eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sürülen Gelencik yakınındaki Borisovsk mezarlığındaki birçok mezarın karakteristik özellikleri de desteklemiştir. Zaten Kuban'ın aşağı kesimleri ve Kafkasya'nın kuzey batı boşlukları Onogur sınırları içerisinde gösterilmiştir⁴⁰.

VI. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir Bulgar grubunun Kuzey Kafkasya'da olduğuna dair Antakya Patriği Suriyeli Mihail'de de kayıt bulunmaktadır. Buna göre “*Bulgarlar İmeon dağlarından çıkararak Barsaliya olarak adlandırılan Alan ülkesine geldiler*”, denilmektedir. Bulgarların bu dönemde Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yurt tuttıkları anlaşılmaktadır⁴¹. Zira XIII. yüzyıl Süryani tarihçisi Abû'l-Farac'ın Asparuh Bulgarlarının Balkanlara göçünü anlattığı kaydında Bulgarlar, Bizans İmparatoru Mauricius döneminde (582-602) Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Kafkasya bölgesinde gösterilmiştir. Konuya dair yazdıkları şöyledir: “*Bu sıralarda İç İskityadan 30.000 İskit ile beraber 3 kardeş harekete geçtiler. Kış mevsiminde Amon dağının etrafında su aramak için iki ay dolaştıktan sonra Miantis gölünden kaynayarak Pontus denizine karışan Tanis (Dona?) nehrine vardılar. Bunlar Roma hududuna vardıkları zaman içlerinden Bulgaris adlı biri 10 gemi alarak Tanis nehrini geçti ve karargâhını Tanis ve Dunbir (Don ve Dinyeper?) nehirleri arasında kurdu. Bu nehirler de, Pontus denizine akar. Daha sonra bu adam, Mauricius'a haber göndererek yerleşmek üzere toprak istedi ve Romalıların müttefiki olacağını bildirdi. Mauricius ona yukarı ve aşağı Misya'yı verdi ve bunlar burada ikamet ederek Romalılar hesabına hudut karakolluğu yaptılar. Bunlar İskit oldukları halde, Romalılar bunlara Bulgarlar diyorlardı. Daha sonra diğer iki kardeş Salia adı ile tanılan Alan ülkesine, yani Bulgarların ve Panguryalıların⁴² “Türkler kapısı” adını verdikleri*

³⁸ Rásonyi, *a.g.e.*, s. 91.

³⁹ Agathias, s. 177-179.

⁴⁰ Koç, *a.g.t.*, s. 26.

⁴¹ Michel le Syrien, *Chronique*, III, yay. J. B. Chabot, Paris 1903, s. 184.

⁴² O. Karatay, Panguryalıların isminin Onogurlara işaret ettiğini düşünmüştür. O. Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Ankara 2003, s. 27.

Hazar şehirlerine geldiler..."⁴³. VI. yüzyıl Suriye kaynağının (Zahariya Ritor) ve Abû'l-Farac'ın ifadelerini bugünkü Çeçenistan-İnguşedya'dan batıya doğru Kuzey Kafkasya, Kuzey Don bölgesi ve Aşağı Don bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kalıntılar da desteklemiştir⁴⁴.

Kurucu unsurları Avrupa Hun bakiyeleri ile Onogurlar olan ve Azak Nehri'nin kuzeyindeki saha merkezli olmak üzere Dnyeper bölgesinde tesis edilen, sınırları doğuda Don boylarına, batıda ise Bug Nehri'ne dayanan Büyük (Magna) Bulgar Devleti'nin adı, sahip olunan toprakları aşan genişliği ifade etmiştir. Çoğu ileriki yıllarda Bulgarların bünyesine katılacak akraba boyların yaşadığı sahalara da işaret eden bir adlandırma olmuş olabilir. Nitekim farklı kaynaklarda yer alan bilgiler bu düşünceyi haklı çıkartacak bulgular taşımıştır.

Jordanes'de; ".....*Sel gibi akan Vistul Nehri'nin sularını boşalttığı üç ağzının yer aldığı okyanus kıyılarında, pek çok kabileyi uhdesinde toplamış bir halk olan Vidivariler yaşarlar. Keza onların ötesinde diğer bir kavim Aestler okyanusun kıyısını tutarlar. Güneyde tarım yapmasını bilmeyen, koyun sürüleri ve avcılıkla geçinen çok cesur bir kabile olan Acatzirlar yaşarlar. Daha uzağında ve Karadeniz'in yukarı kısımları, ihmalimiz nedeniyle maruz kaldıkları felaketlerle ünlü olan Bulgarların yurtlarıdır. Yiğit kabilelerin bereketli kökü olan Hunlar; bu coğrafyada kalabalık olan iki halka tomurcuk verdiler. Bu tomurcuklardan biri Altziagirler, diğeri Savirlerdir. Onlar farklı mahallerde meskûn olmuşlardır. Altziagirler, para düşününü tüccarların Asya'nın mallarını getirdiği Chersona yakınlarını ele geçirmişlerdir. Yazları hâkimiyetleri altındaki engin ovalarda ki, sığırları için otlak olabilecek her yer onları cezbeder, kışları ise Karadeniz'in ötesine geri dönerek hayvanlarını otlatırlar...*" şeklinde bilgi yer almıştır⁴⁵.

Theophanes'de ise şunlar kaydedilmiştir: "..... *Karadeniz'in kuzeyinde Maeotis gölünün ötesinde, Sarmat topraklarında okyanusa doğru uzanan bu sahada büyük İtil Nehri akar. Kafkas dağlarındaki Daryal geçidinden geçen Don Nehri, İtil Nehri'ne yakındır. Maeotis gölünün yukarılarından değişik yönlere akan Don ve İtil'in yakınlarında Kuphis Nehri (umumiyetle bunun Kuban nehri olduğu düşünülmüştür.) doğar ve Necropiles ile Krioproson yakınlarında Pontus denizine dökülür. Maeotis gölünün doğu sahillerinde Phanagoria ötesinde Yahudiler yanında birçok halk yaşar. Bu gölün öte tarafında Bulgarların xistan balığı*

⁴³ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1999, s. 165.

⁴⁴ Koç, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁵ Jordanes, s. 62-63.

avladıkları Kuphis 'in yukarı taraflarında Büyük Bulgar Devleti bulunur ve orada Bulgarların akrabaları Kotraglar yaşarlar....."⁴⁶.

Nitekim Nicephoros da kısaca "..... Hunlar ve Bulgarlar hakkında bir-şeyler söylemeliyiz. Maeotis gölünün civarında, Kuphis Nehri boyunca Büyük Bulgarlar yani Kotraglar yaşar....." demiştir⁴⁷.

Ermeni Ananias Sirakeçi, *Ermenistan Coğrafyasına Yeni Notlar* isimli kitabında şu bilgileri vermiştir: "..... Sarmatyada, Keraunian ve Hipion dağlarının olduğu yerde Maeotis denizine dökülen beş nehir vardır. İki nehir Kafkasyadan gelir. Biri, Kafkaslardan başlayan Maeotis'in kuzeybatısı ile Pontus arasına vaki Krax dağlarından dökülen Vallanis 'dir. Diğeri ise Psevhros nehridir (Kuban 'ı bir kolu) ve Bosphoros 'u Nikops şehrinin bulunduğu yöreden ayırır. Onların kuzeyinde Türk ve Bulgar halkları yaşarlar. Bunlara Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghontor-Blkar muhacirleri ve Çdar-Balkarlar denilirdi. Ptolemeus bu isimleri bilmezdi.....". Yine aynı kitap da "..... Trakya 'da iki dağ ve nehir vardır. Bunlardan biri altı kola ayrılan Tuna 'dır. Bu nehir bir göl ve Pjuki denilen bir ada oluşturur. Bu adada, Avarları yenip Bulgar dağlarından geçerek Hazarlardan kaçan Kubrat 'ın oğlu Asparuh yaşar....."⁴⁸

Ayrıca Agathias, Hun adının, her birinin kendi özel ismi bulunan birçok kabilenin teşkil ettiği toplumun ortak adı olduğunu belirterek şunları yazmıştır: "Hun halkı hiçbir zaman Maeotis Gölü 'nün doğuya bakan kesiminde yaşamamış, aksine Asya 'da İmeon (Pamir) dağlarında yaşayan diğer barbar halklar gibi Tanaïs (Don) Nehri 'nin kuzeyinde hayat sürmüşlerdir. Onların tamamına Hunlar ve İskitler deniliyordu. Bu kabilelerden bazıları münferiden Kutrigur, bir başka grubu Utigur, kimileri Ultizur, bir diğeri de Vurugund adıyla biliniyordu. Aradan yüzlerce yıl geçtikten sonra bunlar Avrupa 'ya geldiler veya masalda anlatıldığı gibi bir geyiğin dalaletiyle yahut başka bir tesadüfi sebebin neticesi olarak fakat her halükarda vaktiyle geçilmez diye bilinen Maeotis bataklığını aşılar ve yabancı topraklara yerleştikten sonra ani saldırılarla orada yaşayan ahaliye büyük felaket yaşattılar"⁴⁹.

Orta Asya 'dan Doğu Avrupa coğrafyasına göç eden Ogurların yaşadıkları yerler İtil Nehri ile Karadeniz arasındaki bozkır bölgesinde Hazar Denizi 'nin ku-

⁴⁶ Theophanes, s. 356-357.

⁴⁷ Nicephoros, s. 24.

⁴⁸ <http://groznijat.tripod.com/Bulgar.>

⁴⁹ Agathias, s. 172.

zey-batı kıyısında ve Kuban Nehri civarındaydı. Onogurlar, Macarlarla beraber Batı Sibirya'daki yurtlarından hareket ederek Ten ile Kuzey Kafkaslar arasına, Kuban bozkırlarına göç ettiler. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sahada yaşayan Onogurların doğusuna, İtil'in güneyi ile Terek-Kuma bozkırına sonraları Sabirler gelmişlerdir. Onogurlar burada Macarlarla beraber uzun süre kalmışlardır. Menandros'un verdiği bilgiye göre Avarlar 558 yılında Onogur ve Sabir kuvvetlerini mağlup etmişlerdir. Bunun sonucunda Onogurların Avar hâkimiyetine girmiş olabileceği düşünülmüştür. Avarlar Kafkaslardan Orta Avrupa'ya yöneldikleri VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk hâkimiyeti Kafkaslara dayanmıştı. Onogurlar VI. yy.ın son çeyreğinde, tahminen 576 yılında Batı Göktürklerin hâkimiyeti altına girmişlerdir. I. Göktürk Devleti'nin yıkılışına kadar geçen bu süreçte Onogurların başına bir Göktürk şehzadesinin tayin edildiği varsayılmıştır⁵⁰. Menandros, çok kalabalık ve gelişmiş olduğunu belirttiği Onogurların Göktürklerle olan münasebeti hakkında şunları söylemiştir: “*Ama neden siz Romalılar benim elçilerimin Bizans'a Kafkaslar üzerinden geçmelerini sağladınız ve bana, seyahat edebilecekleri başka bir yolun olmadığını söylediniz? Bunu sadece, arazinin güçlüklerinden dolayı Roma İmparatorluğu'na saldırmaya yanaşmayayım diye yaptınız. Fakat ben, Dnyeper'in (Βορυσθένης Borysthenēs) ama Tuna'nın (Ἰστρος Istros) da, Meriç'in (Εβρος Hebros) de nereden aktıklarını ve bizim kölelerimiz olan Uarkhonitailer nereden doğru Roma bölgelerine geçtiklerini gayet iyi biliyorum. Ben sizin gücünüzü çok iyi tanıyorum, çünkü güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzü bana tâbidir. Siz sefiller, Alan halklarını ve Unigurların (Οὐνιγούροι Ounigouroi) (On-Ogurlar) kavimlerini aldattınız; bunlar bütün cesaretleriyle ve kendi güçlerine güvenerek, zapt edilemez Türk halkının karşısına dikildiler; fakat ümitlerinin hiç biri gerçekleşmedi. Bundan dolayı bize itaat ediyorlar ve bir kölenin rolüne boyun eğiyorlar*”⁵¹.

Onogurlar, Karadeniz'in kuzeyindeki ticarete rol oynamışlardır. Zaten Azak bölgesi, Rusya'nın kuzeyi ile Akdeniz'in doğu sahilleri arasındaki ticaretin giriş kapısı konumundaydı. Ticaretin en önemli unsurlarından birini ise kürk-ler teşkil etmekteydi. Nitekim Jordanes (VI. yüzyıl), kendilerinden daha cesur komşularından sinmiş durumda olduklarını söylediği Onogurların sincap derisi ticareti yaptıklarını belirtmiştir⁵². Çağdaş Bizans kaynakları Onogurların yurt-

⁵⁰ A. Stratos, *Byzantine Empire in the Seventh Century*, IV, Amsterdam 1978, s. 98; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 2003, s. 33.

⁵¹ R. C. Blockley, *The History of Menander The Guardsman: Introductory essay, Text, Translation and Historiographical notes*, Liverpool 1985, s. 17175.

⁵² Jordanes, s. 63.

larını, ülkelerini Onoguria olarak adlandırmışlardır. Nitekim VII. yüzyıl Bizans kaynağı; Onoguria'nın Karadeniz kıyısında bulunduğunu belirtmiş, akabinde Livanios isimli birisinin verdiği bilgiye atfen Onogurların Maeotis bataklığının yukarı kesimlerinde yaşadıklarını ve bu bölgede balık avlayarak bunu tuzsuz yediklerini kaydetmiştir⁵³. Jordanes de Hunugurlar şeklinde adlandırdığı Onogurların ülkesine Hunuguria demiştir⁵⁴. Agathias ise, kendi zamanında Stephaneos Protomartyros diye bilinen kalenin aslında burada yaşayan kavmin adına nispetle Onogur Kalesi ismini taşıdığını yazmıştır⁵⁵. Theophylaktos Simokattes, Onogurların Bakhath adlı bir şehirlerinin olduğunu ve bunun bir deprem sonucu yıkıldığını belirtmiştir⁵⁶. Simokattes'in; çok uzun yıllar önce Onogurlar tarafından kurulduğu ve depremle yıkıldığını söylediği Bakath şehrinin neresi olduğu hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kimileri Bakath'ın Baktriya Bölgesi, kimileri ise Sır Derya'nın orta çıkış bölgesinde bir yerde, İranî Orta Asya olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca Bakath isminin Sogd menşeli olduğu düşünülmektedir. Kath, Sogdca'da şehir manasına gelmektedir. Bu nedenle Bakath şehrinin Onogurların ve Sogdluların yerleşim sahaları arasındaki sınır bölgesinde bir yerlerde olabileceği tahmin edilmiştir⁵⁷.

Onogur adının kaynaklarda son kez geçmesi VIII. yüzyıla ait bir bilgi dolayısı olmuştur. Buna göre, Doğu Romalıların tahminen VII. yüzyılda başladıkları misyonerlik faaliyetleri sonucunda Onogurlar arasında Hristiyanlık yayılmaya⁵⁸

⁵³ H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933, s. 148-149.

⁵⁴ Jordanes, s. 63.

⁵⁵ Agathias, s.89.

⁵⁶ Theophylaktos Simokattes, *Historiae*, s. 259.

⁵⁷ A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in The Middle Ages*, Budapeşt 1999, s. 212; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 81; K. Czeglédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, çev. E. Çoban, İstanbul 1998, s. 101.

⁵⁸ 528 yılına ait şu olay Hristiyanlaşan Onogur grupları için önem arz etmektedir. 528 senesinde Bizans İmparatorluğu Sabir Hükümdarı Balak'ın dul eşi Boarik ile ittifak yapıp Kuzey Kafkasya'da etkisini arttırırken, 528 yılında Kırım'daki Bosforos Bölgesi yakınlarında yaşayan Hunların Beyi Gorda(s), İmparator I. Iustinianos (527-565) ile kurduğu dostluk sebebiyle İstanbul'a gelmişti. Gordas parlak bir kabul töreni ve kıymetli hediyelerden sonra Hristiyanlığa girme teklifini kabul ederek, vaftiz babalığı yapan I. Iustinianos'un huzurunda dinini değiştirdi. Bizans sarayında büyük ilgi gören, kıymetli armağanlar alan ve Bizans'ın Kırım'daki mühim limanı Bosforos'un muhafazası ile vazifelendirilen Gordas ülkesine dönünce, kendisine yapılan parlak muamelenin sarhoşluğu altında kendi dininin altın ve gümüşten yapılmış tösterini ortadan kaldırdığı gibi, halkı da Hristiyanlığa kabule zorladı. Kendi dinlerine bağlı olan halk ayaklandı ve Gordas'ı öldürerek yerine onun kardeşi Muager (Muageriya, Muagelye, Muila)'i geçirdi. Çağdaş Bizans tarihçileri genelde Ogur boylarının adlarını birbirlerinden ayıramadıklarından hepsini "Hun" adı altında zikretmişler (Ahmetbeyoğlu, "Kutrigur ve Utrigurlar", s. 8-9). Bu durum da çeşitli

başlamıştır. Hatta Doğu Roma Kilisesi Kuban havalisindeki yurttan kurulan Onogur Piskoposluğu'nu tesis etmiştir. Bu, VIII. yüzyıl ortalarında Kırım Gotlarının Başkenti Doros'un otoritesi altındaki piskoposluklar arasında yer almıştır⁵⁹.

Onogurlarla beraber Kuzey Kafkasya'ya gelen Macarlar, Onogur boybirliği bozulana dek yanlarında kalmıştır. Macarcadaki Kafkas dillerinden alınan eski kelimelerin bu dönemlerin hatırası olduğu kabul edilmiştir. Macarlar Onogurların dağılmasından sonra kendi başlarına Pannonia bölgesine gelmişlerdir. Burada uzun süre Onogur (Ungor) adıyla anılmışlardır. Macarları nitelemek üzere Avrupa dillerinde kullanılan isimlerinin kökeni Onogur boy adının Eski Slavca şekli Ongr ile alakalı olmuştur (Latin: Ungri, Alman: Ungar(n), Fransız: Hongrois, Rus: Venger ayrıca Ungarus, Ungroi, Hungarian, Hongroi vs.)⁶⁰.

Netice olarak; Türk Bulgar boylar birlikteliğinin ana nüvelerinden birisi olan Onogurlar kendi adlarına müstakil bir devlete sahip olamasalar da, Büyük Bulgar ve Tuna Bulgar devletlerinin mühim kurucu unsurlarından birini oluşturmuşlardır. Yaşadıkları sahalarda askeri ve siyasi olarak değil, ticari yönleri ve şehirler kuracak sosyo-kültürel birikimleriyle dikkat çekmişlerdir. Birçok açıdan etkiledikleri ve günümüzde yaşadıkları toprakları yurt tutacak tarihi, coğrafi gelişimlerinde rol oynadıkları Macarların isimlerinde (Hungary, Hungarian gibi) izleri halen yaşamaktadır.

---

görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nitekim J. Markuart bahsedilen olayda Hunlar diye anılanların aslında Utigurlar (J. Markuart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s.125-127), Macar bilgini Balint Homan Onogurlar (B. Hóman, "A Magyar Hún-Hagyomány és Hún-monda", *Studium*, 8, Budapest 1925, s. 33 vd.), Gy. Moravcsik ile Zlatarski de Kutrigurlar olduğunu ileri sürmüşlerdir (Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Berlin 1958, s. 66). Ayrıca Gordas'ın başlarında bulunduğu Hunların; Kırımli Hunlar, Doğu Azaklı Hunlar, Altzigurlar (6 Ogur) olduğu da söylenmiştir (Artamonov, *a.g.e.*, s. 122-123). Diğer taraftan Szabo Karoly ise yeni hükümdar Muager'in adının Macar kavminin adı ile yakın ilgisi olduğu görüşünü ortaya atmıştır (K. Szabo, *Priszkosz Szónok es Bölcsész életéről S Történetirata Töredékeirol*, I, Pest 1878). Kırım'daki Bosforos Bölgesi yakınlarında yaşayan Hunların Onogurlar olduğunu ve Hristiyanlaşan Onogurların temelinde Gorda(s)'ın bakiyesi Onogurların yer aldığını düşünmekteyiz.

⁵⁹ A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam 1974, s. 157; Vászary, *a.g.e.*, s. 198; G. Ostorgorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 97.

⁶⁰ F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İ. Kafesoğlu, Ankara 1949, s. 5; Vászary, *a.g.e.*, s. 222.

Kaynakça

Agathias, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, neşr. R. Keydell, Berlin 1967.

Ahmetbeyoğlu, A., “Bulgar Hakanlar Listesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 14 (1994), s. 1-8.

_____, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001.

_____, “Attila'nın Oğlu Dengizik'in Devleti İhya Mücadelesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2002), s. 301-314.

_____, “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar”, *Tarih Dergisi*, sayı 51 (2010), s. 1-19.

_____, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, İstanbul 2014.

Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004.

Avenarius, A., *Die Awaren in Europa*, Amsterdam 1974.

Baştav, Ş., “Sabir Türkleri”, *Bellekten*, V/17-18 (1941), s. 53-99.

Bazin, L., *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, Lille 1974.

Blockley, R. C., *The History of Menander The Guardsman: Introductory essay, Text, Translation and Historiographical notes*, Liverpool 1985.

Constantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri*, neşr. I. I. Reiske, Bonnae 1829-1830.

Czeglédý, K., “Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D”, *Acta Orientalia*, I/2-3 (1951), s. 77-82.

_____, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, çev. E. Çoban, İstanbul 1998.

Dasxuranc, Movses, *History of the Armenians*, translation and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson, Cambridge-Massachusetts, London 1978.

Demiral, A. O., *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008.

Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, çev. İ. Kafesoğlu, Ankara 1949.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara 2002.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1999.

Gumilëv, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2003.

_____, *Hunlar*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2005.

BULGAR DEVLETLERİNİN KURULUŞUNDA ONOGURLARIN YERİ

Hamilton, J., "Toquz-Oguz et On-Uygur", *Journal Asiatique*, CCL/1 (1962), s. 23-63.

Hóman, B., "A Magyar Hún-Hagyomány és Hún-monda", *Studium*, 8, Budapest 1925, s. 1-106.

Jordanes, *Romano et Getica*, neşr. Th. Mommsen, Berolini 1882.

Kafesoğlu, İ., *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.

_____, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1997.

Karatay, O., "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, der. U. Tavkul-Y. Kalafat, Ankara 2003, s. 18-45.

_____, "Oğurlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay-S. Acar, İstanbul 2013, s. 241-250.

Koç, D., *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Marquart, J., *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.

_____, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.

Moravcsik, Gy., "Zur Geschichte Der Onoguren", *Ungarische Jahrbücher*, 10 (1930), s. 53-90.

_____, *Byzantinoturcica*, I, Berlin 1958.

Németh, Gy., "On ogur, hét magyar, Dentümogyer", *Magyar Nyelv*, 17 (1921), s. 22-26.

Nicephori, *Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, neşr. Karl de Boor, Leipzig 1880.

Orkun, H. N., *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933.

Ostorgorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 1986.

Pohl, W., *Die Awaren*, Wien 1988.

Pritsak, O., *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1995.

Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

Róna-Tas, A., *Hungarians and Europe in The Middle Ages*, Budapest 1999.

Runciman, St., *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

Stratos, A., *Byzantine Empire in the Seventh Century*, IV, Amsterdam 1978.

Syrien, Michel le, *Chronique*, III, yay. J. B. Chabot, Paris 1903.

Szabo, K., *Priszkosz Szónok es Bölcsész életéről S Történetirata Töredékeiről*, I, Pest 1878.

Taşagıl, A., *Gök-Türkler*, Ankara 2003.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2013.

ALİ AHMETBEYOĞLU

Tekin, T., *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987.

Theophanes Confessor, *Chronographia*, neşr. Karl de Boor, Leipzig 1883.

Theophylaktos Simokattes, *Historiae*, yay. C. De. Boor, Stuttgart 1972.

Vásary, I., *Eski İç Asya Tarihi*, çev. İ. Doğan, İstanbul 2007.

<http://groznijat.tripod.com/Bulgar>.

ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE SULTAN ALP ARSLAN'IN ÖLÜMÜ VE DEFNEDİLDİĞİ YER*

Abdülkerim ÖZAYDIN**

Öz

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun (1040-1157) ikinci hükümdarı olan Alp Arslan (1063-1072) Bizans imparatoru Romanos Diogenes karşısında kazandığı, Türk, İslâm ve Dünya tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Malazgirt Zaferi'yle Anadolu kapılarını Türklere açmış, Anadolu'nun tedricen Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını sağlamıştır. Alp Arslan şahsiyeti, samimi dindarlığı, kazandığı zaferler, başta Nizamiye Medreseleri olmak üzere ilim ve kültür hayatına katkıları, ülkede sağladığı siyasî istikrar, huzur ve iktisadî gelişmeyle Selçuklu tarihinde haklı bir şörete kavuşmuştur. Başta Türk bilim adamları olmak üzere araştırmacıların Sultan Alp Arslan'ın ölümü ve defnedildiği yer konusundaki çalışmalarına katkıda bulunmak amacıyla İbnü'l-Kalânîsî'den (ö. 555/1160) İbn Tağriberdî'ye (ö. 874/1470) kadar Arapça kaynaklardaki bilgileri kronolojik sıra dahilinde Türkçe'ye tercüme etme ihtiyacı hissettik.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Alp Arslan, İbnü'l-Kalânîsî, Azîmî, İbnü'l-Cevzî, Hüseyinî, İbnü'l-Esîr, Bündârî, Sibî İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Adîm, İbnü'l-İbrî, Nüveyrî, Safedî, İbn Haldûn, İbn Tağriberdî.

Abstract

THE ASSASSINATION OF SULTAN ALP ARSLAN AND HIS GRAVE IN THE LIGHT OF ARABIC SOURCES

Alp Arslan (1063-1072), who is second ruler of the Great Seljuk Empire (1040-1157) has opened the doors of Anatolia to the Turks and provided Turkization and Islamization of Anatolia progressively by the Malazgirt victory, which is a turning point in the history of the Turks, Islam and world in general, that won against Romanos Diogenes, Byzantine emperor. Alp Arslan gained a reputation in the Seljuk history with his personality, victories, and contributions to scholarly and cultural life, especially Madrasas of Nizamiyah, political stability, peace and economic growth. It has not yet been enlightened the information of death of Alp Arslan (465/1072) and the location of grave of him. We shall translate the records in the Arabic sources choronologically from Ibn al-Qalânîsî (d. 555/1160) to Ibn Taghribardî (d. 874/1470) for the purpose of contribution to the studies of the scholars who research in this field, especially Turkish academists.

Keywords: Saljuks, Alp Arslan, Ibn al-Qalânîsî, Azîmî, Ibn al-Jawzî, Husaynî, Ibn al-Athîr, Bundârî, Sibî Ibn al-Jawzî, Ibn al-Adîm, Ibn al-Ibrî, Nuwayrî, Safadî, Ibn Khaldun, Ibn Taghribardî.

* Bu makale, TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) tarafından 5-6 Mayıs 2014 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen "Sultan Alp Arslan ve Merv" başlıklı çalıştayda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; ozaydina@istanbul.edu.tr.

İslâm tarihçileri arasında Sultan Alp Arslan'ın vefatı hakkında bilgi veren en eski kaynak İbnü'l-Kalânisi'nin (ö. 555/1160) *Târîhu Dımaşk (Zeylû Târîhi Dımaşk)* adlı eseridir. Bu eserde onun ölümü “Âdil Sultan Alp Arslan'ın 465 (1072) yılında Ceyhun kıyısındaki bir kalede zâhid ve sûfi kılığındaki bir batınî tarafından şehid edildiği haberi geldi.” şeklinde kaydedilmektedir¹. Defnedildiği yer hakkında ise bilgi verilmemektedir.

Azîmî (ö. 556/1160-61) de Âdil Sultan Alp Arslan'ın 465 (1072) yılında Ceyhun nehri kıyısında öldürüldüğünü kaydetmekte, defnedildiği yer hakkında bilgi vermemektedir².

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî (ö. 577/1181), Sultan Alp Arslan'ın 465 (1072), 466 (1073) veya 467 (1074) yıllarında öldüğüne dair rivayetleri naklettikten sonra birinci rivayetin daha doğru olduğunu ve Alp Arslan'ın İsfahan'da defnedildiğini söylemektedir³.

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), “Sultan 465 yılının ilk günlerinde (Eylül-Ekim 1072) 200.000'i aşkın süvariyle yola çıktı. Safer ayında (17 Ekim-14 Kasım) Ceyhun'u geçti. Sultanın askerleri Yûsuf el-Hârizmî adlı kale mustahfızını huzura getirdiler (6 Rebiülevvel 465-20 Kasım 1072). Sultan onu yaptığı çirkin işlerden dolayı azarladı. Sonra dört kazığa bağlanmasını emretti. Yûsuf: “Ey muhannes! (korkak, kadın kılıklı). Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” dedi. Sultan öfkelenip: “Serbest bırakın şunu!” dedi. Ok ve yayını eline alıp bir ok attı, fakat isabet ettiremedi. O sırada sultan tahtında oturuyordu. Sonra ayağa kalkıp tahtından indi ancak ayağı sürçüp yüzüstü düştü. Yûsuf yanında taşıdığı hançerle sultanı böğründen yaraladı. Askerler yetişip Yûsuf'u öldürdüler. Sultanın yarası ağırdı. Hemen Ceyhun'a geri döndü. 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072) Cumartesi günü öldü. Merv'e gittiler ve Sultan Alp Arslan'ı babasının yanına defnettiler.”⁴ şeklindeki ifadeleriyle Alp Arslan'ın ölümünden tafsilatlı olarak bahsetmektedir.

Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseynî (ö. 590/1194'ten sonra) *Zübdetü't-tevârih (Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye)* adlı eserinde Alp Arslan'ın ölümüyle ilgili şu ifadelerle yer verir: “Sultan 465 yılı başında (Eylül 1072) Semerkant istikametinde

¹ İbnü'l-Kalânisi, *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1403/1983, s. 169-170.

² Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, nşr. ve trc. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 16.

³ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu'l-Fârikî*, nşr. Bedevî Abdullatîf Avad, Beyrut 1974, s. 197.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihî'l-mülûk ve'l-ümem*, VIII, Haydarâbâd/Dekken 1359, 276-279.

sefere çıktı ve Ceyhun nehri üzerinde tesis ettiği köprüyü geçti. Hizmeti ve maiyetindekilerle gulamlar hariç yanında 100.000 süvari vardı. (Karahanlı hükümdarı) Şemsü'l-mülûk üzerine yürüyordu. Askerleri Yûsuf el-Hârizmî adlı bir kale mustahfızını huzura getirdiler. Sultan irtikâb ettiği suçlar yüzünden onu öldürmek istedi. Dört kazık çakılıp el ve ayaklarının bağlanmasını emretti. Yûsuf: “Ey muhannes! İnsan böyle mi öldürülür!” dedi. Sultan bu söze öfkelenildi. Ok ve yayını alıp kendisini tutan iki muhafıza onu serbest bırakmalarını emretti. Ona bir ok attı fakat isabet ettiremedi. Sultan bu sırada divan üzerinde oturmaktaydı. Ayağa kalkıp aşağı indiği sırada ayağı sürçtü ve yüzüstü düştü. Yûsuf sultana yaklaşıp hançerle böğründen yaraladı. Sadüddevele Gevherâyin de orada duruyordu. Onu da birkaç yerinden yaraladı... Ermeni asıllı ferraş Yûsuf'a yetişip gürzle kafasına vurdu ve onu öldürdü. Türkler koşuşup Yûsuf'u kılıçlarıyla parçaladılar. Sultan bu hadiseden sonra üç gün yaşadı ve 465 yılı Rebiülevvel'in son günü (14 Aralık 1072) vefat etti. Merv'de amcası ve babasının yanına defnedildi.”⁵

Alp Arslan'ın ölümüyle ilgili geniş bilgi veren tarihçilerden biri olan İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) konuyla ilgili şu ifadeleri kaydetmektedir: “Sultan Muhammed Alp Arslan 465 yılı başında (Eylül-Ekim 1072) Mâverâünnehir hâkimi Şemsülmülk Tekin üzerine sefere çıktı. Ceyhun nehri üzerine köprü kurup 20 küsur günde geçti. Askerlerinin sayısı 200.000 süvariden fazlaydı. Askerleri Yûsuf el-Hârizmî adlı bir kale mustahfızını huzura getirdiler. Yûsuf 6 Rebiülevvel (20 Kasım 1072) tarihinde iki gulam tarafından sultanın tahtının yakınına götürüldü. Sultan dört kazık çakılıp, el ve ayaklarının onlara bağlanmasını emretti. Bunu duyan Yûsuf: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” dedi. Bunun üzerine Sultan öfkelenildi ve ok ve yayını alıp iki gulama: ‘Bırakın şunu!’ dedi. Onlar da salıverdiler. Sultan ona bir ok attı. Fakat isabet ettiremedi. Halbuki attığı ok hedefini şaşmazdı. Yûsuf hemen divanda oturmakta olan sultana saldırdı. Yûsuf'un kendi üzerine geldiğini gören Sultan divandan aşağı indi. Fakat ayağı sürçüp yüz üstü düştü. Yûsuf ona saldırıp yanında bulunan hançeriyle sultanı böğründen yaraladı. Sadüddevele Gevherâyin sultanın yanında ayakta duruyordu. Yûsuf onu da birkaç yerinden yaraladı. Sultan düştüğü yerden kalktı ve başka bir çadıra girdi. Ferraşlardan biri gürzle başına vurup Yûsuf'u öldürdü. Türkler de onu parça parça ettiler. Sultan 10 Rebiülevvel (24 Kasım 1072) günü vefat etti. Cenazesi Merv'e götürülüp babasının yanına defnedildi.”⁶

⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, nşr. Muhammed İkbâl, Beyrut 1404/1984, s. 53-55.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Tornberg, X, Beyrut 1399/1969, 73-74.

Bündârî (ö. 643/1245) ise olayı şu ifadelerle anlatır: “*Sultan Alp Arslan 465 yılı başlarında (Eylül-Ekim 1072) Türkistan’a yöneldi. Alp Arslan bir hükümdarın sahip olması gereken her şeye sahip olmuştu. Ordusunun sayısı 200.000’i aşmıştı. Ceyhun nehri üzerine bir köprü kurdu. Askerler bu köprüden bir ayda geçtiler. Sultan Alp Arslan (daha önce Selçuklu topraklarına saldıran Karahanlı hükümdarı) Şemsülmülk Tekin’in üzerine sefere çıktı (metinde Şemsülmülk Alp Arslan üzerine yürüdü deniliyorsa da bu bir istinsah hatası olmalıdır). 6 Rebiülevvel (20 Kasım 1072) tarihinde askerler Yûsuf el-Hârizmî adlı kale muhafızını sultanın huzuruna getirdiler. Yûsuf ayağı bağlı olarak yürüyordu. Fakat hiç kimse onun bir hile planladığından haberdar değildi. İki gulam Yûsuf’un kollarından tutmuşlardı. Alp Arslan dört kazık çakılıp el ve ayaklarının bağlanmasını ve derhal öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Yûsuf: “Benim gibi biri böyle öldürülür ve böyle bir müsleye (el, ayak, burun, kulak vb. uzuvların kesilmesi) maruz bırakılır mı?” dedi. Bu söze çok kızan sultan ok ve yayını eline alıp işin sonunu düşünmeden ihtiyatsızca hareket ederek gulamlara onun iplerinin çözülmesini ve serbest bırakılmasını emretti. Bir ok attı fakat isabet ettiremedi. Sultan bir taht üzerinde oturuyordu. Hemen sıçrayıp tahttan indi, fakat ayağı sürçüp yüz üstü düştü. Yûsuf ansızın ona yaklaşıp hançerle böğründen yaraladı. Sadiüdevle Gevherâyin de orada ayakta duruyordu. Yûsuf onu da birkaç yerinden yaraladı. Sultan doğruldu ve yaralı vaziyette başka bir çadıra gitti. Yûsuf’a gelince Ermeni asıllı bir ferraş gürz ile tepesine vurarak onu öldürdü. Alp Arslan şehitlik rütbesiyle gönül huzuru içinde Rabbine intikal etti. Merv’de babasının kabri yanında defnedildi.”⁷*

Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 654/1256) Alp Arslan’ın ölümüyle ilgili verdiği kayıtlar ise şöyledir: “*Sultan Semerkant, Buhara ve Mâverâünnehir hâkimi Şemsülmülk Tekin b. Tangaç (Nasr b. İbrahim 1068-1080) üzerine yürüdü. Sultan Alp Arslan 200.000 süvari ve piyadeden oluşan orduyla Ceyhun üzerine büyük bir köprü yaptırarak 24 günde geçti. Bu hadise Safer ayında (Ekim-Kasım 1072) gerçekleşti. Sultanın öncü birlikleri Bîrûn adlı kaleye uğradılar. Burada Yûsuf el-Hârizmî adlı biri vardı. Onu bir süre muhasara ettikten sonra kaleden indirip iki Türk gulamın refakatinde sultanın huzuruna getirdiler. Sultan onu azarladuktan sonra çadırının önünde dört kazığa bağlanmasını emretti. Öldürüleceğini anlayan Yûsuf: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” deyince sultan ok ve yayını eline alıp, “Bırakın şunu!” dedi. Attığı ok isabet etmedi. Halbuki ondan önce attığı hiçbir ok hedefinden şaşmamıştı. Yûsuf hemen sultana*

⁷ Bündârî, *Zübdetü’n-nusra ve nuhbetü’l-usra (Târîhu Âli Selcûk)*, Beyrut 1400/1980, s. 47-50.

saldırıp yanında taşıdığı hançeri sultanın böğrüne sapladı ve birkaç yerinden yaraladı. Sultan hemen başka bir çadıra kaldırıldı. Bu arada Ermeni asıllı bir ferraş Yûsuf'a saldırıp onu parçalayarak öldürdü. Sultan yaralı olarak Ceyhun'a döndü ve 10 Rebiülevvel (24 Kasım 1072) Cumartesi günü öldü. Ölümü üç gün gizlendi. Sonra Melikşah tahta geçti. Merv'e gittiler ve Alp Arslan'ın cenazesi babası Çağrı Bey'in yanında defnedildi.”⁸

İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), İbnü'l-Adîm Ebû Gâlib Cemâleddin Abdülvâhid b. Mesûd b. Ebû Mansûr b. Hüseyin el-Kâtib el-Bağdâdî eş-Şeybânî (1140-1201)'den naklen şunları anlatır:

“Sultan Alp Arslan 465 yılı başında (Eylül-Ekim 1072) 200.000 süvari-yi aşkın ordusuyla Ceyhun nehri istikametinde gazaya çıktı. Ordu Safer ayında (Ekim 1072) 20 kûsur günde Ceyhun nehrini geçti. Şemsülmülk Tekin b. Tamgaç (Nasr b. İbrahim) (daha önce) onun ülkesine saldırmıştı. Sultanın askerleri Yûsuf el-Hârizmî adlı bir kale mustahfızını huzura çıkardılar ve tahtının yakınına kadar getirdiler. Yûsuf el-Hârizmî iki gulam tarafından tutulmaktaydı. Sultan dört kazık çakılıp el ve ayaklarının bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yûsuf: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” dedi. Sultan bu sözlere çok öfkelenildi. Ok ve yayını alıp onu öldürmeye karar verdi ve iki gulama “Onu serbest bırakın!” dedi. Onlar da salıverdiler. Bir ok attı fakat isabet ettiremedi. Halbuki bundan önce attığı hiçbir ok hedefini şaşmamıştı. Yûsuf tahtında oturmakta olan sultana saldırdı. Sultan ayağa kalkıp tahtından indi. Bu sırada ayağı sürçüp yüz üstü düştü. Yûsuf derhal sultanın üstüne abanıp yanında taşıdığı bıçakla böğründen yaraladı. Ağır yaralı olan sultan çadırına götürüldü. Bu sırada bir ferraş Yûsuf'a yetişip onu bir gürz ile öldürdü. Sultan da vefat etti. Sultan Alp Arslan Merv'de babasının yanında toprağa verildi.”⁹

İbn Hallikân (ö. 681/1282) da bazı küçük farklılıklarla önceki kaynaklarda geçen bilgileri tekrarlar ve şöyle der: “Sultan Türkistan seferine çıktı. Ordusu 200.000 veya daha fazla süvariden oluşuyordu. Ceyhun nehri üzerine bir köprü kurdu. Askerler bir ay zarfında köprüyü geçtiler. Kendisi de Ceyhun'u aynı şekilde geçti. (Ceyhun nehriyle Buhara arasındaki) Fîrebr adlı küçük bir beldede karargâh kurdu. Ceyhun nehri kıyısında bu beldeye ait bir kale vardı. 6 Rebiülevvel 465 (20 Kasım 1072) tarihinde askerler bu kalenin Yûsuf el-Hârizmî adlı mustahfızını yakalayıp huzura getirdiler. Yûsuf büyük bir suç işlemişti. Bu yüzden

⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968, s. 164-166.

⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-Taleb fi Târîhi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976, s. 36-37.

bağlı vaziyette sultanın huzuruna götürüldü. Huzura yaklaşınca sultan dört kazık çakılıp el ve ayaklarının bağlanmasını ve işkence edildikten sonra öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Yûsuf: “Benim gibi birine böyle müslle yapılır mı!” dedi. Bu sözlere öfkelenen Alp Arslan ok ve yayını alıp onun serbest bırakılmasını emretti. Bir ok attı ancak isabet ettiremedi. Halbuki attığı oklar hedefini şaşmazdı. Alp Arslan tahtında oturuyordu. Aşağı indiği sırada ayağı sürçtü ve yüzüstü düştü. Yûsuf hemen koşarak yanındaki hançerle Alp Arslan’ı böğründen yaraladı. Ermeni asıllı bir ferraş gürz ile kafasına vurup Yûsuf’u öldürdü. Alp Arslan yaralı vaziyette başka bir çadıra götürüldü. 10 Rebiülevvel (24 Kasım 1072) Cumartesi günü öldü. Cenazesi Merv’e götürülüp babası Çağrı Bey (Davud) ve amcası Tuğrul Bey’in kabrinin yanına defnedildi.”¹⁰

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286) bu konu hakkında şu bilgileri nakleder: “Sultan Alp Arslan 465 yılı başında (Eylül-Ekim 1072) Mâverâünnehir seferine çıktı. Ceyhun nehri üzerine bir köprü yaptırdı ve ordusu 20 küsur günde nehri geçti. Ordu 200.000’i aşkın süvariden oluşuyordu. Askerleri Yûsuf el-Hârizmî adlı bir kale mustahfızını sultanın huzuruna getirdiler. İki gulam onu sultanın tahtına yaklaştırdı. Alp Arslan onun dört kazığa bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yûsuf: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” diye bağırdı. Sultan ok ve yayını alıp iki gulama “Serbest bırakın şunu!” dedi. Sultan bir ok attı fakat isabet ettiremedi. Bunun üzerine Yûsuf hemen sultana hücum etti. Sultan doğrulup tahtından indi fakat ayağı sürçüp yüzüstü düştü. Yûsuf sultanın üzerine abanıp yanında taşıdığı hançerle sultanı böğründen yaraladı. Sultan ayağa kalktı ve başka bir çadıra götürüldü. Ferraşlardan biri bir gürz ile Yûsuf’un başına vurup onu öldürdü. Sultan yaralanınca oğlu Melikşah’ın tahta çıkarılmasını vasiyet etti.”¹¹

Burada sadece bu kadar bilgiyle yetinen İbnü'l-İbrî Süryânîce umumi tarihinde (*Abu'l-Farac Tarihi*) sultanın birkaç gün sonra aldığı yaranın tesiriyle öldüğünü ve Merv’e götürülerek babası Çağrı Bey’in yanı başına gömüldüğünü kaydeder¹².

İbn Vâsıl’ın (ö. 697/1298) konuyla ilgili verdiği bilgiler şöyledir: “Sultan 465 Safer ayında (Ekim-Kasım 1072) 200.000 savaşıyla Ceyhun’u geçti. As-

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'ÿân*, nşr. İhsan Abbas, V, Beyrut Dâru Sâdır, t.y., 69-71.

¹¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Tarihü Muhtasari'd-düvel*, nşr. Antuvan Sâlihâni el-Yesû'î, Beyrut 1308/1890→1377/1958→1983), s. 186.

¹² Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1987, 325.

kerleri 6 Rebiülevvel'de (20 Kasım 1072) Yûsuf el-Hârizmî adlı birini sultanın huzuruna getirdiler. Yûsuf kale mustahfızı idi. Sultan onu daha önce itaate çağırılmış fakat o reddedip kaleye kapanmıştı. Sultan bir grup askerini onun üzerine sevk etti. Askerler onu bir süre kuşattıktan sonra kaleyi ele geçirdiler. Yûsuf'u yakalayıp sultanın huzuruna getirdiler. Sultan daha önceki tavır ve davranışları yüzünden onu azarlayıp dört kazığa bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yûsuf: "Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!" dedi. Bunun üzerine sultan çok öfkelenildi ve ok ve yayını alıp Yûsuf'u iki kolundan tutan gulamlara "Bırakın şunu!" dedi ve ona bir ok attı. O güne kadar attığı hiçbir ok hedefini şaşmamıştı. Takdir-i ilâhî olmalı ki bu ok isabet etmedi. Sonra bir ok daha attı o da isabet etmedi. Bunun üzerine Yûsuf el-Hârizmî tahtında oturmakta olan sultana süratle saldırdı.

Sultan hemen kalkıp aşağı indiyse de ayağı sürçtü ve yüzüstü yere düştü. Yûsuf derhal sultanın üzerine abanıp yanındaki hançeriyle sultanı böğründen yaraladı. Askerler onu yakalayıp öldürdüler. Sultanın yarası ağırdı. Ceyhun'a geri döndü ve 10 Rebiülevvel 465'te (24 Kasım 1072) vefat etti. Yerine oğlu Melikşah geçti. Merv'e gittiler ve babasını orada defnettiler.¹³

Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) ise İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgileri tekrarlamakla birlikte, sultanın 16 Rebiülevvel 465'te (30 Kasım 1072) yaralandığını ve 10 Rebiülahir 465'te (23 Aralık 1072) öldüğünü söylemektedir. Ölümünden sonra sultanın nereye defnedildiği konusunda ise bilgi vermemektedir¹⁴.

Nüveyrî (ö. 733/1333) Alp Arslan'ın ölümünü "Sultan 465'te (1072) Maveraünnehir seferine çıktı. Ceyhun üzerine köprü kurup yirmi küsur günde geçti. Ordusunun sayısı 200.000 süvariye geçiyordu. Yûsuf el-Hârizmî adlı bir kale kumandanı isyan edip bir kaleye kapanmıştı. Sultan bir grup asker gönderip onu bir süre kuşattı. Sonra yakalanıp sultanın huzuruna getirildi. Sultan onun dört kazığa bağlanmasını emretti. Yûsuf: "Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!" dedi. Sultan üç ok attı fakat isabet ettiremedi. Yûsuf sultana saldırıp hançerle böğründen yaraladı. Sultan yaralı vaziyette Ceyhun'a döndü ve 10 Rebiülevvel 465 (24 Kasım 1072) tarihinde öldü. Merv'e götürülüp babasının yanına defnedildi." şeklinde kaydetmektedir¹⁵.

¹³ İbn Vâsıl, *Kitâbü't-Târihi's-Sâlihî*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, II, Beyrut 1431/2010, 130-131.

¹⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I/4, Beyrut 1960, 97-98.

¹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, nşr. Muhammed Fevzi-Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, XXVI, Kahire 1405/1985, 318-319.

Zehebî (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* adlı eserinde Alp Arslan'ın ölümüyle ilgili olarak şu malumatı nakleder: “465 (1072) yılında sultan ordusuyla Ceyhun'u geçti. Yanında 200.000 süvari vardı. Kale hâkimi Yûsuf el-Hârizmî huzura getirildi. Sultan onun dört kazığa bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yûsuf el-Hârizmî: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” dedi. Sultan bu sözlere çok öfkeleni ve yayını eline alıp “Bırakın şunu!” dedi. Okunu attı ama isabet ettiremedi. Yûsuf hemen sultanın tahtına hücum etti. Sultan ayağa kalkınca yüz üstü düştü. Yûsuf hançeriyle Sultan Alp Arslan'a vurdu. Memlükler Yûsuf'u parçaladılar. Sultan aldığı bu yaradan dolayı vefat etti. Bu olay 465 yılı Cemâziyelahir 'inde (Şubat-Mart 1073) oldu.”¹⁶

Aynı müellif *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eserinde ise Sultan Alp Arslan'ın ölümü ve defnedildiği yer hakkında şöyle der:

“Sultan 465 yılı Safer ayında (Ekim-Kasım 1072) 200.000 süvariye aşkın ordusuyla Ceyhun'u geçti. Şemsü'l-Mülk Tekin b. Tamgaç üzerine yürüdü. Askerleri Yûsuf el-Hârizmî adlı bir kale hâkimini sultanın huzuruna getirdiler. İki gulam onu tahtın yanına kadar götürdüler. Sultan dört kazık çakılarak Yûsuf'un el ve ayaklarının bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yûsuf: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür!” dedi. Bu sözlere çok öfkelenen sultan ok ve yayını alıp gulamlara “Serbest bırakın şunu!” dedi. Sultan bir ok attı. Ancak isabet ettiremedi. Halbuki o güne kadar attığı hiçbir ok hedefini şaşmamıştı. Yûsuf hemen sultanın tahtına yöneldi. Alp Arslan doğrulup tahtından indiği sırada ayağı sürçüp yüzüstü düştü. Yûsuf ona yetişip yanındaki hançeriyle sultanı böğründen yaraladı. Hizmetçilerden biri Yûsuf'u yakaladı ve onu öldürdüler. Sultan ağır yaralıydı. Yolda vefat etti ve Merv'de defnedildi.”¹⁷

İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349), sultanın ölümüyle ilgili olarak Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Ebü'l-Fidâ'nın verdiği bilgileri tekrarlamakta, ancak naaşının nereye defnedildiği konusunda bilgi vermemektedir¹⁸.

Safedî (ö. 764/1363), Alp Arslan'ın ölümü ve defnini şu sözlerle anlatmaktadır: “Sultan, huzuruna getirilen kale mustahfızı Yûsuf el-Hârizmî'nin dört

¹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût- Muhammed Nu'aym el-Arkûsî, XVIII, Beyrut 1405/1984, 417.

¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1414/1994, s. 162-163.

¹⁸ İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, Beyrut 1389/1970, s. 565-566.

kazığa bağlanmasını emretti. Yûsuf: “Ey muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür?” dedi. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan: “Serbest bırakın şunu!” dedi. Ve yayını alıp üç ok attı. Fakat isabet ettiremedi. Halbuki daha önce attığı hiçbir oku hedefini şaşmamıştı. Yûsuf hemen sultana saldırdı. Sultan tahtı üzerinden kalkıp indiği sırada ayağı sürçtü ve yüzüstü düştü. Yûsuf yanındaki hançeriyle onu yaraladı. Hizmetçilerden biri Yûsuf’u yakalayıp öldürdü. Ağır yaralanan sultan oradan uzaklaştırıldı, fakat vefat etti. Ermeni asıllı bir ferraş Yûsuf’a hücum ederek başına gürz ile vurup öldürdü. Sultanın cenazesi Merv’e götürüldü ve orada yaptırdığı medresesine defnedildi.”¹⁹

Ebü'l-Fida İbn Kesir (ö. 774/1373), İbnü'l-Esîr'deki genel bilgileri tekrar eder. Ancak 106. sayfada sultanın Merv'de defnedildiğini söylerken 107. sayfada Rey'de babasının yanına defnedildiğini kaydeder²⁰.

İbn Haldûn (ö. 808/1406) da önceki tarihçilerin verdiği bilgileri tekrar ederek sultanın Merv'de babasının yanına defnedildiğini söyler²¹.

İbn Tağriberdî (ö. 874/1470) tarafından da aynı bilgiler tekrarlanmakta, fakat sultanın defnedildiği yer hakkında bilgi verilmemektedir²².

Sonuç

Görüldüğü üzere Arapça kaynaklarda Sultan Alp Arslan'ın şehid edildiği yer ve tarih konusunda bir-iki istisna dışında genel olarak ittifak mevcuttur. Merv'de defnedildiği de yine bir-iki istisna dışında genel olarak kabul edilmektedir. Yerli ve yabancı bilim adamları TİKA'nın da desteğiyle Alp Arslan'ın kabrini bulmak için yoğun bir faaliyet içine girmişlerdir. Ayrıca Moğolların 618 (1221) yılında Merv'i istila etmeleri sebebiyle herhangi bir saygısızlığa maruz kalması için sultanın naaşının başka bir yere nakledilip edilmediği hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Konu bu ihtimal de dikkate alınarak araştırılmakta ve -varsa- yeni kabrinin yeri tespite çalışılmaktadır. Maksudumuz Arapça kaynaklardaki bilgi ve rivayetleri Türkçe'ye tercüme ederek bu sahadaki çalışmalara katkı sağlamaktır.

¹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Sven Debering, II, Wiesbaden 1981, 308-309.

²⁰ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, Beyrut 1977, 106-107.

²¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, III, Beyrut 1399/1979, 471-472.

²² İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, V, Kahire 1353/1935, 93.

Kaynakça

- Azîmî, *Târîhu 'l-Azîmî*, nşr. ve trc. Ali Sevim, Ankara 1988.
- Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra (Târîhu Âli Selcûk)*, Beyrut 1400/1980.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-düvel*, nşr. Antuvan Sâlihâni el-Yesû'î, Beyrut 1308/1890→ 1377/1958→ 1983.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1987.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I/4, Beyrut 1960.
- Ebü'l-Fida İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, XII, Beyrut 1977.
- Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye*, nşr. Muhammed İkbâl, Beyrut 1404/1984.
- İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, III, Beyrut 1399/1979.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, V, Beyrut Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, V, Kahire 1353/1935.
- İbn Vâsıl, *Kitâbü't-Târîhi's-Sâlihî*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, C. II, Beyrut 1431/2010.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, VIII, Haydarâbâd/Dekken 1359.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, nşr. Tornberg, X, Beyrut 1399/1969.
- İbnü'l-Ezrak, *Târîhu'l-Fârikî*, nşr. Bedevî Abdullatîf Avvad, Beyrut 1974.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1403/1983.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, nşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, I, Beyrut 1389/1970.
- Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, nşr. Muhammed Fevzi-Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, XXVI, Kahire 1405/1985.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Sven Debering, II, Wiesbaden 1981.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tarîhi'l-a'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût- Muhammed Nu'aym el-Arkûsî, XXVIII, Beyrut 1405/1984.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1414/1994.

OSMANLI MALİYESİ LİTERATÜRÜNDE İHMAL EDİLMİŞ BİR TARTIŞMA: TEVZİ‘ DEFTERLERİNDEN VERGİ-İ MAHSÛSA’YA GEÇİŞ

Yakup AKKUŞ*

Öz

Bu makalenin amacı, tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki rolünü ve önemini tartışmaya açmaktır. 17. yüzyılın sonlarından Tanzimat’ın başlarına kadar düzenlenen tevzi‘ defterleri, taşrada mükelleflerin katılacağı yerel harcamaların ve birtakım vergilerin yer aldığı listelerdir. Çalışma özellikle tevzi‘ defterleri ile vergi-i mahsûsa arasındaki ilişkilere odaklanmıştır. Çalışmada vergi-i mahsûsanın tarh yöntemi, yapısal içeriği, tahsilâtında baz alınan mükellefleri ve tahsilât dönemleri dikkate alınarak, Tanzimat’la birlikte tevzi‘ defterlerinden vergi-i mahsûsaya doğru bir geçiş süreci yaşandığı tespit edilmiştir.

Ayrıca çalışmada, tevzi‘ defterleri ile temettuat defterleri, taşra gelir-gider cenvelleri ve vilayet bütçeleri arasında önemli mali ilişkiler olduğu gösterilmiştir. Buna ilaveten, yapısal içerik, hazırlanma gerekçesi ve mali sistemdeki konum gibi kriterler dikkate alınarak, tevzi‘ defterleri ile bu uygulamalar arasında bir geçiş ilişkisi olduğu çıkarımında bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tevzi‘ Defterleri, Salyâne Defterleri, Vergi-i mahsûsa, Virgü, Vilayet Bütçeleri, Eyalet Bütçeleri, Osmanlı Taşra Maliyesi.

Abstract

A NEGLECTED DISCUSSION in the LITERATURE of OTTOMAN PUBLIC FINANCE: A TRANSITION from “TEVZİ‘ DEFTERLERİ” to “VERGİ-İ MAHSÛSA”

This paper aims to initiate a discussion on importance and role of the “tevzi‘ defterleri” (apportionment registers) in the Ottoman Fiscal System. “Tevzi‘ defterleri” were lists of local public expenditures and taxes which apportioned to taxpayers in the provinces from the end of the 17th century to the beginning of the Tanzimat. The paper specifically focuses on the relationships between the “tevzi‘ defterleri” and “vergi-i mahsusa” (apportioned tax of Tanzimat Period) in a fiscal way. Considering the ‘method of imposition’, structural content, period of collection, and taxpayers of the vergi-i mahsûsa, the paper shows that there is a process of transition from the “tevzi‘ defterleri” to the “vergi-i mahsusa”.

The paper also reveals that there are an important fiscal relationships between “tevzi‘ defterleri” and temettuat (cadastral) records, provincial revenue-expenditure sheets, and provincial (vilayet) budgets. In addition, considering the criteria such as the structural content, the goal of preparation, and the role in the fiscal system, the study indicates that there is no transitional relationship between the “tevzi‘ defterleri” and these fiscal practises.

Keywords: Apportionment Registers (Tevzi‘ Defterleri), Yearly Registers (Salyâne), Apportioned Tax (Vergi-i mahsûsa; Virgü), Provincial Budgets, Ottoman Provincial Finance.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi ABD; yakupak@istanbul.edu.tr. Bu çalışmanın taslak halini okuyup değerli eleştiriler ve öneriler sunan hocam Prof. Dr. Tevfik Güran’a minnettar ve müteşekkirim. Ayrıca Yrd. Doç. Dr. Şevket Kâmil Akar, Doç. Dr. Hüseyin Al ve Doç. Dr. Kadir Yıldırım’a katkıları için teşekkür ederim.

Giriş

Vergilerin tevzi¹ edilmesi yani mükelleflere kolektif biçimde paylaştırılıp tahsil edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine kadar birçok bölgede ve vergi türünde uygulanan bir yöntem olmuştur. Tanzimat'tan önce *imdâd-ı hazariye* ve *imdâd-ı seferiye* (imdâdiyeler) gibi birçok örfi vergi tevzi¹ defterleri yoluyla tahsil edilmiştir. Tanzimat'tan itibaren ise *vergi-i mahsûsa* (“*virgü-yi mahsûsa*” veya “*virgü*”)¹, *bedel-i askeri*, *arazi vergisi*, *emlak ve temettü vergileri* ile *şahsi vergi* gibi gelir kalemleri² yine tevzi¹ yöntemiyle tahsil edilen vergilerdendir. Aslında Tanzimat'la birlikte her bir mükellefin geliri ve/veya serveti dikkate alınarak tahsil edilmek istenen bu vergiler, kişilerin vergi matrahı tespit edilemediğinden, kabaca hesaplanıp ya da tahmin edilip mükellef gruplarına/hane halklarına pay edilmiştir. Mali tarih literatürü de bu tip bir tahsil yönteminin, erken modern dönemden beri devletlerin taşra mali idarelerindeki teknik ve bürokratik eksikliklerinden kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre, teknolojik altyapısı ve mali organizasyonu yetersiz olan merkezi idareler, kadastro (gelir ve servet) sayımlarını yeterli düzeyde yapamadıklarından tevzi¹ yöntemini uygulamak zorunda kalmışlardır.

Modern dönemde dahi vergi potansiyelinin kişisel bazda hesaplanması (tarh edilmesi) ve yine kişiler üzerinden oranlı biçimde tahsil edilmesi; kısaca “verginin kişiselleştirilmesi” teknik açıdan oldukça zor ve maliyetlidir. Bu sebeple, tevzi¹ vergi uygulaması sadece Osmanlı'da değil, çağdaşı olan diğer Avrupa

¹ Bu vergi, temettüat defterlerine genellikle “*virgü-yi mahsûsa*” veya “*virgü*” adıyla kaydedilmiştir (Tevfik Güran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, XLI/1-4 (1985), s. 317; Abdulkadir Atar, *Maliye Nezareti Temettüat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 128-131; BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 8781, 29.Z.1261 (29.12.1845)). Devlet ve vilayet bütçelerinde vs. mali kayıtlarda ise genellikle “*virgü*” olarak geçmektedir (BOA, *ML.d*, nr. 1372, R.1318 (1902-03); BOA, İ.MMS, 66/3101, 25.R.1297 (06.04.1880); BOA, *ML.d*, nr. 1715, 17.Ca.1275 (23.12.1858)). Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu ise ilgili çalışmasında “*vergi-i mahsusa*” tabirini kullanmıştır (Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisâdi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Bellekten*, LIX/225 (1995), s. 411).

² “Tahsil-i Emval Nizamnamesi” için bkz. BOA, *Y.EE.d*, nr. 336, H. 01.Ş.1311 (07.02.1894); “Şahsi Vergi Nizamnamesi” için bkz. BOA, İ.KAN, 3/1321Ca-2, H. 26.Ca.1321 (20.08.1903). *Şahsi Vergi* konusunda ayrıntı için bkz. Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsî Uygulaması”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 10 (250), Bahar 2010, s. 60-63, s. 67-69; Arzu Terzi, “Osmanlı-Yunan Tashih-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Mali Kaynak: Vergi-i Şahsi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan*, sayı 15 (1997), s. 535-545.

devletlerinde de uzun süre yürürlükte kalan bir tahsilat yöntemi olmuştur. Örneğin Belçika'da 1867 yılına kadar arazi vergisi tevzi' biçimde tahsil edilmiştir³. Fransa'da mobilyalı evler, pencereler ve arazi üzerinden alınan vergiler, en büyük vilayetten komüne doğru azalan bir şekilde belirlenmiş ve tevzi' edilmiştir⁴. Rusya'da da köy temsilcilerinden oluşan *komün meclisleri*, vergileri köyler arasında paylaştırmışlardır⁵. İngiltere ise verginin tarh, tahsil ve vergi türü açısından kişiselleştirilmesini diğer devletlerden erken bir tarihte başarabilmiştir. Kiser ve Kane'e göre, İngiltere'de 19. yüzyılın başlarından⁶ itibaren alınmaya başlanan *kışisel gelir vergisi* belki de merkezileşmenin en iyi göstergesidir. Çünkü devlet artık toplulukları değil; direkt olarak bireyleri vergilendirmeye başlamıştır⁷.

Bu çalışmanın esas amacı tevzi' vergi yönteminin ve tevzi' defterlerinin tanıtılması değil; tevzi' defterlerinin Osmanlı mali sistemindeki rolünü ve önemini tartışmaktır. Bu amaçla tevzi' defterlerinin Osmanlı vergi rejiminde yaşanan değişimde önemli bir yere sahip olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda tevzi' defterlerinin Tanzimat'ın ilk reformlarından olan *vergi-i mahsûsa* uygulamasının temelini oluşturduğu öne sürülecektir. Başka bir ifadeyle Tanzimat'ın başlarında -mali ve idari reformların uygulandığı yerlerde- tevzi' defterlerinden vergi-i mahsûsaya doğru bir geçiş yaşandığı iddiası bu çalışmanın temel hipotezi olacaktır.

Bu amaçla öncelikle çalışmanın ilk kısmında, tevzi' defterlerinin ortaya çıkış sebeplerinden, hangi amaçlarla düzenlendiğinden ve düzenlenme prosedüründen bahsedilecektir. Bu kısımda taşrada a'yânın güç kazanmasının ve valilerin

³ J. Watson Grice, *National and Local Finance, A Review of the Relations Between The Central and Local Authorities in England, France, Belgium and Prussia, During The Nineteenth Century*, P.S. King & Son, Orchard House, Westminster, London 1910, s. 200.

⁴ Grice, *a.g.e.*, s. 129-130; *Report to the National Monetary Commission on the Fiscal Systems of the United States, England, France and Germany*, 61st Congress, 2nd Session, Senate, Document No: 403, Government Printing Office, Washington 1910, s. 55-56, s. 59-60.

⁵ Erkan Tural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'da Devlet Sistemi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 361.

⁶ Ardant'a göre İngiltere'de gelir vergisi ilk olarak 1803'de tesis edilmiş, 1816-1841 yılları arasındaki kesintiden sonra 1842'de tekrar uygulanmaya başlanmıştır. Gabriel Ardant, "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", in *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1975, s. 233. Cemal Bey, İngiltere'de gelir (irad) vergisinin (property tax, income tax), 1842'de tesis edildiğini yazmıştır. Bu vergi, arazi; kira; yıllık temettü hissesi ve faiz; sanayi ve ticaret; maaş ve ücret gelirleri olmak üzere beş gelir konusu üzerinden alınmaktaydı. Cemal Bey, *İstatistik (Usul ve Tatbikat)*, Birinci Tab'ı, Matbaa-i Kadr, Dersaadet 1328, s. 249.

⁷ Edgar Kiser - Joshua Kane, "Revolution and State Structure: The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France", *American Journal of Sociology*, Vol. 107, No. 1, July 2001, s. 201-202.

gelir ihtiyaçlarının, tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan önemli sebepler arasında olabileceği görüşü tartışılacaktır. Çalışmanın en önemli bölümünü, tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki yerini tartışan ve bu konuda yeni hipotezler ve görüşler öne süren ikinci kısım oluşturmaktadır. Burada tevzi‘ defterleri uygulamasının Tanzimat’ın idari ve mali reformlarıyla ilişkilerine değinilecek ve spesifik olarak bu dönemdeki vergi reformlarına yaptığı etkiler incelenecektir. Bu bağlamda Osmanlı maliyesi literatüründe ilk defa, *tevzi‘ defterlerinden vergi-i mahsûsaya* doğru bir geçiş sürecinin yaşandığı ve bu sürecin hangi şartlar altında gerçekleştiği birincil kaynakların yardımıyla tartışılacaktır. İkinci kısımda ayrıca tevzi‘ defterleri ile temettuat defterleri, taşra gelir-gider cetvelleri ve vilayet bütçeleri arasındaki mali ilişkiler irdelenecektir. Çalışma sonuçlarının tartışılması ve değerlendirilmesi üçüncü ve son kısımda yapılacaktır.

1. Tevzi‘ Defterlerinin Ortaya Çıkış Sebepleri, Düzenlenme Amacı ve Prosedürü

Tevzi‘ vergi yöntemi ve özelde *tevzi‘ defterleri* uygulaması Osmanlı “taşra maliyesinde”⁸ yaşanan önemli gelişmelerin laboratuvarı gibidir. Tevzi‘ defterleri uygulaması 17. yüzyılın sonlarında⁹ ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın esas amacı yereldeki kamu harcamalarını yine yerel halka başvurarak finanse etmektir. Bunun için yöre halkının kamu harcamalarına “katılım paylarını”¹⁰ gösteren tevzi‘ defter-

⁸ Bu çalışmada “taşra maliyesi” kavramı, eyaletlerde/vilayetlerde valilerin sorumluluğu altındaki gelir-giderlerden oluşan ve merkez maliyesinin hukuki-mali anlamda bir parçası olan mali alan anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı vilayetlerinin idari-mali özerklik hakkını 1913 yılında uygulamaya konulan yeni vilayet nizamnamesi sayesinde kazanmaları sebebiyle, ancak bu yıldan itibaren “mahalli idareler maliyesi” ya da “yerel yönetimler maliyesi” ifadeleri kullanılabilir. “Merkez maliyesi” kavramı ise kısaca, devlet (merkez) bütçelerinin kapsadığı gelir ve gider alanlarını ifade etmektedir.

⁹ Çağatay Uluçay, Saruhan Sancağı (Manisa) için 1671 yılına ait bir tevzi‘ defterinden ve 1698 yılından itibaren de mufassal tevzi‘ defterlerinin tutulmaya başlandığından bahseder. M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s. 52. Duygu Tanıdı da, Rusçuk şer’iyye sicilleri üzerine yaptığı tez çalışmasında, 17. yüzyılın sonlarına doğru hazırlanmış olan beş adet tevzi‘ defteri tespit etmiştir. 1686 ve 1688 tarihli bu defterlerin transkripsiyonları için bkz. Duygu Tanıdı, *R-3 Numaralı Rusçuk Şer’iyye Sicilinin Çeviriyazısı ve Tahlihi (H. 1093-1100/M. 1682-1688)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2013, s. 115-116, 118, 128-131, 198-199, 207-211. Dolayısıyla bu veriler eşliğinde, tevzi‘ defterleri uygulamasının 17. yüzyılın sonlarından itibaren başladığı ve 18. yüzyılda yerleştiği/yaygınlaştığı kabul edilebilir.

¹⁰ Tevzi‘ defterleri yoluyla halktan yapılan tahsilâtların vergiden ziyade “katılım payı” niteliği taşıdığını ilk defa Yavuz Cezar vurgulamış ve bu ifadeyi kullanmıştır. Yavuz Cezar, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 9 (Nisan 1996), s. 90.

leri -kaza bazında- hazırlanırdı. Öncelikle katılım payları, Kadı’nın başkanlığında, şehir kethüdası¹¹, esnaf temsilcileri, ihtisap nazırı, a‘yân, mütesellim ve mahkeme görevlileri tarafından hesaplanıp kent merkezindeki halk, esnaf grupları, kasaba ve köyler arasında tevzi‘ edilirdi. Ardından bu paylar tahsil edilmek üzere *Tevzi‘/Tevzi‘ât Defterleri*¹², *Masârifât Defterleri* ya da *Salyâne*¹³ *Defterleri* adıyla şer‘iyye sicillerine kaydedilirdi. Tevzi‘ defterleri ayrı bir defter olarak düzenlenmez; şer‘iyye sicilleri içerisindeki çok sayıda kayıttan birisi olarak yerini alırdı¹⁴.

Literatürde tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkış sebepleri ve düzenlenme amacı konusunda genel bir görüş birliği yoktur. Yavuz Cezar’a göre, 18. yüzyılda merkezi hazine, tımarlılar, padişah hazinesi ve vakıflar-mülkler gibi sektörlerin “*toplama gelirden pay alma savaşımı*” şiddetlenmiştir. Bu dönemde tımarlılara ait olan gelir kaynakları merkeze çekilmeye başlayınca, eski gelirlerinden yoksun kalan yerel idareciler taşrada gelir pastasının büyütülmesini sağlayarak tevzi‘ defterlerinin, Cezar’ın deyişiyle “*yeni bir mali sektörün*” ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Tımar sistemi tasfiye edilirken ortaya çıkan “*vilayet masrafı*” adlı bu yeni uygulama parasallaşmayı hızlandırmıştır. Zira yazara göre, yükümlülükler

¹¹ Şehir kethüdalığı, a‘yânların nüfuzunu kırmak amacıyla imparatorluk düzeyinde yerleştirilmek istenmiştir. 1786’da a‘yânlık kaldırılarak onu ikâme edecek -yine eski bir kurum olan- şehir kethüdalığı getirilmiştir. Bu tarihte yayınlanan fermana göre, şehir kethüdalıları halk tarafından seçilecek ve vergileme, tevziat ve yerel işlerden sorumlu olacaktır. Ali Yayıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, 2016, s. 137. Neumann’a göre şehir kethüdalığı uygulaması, başarılı olamayınca ve a‘yânın taşradaki gücü kırılmayınca, 1790’da lağvedilmiştir. Christoph K. Neumann, “Selanik’te On Sekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilayet Defterleri: Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 16 (1998), s. 77. Bununla birlikte Yavuz Cezar’ın transkribe ettiği Bursa’ya ait 1796 tarihli tevzi‘ defterinde şehir kethüdasının ücreti yer almaktadır. Cezar, a.g.m., s. 128-129. Uluçay da, 1816’da Saruhan Sancağı’nda şehir kethüdalığının tekrar ihdas edildiğini yazmıştır. Uluçay, a.g.e., s. 17. Şehir kethüdalılarının 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’nun çeşitli kentlerinde vergi tevzii işinde faaliyet gösterdiklerine dair bilgi için ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 41-44.

¹² Yukarıda bahsedilen tevzi‘ defterlerinin, Osmanlı Klasik Dönem muhasebe sisteminde kullanılan ve yardımcı defterlerden biri olan “Defter-i Tevziât”la bir ilgisi yoktur. Defter-i Tevziât, belirli gelirlerin (mukataa vb.) tevziyiyle (dağıtımıyla) ilgili olan kayıt ve kontrol defterleridir. Ayrıntı için bkz. Yaşar Bülbül, “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, *Divân İlmî Araştırmalar*, sayı 6 (1999/1), s. 179.

¹³ Neumann’a göre, burada salyâne tabiri, “yıllık vergi veya yıllık vergi hesabı anlamına gelir”. Neumann, a.g.m., s. 71.

¹⁴ Çadırcı, a.g.e., s. 148-149, 164-165; *İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909*, çev. Fehmi Tümer, Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama Koor. Kur. Baş. Yay., Ankara 2000, s. 24; Cezar, a.g.m., s. 91, 126; Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/6 (2004/1), s. 71.

bundan böyle taşra halkından nakdi olarak talep edilmektedir¹⁵. Cezar'ın bu yorumundan, taşra idarecilerinin yeni gelir kaynakları olan *imdâdiyeleri*¹⁶ dolaylı olarak tevzi' defterlerinin ortaya çıkışıyla ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır.

Açıkel ve Sağırılı'ya göre, tevzi' defterleri uygulaması 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın nasıl ortaya çıktığı sorusunun cevabını ise 16. yüzyılın sonlarından itibaren iç ve dış gelişmeler eşliğinde yaşanan idari, askeri, sosyo-ekonomik ve mali sorunlarda aramışlardır. Açıkel ve Sağırılı, bu gelişmeler ve sorunlar içerisinde özellikle halkın üzerine yüklenen yeni örfi vergilere vurgu yapmışlardır. Buna göre, sayıları artan kapı halkını besleme zorunluluğu ve akçe devalüasyonu sebebiyle mali sıkıntı içerisine giren "*beyler ve paşalar*"¹⁷ masraflarını yeni örfi vergiler (imdâdiyeler) yoluyla finanse etmeye başlamışlardır. Yazarlara göre, merkezi idarenin izniyle ihdas edilen bu örfi vergilerin mükelleflerden düzenli biçimde tahsil edilebilmesi için tevzi' defterleri uygulaması başlatılmıştır. Açıkel ve Sağırılı'ya göre yerel masraflar, örfi vergiler olarak şer'iyye sicillerine kaydedilmiştir. Kısaca yazarlar, tevzi' defterleri uygulamasını "*halkın olağan vergiler dışında ödemekle karşı karşıya kaldığı 'vilayet masrafı' yükümlülüğü*" olarak ele almışlar, yani tevzi' defteri uygulamasını direkt örfi vergilerle ilişkilendirmişlerdir¹⁸. Burada Açıkel ve Sağırılı'nın, Cezar'ın dolaylı olarak işaret ettiği, imdâdiyeler (imdâd-ı seferiye ve hazariye) konusuna vurgu yaptıkları görülmektedir. Bununla birlikte yukarıda belirtildiği üzere tev-

¹⁵ Cezar, a.g.m., s. 118-119.

¹⁶ İmdâd-ı seferiye, II. Viyana Kuşatması (1683) zamanında, önceleri iç borç/zorunlu yardım biçiminde toplansa da 18. yüzyılın başlarından itibaren düzenli vergiye dönüştürülmüştür. İmdâd-ı hazariye ise Prut Savaşı'ndan (1711) sonra, barış zamanlarında beylerbeyi ve sancakbeylerinin askeri masraflarını finanse etmek amacıyla 1718'den itibaren tahsil edilmeye başlanan bir vergidir. Böylece iki kısma ayrılan imdâdiyeler, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren taşra mülki amirlerinin en önemli düzenli gelirleri arasına girmiştir. Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiye", *DİA*, XXII, s. 221-222; ayn.yzr., "Tekâlif", *DİA*, XL, s. 336. Aslında imdâdiyeler; nüzul ve sürsât gibi avâriz türü vergilerdendir. İsmiyle müsemma; önceleri olağan üstü zamanlarda tahsil edilen avâriz vergileri, 17. yüzyıldan itibaren art arda yaşanan büyük maliyetli savaşlar sebebiyle düzenli vergilere dönüşmüştür. Avâriz vergileri Tanzimat'ın ilanıyla birlikte kaldırılmıştır. Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *DİA*, IV, s. 109.

¹⁷ Burada beylerin ve paşaların mali sıkıntı içerisine girmesinin en önemli sebebi, haslarının ellerinden alınarak merkezi hazineye aktarılmasıdır. Şöyle ki 18. yüzyıla girerken vali ve sancak beylerinin hasları Malikâne Sistemi'ne dâhil edilerek tasfiye edilmeye başlanmıştır. Cezar'ın belirttiği gibi *imdâdiyeler* "*paşaların giderek yoksun kaldıkları eski has gelirlerinin bir tamamlayıcısı*" olarak ihdas edilmişlerdir. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul 1986', s. 51-54.

¹⁸ Ali Açıkel - Abdurrahman Sağırılı, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)", *Tarih Dergisi*, sayı 41 (2005), s. 96, 99.

zi' defteri uygulamasına valilere tahsis edilen imdâdiyelerden önce; 17. yüzyılın sonlarında rastlamaktayız.

D. Rizk Khoury'ye göre, vergi tevzii ve tahsili 18. yüzyıl Musul'unda tamamen a'yânın elindeydi. Bu sebeple devlet a'yânın vergi tevzii işindeki etkinliğini kırmak amacıyla "tevzi' defterleri"nin hazırlanması zorunluluğunu getirmişti. Böylece prensipte vergi tahsili hem daha kurumsal hale gelecek hem de a'yânın uygulamaları devletin denetimi altına alınacaktı. Ancak tevzi' ve tahsil işlemlerinde a'yânın işlevinin merkez tarafından onaylanması, gerçekte a'yânın daha da güçlenmesine sebep olmuştu¹⁹.

Literatürde -Halil İnalıcık'ın önemli çalışması dışında- eyalet bütçeleri ve tevzi' defterleri arasındaki ilişkiler gözden kaçmıştır. İnalıcık'a göre, yıllık olarak derlenen tevzi' defterleri -her topluluğun kendi masrafları için düzenlendiğinden- içerikleri itibariyle diğer tüm tevzi' defterlerinden büyük ölçüde farklıdır ve bu sebeple eyalet bütçesi (provincial budget) karakterine sahiptir²⁰. Bununla birlikte tevzi' defterleri, prensipte altı ayda bir hazırlanması gereken ancak pratikte bu sürelerle uyulmayarak bazı yerlerde yılda bir kez bazı yerlerde ise birkaç kez düzenlenebilen masraf defterleridir. Eyalet bütçeleri ise eyalet hazineleri tarafından düzenlenen ve gerçekleşmiş gelir-gider kalemlerinden (kesin hesaplardan) oluşan mali kayıtlardır.

Eyalet hazineleri, 16. yüzyılın sonlarından özellikle 17. yüzyılın ortalarına kadar faaliyette bulunmuş, merkezi hazinenin taşra teşkilatı biçiminde çalışan ve gelir fazlasını (*irsaliye*) merkeze gönderen *taşra defterdarlıkları*dır. Krizlerin yoğunlaştığı 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyaletlerden gelen irsaliyeler azalmış, bunun sonucu olarak gelir kaynağı bulma telaşına düşen merkezi idare eyalet hazinelerini kaldırmaya başlamıştır. Bundan böyle vergi toplama yetkisi yoğun biçimde iltizam yöntemiyle voyvodalara ve muhassıllara bırakılmıştır²¹.

Eyalet hazinelerinin düzenlediği bütçelerin (hesap özetlerinin) gelir-gider kalemlerine bakıldığında; cizye, avâırız-nüzûl, adet-i ağnam ve mukataa gibi ana gelir kalemleri yanında bad-i heva, cürüm ve yava gibi çeşitli örfi vergiler de yer

¹⁹ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 214-215.

²⁰ İnalıcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 337.

²¹ Mehmet Genç - Erol Özvar, "Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliyesi", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, I, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 14-22.

almaktadır. Gider kalemlerinin önemli bir kısmını askeri masraflar ve maaşlar oluşturmaktadır. Ayrıca giderler arasında; kale, bina (örneğin beylerbeyinin evi), köprü, yol vb. tamiri ve yapımı, bargir ücreti, menzil masrafları, amele ücretleri, hüddamiye, paşaların tayininde ortaya çıkan hil'at masrafları (kaftan baha), cirâya (zahire baha), yemek parası ve diğer parasal yardımlar-ihsanlar (in'âmât) gibi harcamalar yer alır²². Eyalet hazineleri merkezi hazineye bağlı ve onun denetiminde çalıştığı için eyaletlerin avâriz, mukataa, cizye gibi ana gelir kalemleri ile maaşlar ve satın alımlar gibi ana gider kalemleri devlet bütçesinde görülecektir. Diğer bir ifadeyle eyalet bütçeleri devlet bütçelerini tamamlayıcı bir hüviyete sahiptir²³. Eyalet bütçeleri ile tevzi' defterlerinin içerikleri karşılaştırıldığında ise; avâriz ve ağnam vergileri, askeri harcamalar ve maaşlar, bargir ücretleri, beylerbeyinin vd. taltif edilen kişilerin elbise masrafları, ihsanlar/yardımlar (in'âmât), tamirat masrafları gibi birçok benzer ve hatta aynı gelir-gider kalemleriyle karşılaşırız²⁴. İki mali uygulama arasındaki bu yakın ilişki, tevzi' defterlerinin eyalet bütçelerinin devamı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü uygulama amacı, uygulama birimi ve prosedürü gibi açılardan eyalet bütçeleri ve tevzi' defterleri birbirlerinden farklılaşmaktadır. Ancak gelir-gider yapısı açısından göz ardı edilemeyecek düzeydeki bu benzerlik, 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyalet hazinelerinin kapatılmaya başlanmasıyla birlikte ortaya çıkan mali kayıt boşluğunun bir kısmının tevzi' defterleriyle doldurulduğu kanısını uyandırmaktadır. Zira aynı yüzyılın sonlarına doğru, yukarıda sayılan yerel harcamalar ile vergiler yanında imdâdiyeler gibi yeni örfi vergiler artık tevzi' defterlerine kaydedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla burada tevzi' defterlerinin ortaya çıkışında, Cezar, Açıklık ve Sağır ile Khoury'nin saydığı sebepler yanında, eyalet hazinelerinin kaldırılmasının da etkisi olabileceği düşünülebilir. Ancak konunun giriftliği ve bu çalışmanın esas ama-

²² Eyalet bütçeleri konusu ve transkribe edilmiş örnekleri için bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7/8 (1967), s. 1-33; Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi (3 Resim ile birlikte)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara 1985, s. 287-319; Erol Özvar, "Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli "Bütçe"nin Tahlili", *Osmanlı 3, İktisat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 150-157; Said Öztürk, "1042-1045/1632-1635 Yıllarına Ait Bosna Eyaleti Bütçesi", *Osmanlı 3, İktisat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 158-168; Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı İdaresinde Uyvar'ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (1998), s. 325-355.

²³ Erol Özvar da 16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın ortalarına kadar geçen zamanda hazırlanan eyalet bütçelerinin, özellikle 16. yüzyılda devlet bütçesinin temelini teşkil ettiğini belirtmiştir. Ayrıntı için bkz. Özvar, a.g.m., s. 151.

²⁴ Karşılaştırmada kullanılan tevzi' defterlerinin içerik ayrıntısı ve kaynakları için aşağıda yer alan; "Tevzi' Defterlerinin Yapısı ve Osmanlı Mali Sistemindeki Yeri" başlıklı kısma bakınız.

cını aşması sebebiyle, daha net çıkarımlara ulaşabilmek için, eyalet bütçeleri ile tevzi‘ defterleri arasındaki ilişkiler üzerine yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Tevzi‘ defterlerinin düzenlenme prosedüründen ve uygulamasından bahsederek; merkezi idarenin bu konuda a‘yânı denetim altına alması hiç kolay olmamıştı. Bu defterlerin yılda iki defa (Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kasım aylarında) düzenlenmesi kararlaştırılmış olsa da bu kurala uyulmamış; özellikle 18. yüzyılda yılda birçok kez tevzi‘ defteri düzenlenerek taşra halkı, yasal olmayan vergilerle (tekâlif-i şakka vb.) ve masraflarla mağdur edilmişti²⁵. Tevzi‘ defteri uygulamasında ayrıca “Aralık tevzî” denilen bir uygulama daha vardı. Keyfi olarak tanzim edilen ve mükellefleri zor duruma sokan bu defterler, yılsonunda acil masraflar için ayrıca düzenlenirdi. Üstelik a‘yân, voyvoda ve diğer yerel ileri gelenler, tevzi‘ defterlerine eklenen vergilerden kendi hisselerine düşen miktarları vermiyip bunları dahi halkın üzerine yüklüyorlardı²⁶. Merkezden taşraya gönderilen emirlerde bu tip haksız uygulamaların yapılmaması istense de taşra idarecileri ve a‘yân bu emirleri dikkate almıyordu. Nihayet 1792 yılının Aralık ayında taşraya gönderilen emirde, tevzi‘ defterlerinin yılda iki defa hazırlanması kuralına uyulması, halkın üzerine yasal olmayan vergi ve masrafların yüklenmemesi ve daha da önemlisi *tevzi‘ defterlerinin kontrol amacıyla İstanbul’a gönderilmesi* ilk defa isteniyordu. Tabii ki yetersiz denetim ve yaptırım gücü sebebiyle bu emirlere çok az uyulmuştur. Taşra idarecileri ve a‘yân eski yolsuz-haksız davranışlarına, tevzi‘ defterleri uygulamasının sonuna kadar devam etmişlerdir²⁷. Yine

²⁵ Ayrıntılı örnekler için bkz. Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi‘ Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1981), s. 136-143. Eyalet bütçeleri de beylerbeyi ve defterdarın görev sürelerine bağlı olarak düzenlendiği için bir yıldan kısa bir dönemi kapsayabildiği gibi yıllık dönemi aşan biçimde de düzenlenebiliyordu. Sahillioğlu, “Kıbrıs”, s. 7-8.

²⁶ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, APK Kurulu Başkanlığı, Yayın No. 1999/352, Ankara 1999, s. 115, 120-122.

²⁷ Uluçay, *a.g.e.*, s. 53-55; Özkaya, *a.g.m.*, s. 144-146, s. 150-151. Ayrıca bkz. BOA, C.ML, 562/23065, 11.S.1211 (16.08.1796); BOA, C.DH, 214/10665, H.29.Z.1255 (04.03.1840). Vergi ve masrafların “*tevzi‘inden evvel tetkik edilmek üzere*” merkeze gönderilmesi gerekiyordu. BOA, C.ML, 489/19917, 29.02.1210 (14.09.1795). Neumann’a göre, tevzi‘ defterlerinin merkezdeki denetimini Bab-ı Defteri memurları yapıyordu. Neumann, *a.g.m.*, s. 71, 90-92. Cezar, denetimlerin aslında “*bir iki eski bürokratin eline*” bırakıldığını belirtmiştir. Cezar, *a.g.m.*, s. 104-105. Diğer taraftan tevzi‘ defterlerinin altı ayda bir İstanbul’a kontrol amacıyla gönderilmesi kuralından sonra bazı vilayetlerin yılda sadece bir defa tevzi‘ defteri hazırlayıp gönderdikleri görülmektedir. 1794-95 ve 1797-98 tarihli Selanik tevzi‘ defteri örnekleri için bkz. Neumann, *a.g.m.*, s. 73-74. Neumann, taşrada sıklıkla hazırlanan bu bir yıllık tevzi‘ defterlerini, taşra idaresinin merkezi idarenin kontrolünden kaçma çabası olarak yorumlamıştır. Neumann, *a.g.m.*, s. 73. Gerçi denetim gerçekleştirilebilse dahi, tahsilat zaten önceden yapılmış olduğundan, yanlışın düzeltilmesi ve hakkın iadesi hem zorlaşıyor hem de gecikiyordu. Cezar, *a.g.m.*, s. 105, 127.

de Yayıoğlu'nun belirttiği gibi, 18. yüzyılın sonlarında merkezin başvurduğu bu hesap denetimi uygulaması (ya da çabası), aynı dönemde -taşranın tepkisine rağmen- yapılan merkeziyetçi reformların ve düzenlemelerin bir tamamlayıcısı ya da parçası olarak düşünülebilir²⁸.

Merkez ile taşra arasındaki bu idari çekişmeler ve sorunlar konusunda Neumann'ın yorumu da önemlidir. Neumann'a göre vilayet masraflarının vilayet seviyesinde değil, kaza seviyesinde tarh edilmesi ve yine vilayet defterdarlığı tarafından değil, merkezi bürokrasi tarafından denetlenmesi, bu dönemde vilayetlerin etkin bir mali idareye sahip olmadığını delilidir. Yazara göre merkezi idare ile kaza ve şehirler arasında üstü kapalı bir menfaat uyuşmasından bahsedilebilir. Zira taşrada kontrolün paşalarda olması merkezi idarenin çıkarına aykırıdır. Başka bir deyişle merkezi idare taşrada kontrolü paşalara bırakmak niyetinde değildir²⁹. Ancak, merkezin kontrolünden uzak biçimde hazırlanan tevzi' defterlerinin içeriklerinin birbirinden farklı oluşu, standart yapıdan uzaklığı³⁰, çok sayıda-çeşitte masraf ve haksız vergi kayıtlarının bulunuşu, yerel unsurların tevzi' defterlerinin hazırlanmasında çok etkili olduğunu göstermektedir. Tevzi' defterlerinin yoğun biçimde düzenlendiği, 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başları arasındaki, kaotik ortam düşünüldüğünde bu durum son derece normal karşılanmalıdır. Bu yüzyıllar a'yânın güç kazandığı, merkezi idarenin de artan adem-i merkezi eğilimler ve yorucu savaşlar karşısında yıpranması sebebiyle esnek davranışlar sergilediği uzun bir dönemdir. Dolayısıyla tevzi' defterleri uygulamasının Klasik Dönem sonrasında Tanzimat'a kadar uzun bir süre yürürlükte kalması tesadüfi değildir. Zira bu defterler, merkezi idarenin taşrada denetim-yaptırım (monitoring-sanctioning) gücünün giderek azaldığı ve eyalet hazinelerinin kapatılmaya başlandığı bir dönemde, yerel inisiyatifle ortaya çıkan ve dolayısıyla a'yânın direkt müdahil olduğu bir mali uygulamadır. Kısaca tevzi' defterleri, merkezi idarenin taşradaki mali-idari organizasyonunun yetersizliği ve denetim gücünün azlığı sebebiyle izin verdiği ve birçok usulsüzlüğe-yasa dışılığa rağmen göz yumduğu pratik amaçlı bir uygulamadır. Diğer yandan, bu uygulama sayesinde hem kentlerdeki *kamu harcamalarının finansmanı yerinde sağlanmış ve harcanmış*³¹ hem de vergi toplamada etkisiz olan merkezi idare bu masraflar için ek kaynak bulma telaşına düşmemiştir.

²⁸ Yayıoğlu, *a.g.e.*, s. 132.

²⁹ Neumann, *a.g.m.*, s. 90.

³⁰ Yavuz Cezar, her kazaya ait tevzi' defterlerinin farklı içeriklere sahip olması sebebiyle, tevzi' defterleri arasında standardizasyonu sağlamanın ya da sınıflandırma yapmanın zorluğundan bahsetmiştir. Cezar, *a.g.m.*, s. 91-94.

³¹ Cezar, *a.g.m.*, s. 120.

2. Tevzi‘ Defterlerinin Yapısı ve Osmanlı Mali Sistemindeki Yeri

Tevzi‘ defterlerinde yer alan ve halkın kamu harcamalarına katılım paylarını gösteren *vilayet masrafları*, “avârız ve nüzûl haneleri” esas alınarak halka paylaştırılmaktaydı³². Tevzi‘ defterlerinin içeriğine, ‘ekonomik sınıflandırma’ açısından baktığımızda; sivil ve askeri kamu görevlilerinin günlük-aylık ücretleri, merkezden gelen görevlilerin konaklama vb. harcamaları, haberleşme-ulaşım ve güvenlik masrafları gibi *cari harcamaların*; göçmenlere, mahallelere ve yöre sakinlerine yapılan yardımlar gibi *transfer harcamalarının*; kamu binalarının ve yollarının onarım ve bakımı gibi *yatırım harcamalarının* yer aldığını görmekteyiz. Bu kalemler arasında en fazla yer kaplayanlar doğal olarak cari harcamalardır. Ayrıca Kadı’nın harc-ı defter, kalemiye ve kaydiye gibi harç kalemleri de defterlere ekleniyordu. Sayılan bu “*masârîf-i sahiha*”dan³³ ayrı olarak tevzi‘ defterlerine eklenmemesi gereken fakat mütesellim, voyvoda, kadı, a’yân vs. kişiler adına defterlere hizmet-i mübaşiriyye, tatar harcırahları, kethüdaiyye, kuddumiyye, hüddamiyye, menzil ianesi, bargir ücreti, harc-ı ilam, hademe-i mahkeme, kaftan baha, zahire baha ve öşr-i diyet gibi yasa dışı masraflar/vergiler³⁴ de şişirilmiş miktarlarıyla yer alıyordu. Tevzi‘ defterlerinde sadece o yörede yapılan harcamalar değil aynı zamanda halktan toplanması gereken bazı vergiler de bulunuyordu. Bunların başında fiiliyatta valilerin masraflarını karşılamak üzere halktan alınan “imâd-ı haza-riye” ve “imâd-ı seferiye” vergileri geliyordu. Üstelik tevzi‘ defterlerinde sadece taşraya ait bu gelir kalemleri yer almıyordu; bedel-i ağnam, iane-i cihadiye, avârız ve nüzûl gibi merkez adına toplanılan gelir kalemleri de tevzi‘ defterlerine eklenebiliyordu³⁵. Khoury’e göre, önceden olağanüstü sayılan (iane-i cihadiye ve avârız

³² Cezar, a.g.m., s. 93. Neumann da tevzi‘ defterlerinin kaza bazında hazırlanmasını avârız vergileriyle ilişkilendirir. Zira Osmanlı’da avârız vergileri de kaza bazında tahsil edilmiştir. Neumann, a.g.m., s. 70.

³³ Cezar, a.g.m., s. 125, s. 137; Açıkkel - Sağırlı, a.g.m., s. 99.

³⁴ Tevzi‘ defterleri uygulamasına son verilen Tanzimat Dönemi’nin başlarında da, a’yân bu yasa dışı masrafları ya da vergileri yine yöre halkına yükleyebiliyordu. Örneğin bu dönemde Denizli yöresinin en güçlü a’yânı olan ve birçok kez mülki-mali amirlik görevlerinde bulunan Osman Ağa, *masârîf-i lâzime, müdür masârîfı, takvim bâhâ, cerime (para cezası), kur’a masârîfı* gibi adlarla usulsüz vergiler alıp zimmetine geçirmişti. Mehmet Yaşar Ertaş, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 128-129; ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Bir Âyân âilesi: Tavaslızâdeler”, *Belleten*, LXXV/273 (Ağustos 2011), 447-469.

³⁵ Tevzi‘ defterlerine örnek olarak bkz. BOA, HAT, 484/23750-H, H. 29.S.1250 (07.07.1834-bkz; EK); HAT, 378/20510-A, H. 1253. Transkribe edilmiş çok sayıda tevzi‘ defteri örnekleri için ayrıca bkz. Abdurrahman Vefik, a.g.e., s. 65-73, 91-96, 117-120; Uluçay, a.g.e., s. 101-102, 115-116, 121-122, 139-140, 143, 163-164, 196-200, 250-258; Çadırcı, a.g.e., s. 82, 149-163; Cezar, a.g.m., s. 121-124, 128-130; Özkaya, a.g.m., s. 138-140; Açıkkel - Sağırlı, a.g.m., s. 135-144;

gibi) bu vergiler artık 18. yüzyılda devletin payına düşen “başlıca kırsal vergiler” haline gelmişti³⁶. Bununla birlikte Cezar’ın belirttiği üzere, “*aslında, avâriz-ı divaniyye cinsinden vergilerin*” ayrı biçimde toplanıp merkeze gönderilmesi ve tevzi’ defterlerine eklenmemesi gerekirdi. Ancak bu kurala her zaman uyulmadığı ya da uyulamadığı görülüyor³⁷. Bu tip vergiler hem tevzi’ defterlerinde hem de *avâriz* cinsinden vergilerin kaydedildiği *mevkûfat defterlerinde* yer alabiliyordu. Örneğin 1688’de Rusçuk Kazası’nın “*bedel-i sürsât*” vergisi karyelere bölüştürülmüş ve bu bedel için tevzi’ defteri hazırlanmıştı. Diğer taraftan aynı yıl, merkezi idare tarafından, Niğbolu Sancağı’nda “*bedel-i sürsât*”ın Hazine-i Amire’ye gönderilmek üzere “*mevkûfat defteri muccebince*” tahsil edilmesi emri verilmişti³⁸. Kısaca bu bilgilerden, aynı verginin aynı dönemde hem taşra maliyesinin hem de merkez maliyesinin kapsamında olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda vurgulanması gereken diğer bir önemli husus; avâriz ve bedel-i ağnam gibi vergilerin aslında cari yıla ait miktarlarının değil; *genelde tahsil edilemeyip bakayaya kalan miktarlarının* (bakiyelerinin), “girihte” adıyla, tevzi’ defterlerine eklendiğidir³⁹.

Yukarıda görüldüğü üzere tevzi’ defterlerinin mali sistemle, özeldde merkez (devlet) bütçesiyle ilişkisini bu defterlere kaydedilen avâriz, nüzûl ve adet-i ağnam gibi merkeze ait vergilerin bakiyeleri oluşturuyordu. Tevzi’ defterlerinin hazırlandığı 17. yüzyılın sonlarından Tanzimat’a kadar geçen dönemde düzenlenen merkezi bütçeler devletin tüm gelir-giderlerini değil; tımar ve vakıf sistemi dışında kalan nakdi gelir-giderleri içeriyordu. Buna göre devlet bütçelerinin temel gelir kalemleri; *mukataa*, *avâriz-nüzûl* ve *cizyeden* oluşuyordu. Bu dönem ve sonrasında avâriz vb. vergiler devlet bütçesinde (merkezi bütçede) yer alırken; imdâd-ı seferiye, imdâd-ı hazariye ile diğer yerel vergiler ve harcamalar ise devlet bütçesinde görülüyordu. Tanzimat öncesinde devlet bütçesinden modern anlamda maaş tahsisatı yapılmadığından, merkez ve taşra bürokrasisinin büyük bir kısmı bütçe dışında tarifeye bağlı ücret ve harç benzeri gelirlere sahipti⁴⁰. Önceden eya-

Çiftçi, a.g.m., s. 72-76; Tanıdı, a.g.t., s. 115-116, 118, 128-131, 198-199, 207-211.

³⁶ Khoury, a.g.e., s. 214.

³⁷ Cezar, a.g.m., s. 97-98.

³⁸ Tanıdı, a.g.t., s. 118, s. 207-211.

³⁹ Bu önemli ayrıntıyı benimle paylaşan, hocam Tevfik Güran’a teşekkür ederim (1 Aralık 2016 tarihli yüz yüze görüşme). Tevzi’ defterlerine avâriz, nüzul ve sürsât bedeli bakiyelerinin eklendiğine dair ayrıca bkz. Açıkel - Sağırlı, a.g.m., s. 120, 144; Fırat Çakır, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Balıkesir Şehir Masrafları*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, SBE, Balıkesir 2016, s. 34.

⁴⁰ Bu konuda ayrıntı için bkz. Mehmet Genç - Erol Özvar, “Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhâsebe Bilançoları”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 7-18.

let hazineleri bulunan yerlerde, artık bu birimlerin yokluğu da, valileri, defterdarları vb. görevlileri maaş tahsisatından yoksun bırakmıştı. Bu sebeple, özellikle 18. yüzyıldan itibaren valilerin en önemli gelir kaynaklarından olan imdâd-ı seferiye ve imdâd-ı hazariye vergileri yanında, kadı ücretleri ve yerel idare görevlilerinin bir kısmının ücretleri vs. çeşitli masraflar artık tevzi' defterlerine kaydedilerek halktan temin ediliyordu. Bu durum da taşra maliyesiyle merkez maliyesi arasında bir kopukluk, dolayısıyla denetimsizlik doğurmaktaydı. Zira yerelde yapılan kamu harcamalarının ve toplanan vergilerin büyük bir kısmı tevzi' defterlerinde görülürken devlet bütçelerinde yer almıyordu. Dahası yukarıda gösterildiği üzere, eskiden eyalet bütçelerinde görülen birçok masraf şimdi tevzi' defterlerinde yer alıyor; ancak bunların da birçoğu merkez tarafından yasa dışı olarak kabul ediliyordu. Merkezi idare, taşrada eskiden eyalet hazinelerinin olduğu dönemde yapılan bu masrafların şimdi özellikle a'yân tarafından haksızca ve kontrolsüzce devam ettirilmesini ve uygulamanın daha fazla yerelleşmesini istemiyor olmalıydı.

Bu idari ve mali sorunlar merkezîyetçi reformların uygulandığı Tanzimat Dönemi'nde kısmen aşılacaktı. Zira 1840 yılında tek hazine sistemine geçilip Maliye Hazinesi kurularak, devlet idarelerinin ve eyaletlerin gelir-giderleri merkezi bürokrasinin kontrolüne geçirildi. Böylece bu dönemden itibaren hazırlanan devlet bütçeleri, hem taşraya hem de merkeze ait gelir-giderleri kapsayacaktı. Tanzimat'la birlikte taşrada toplanan her gelir ve yapılan her harcama merkez adına yapılmaya ve kayıtlar da Maliye Hazinesi'nde tutulmaya başlanmıştı⁴¹. Bu tarihten itibaren tevzi' defterleri de yerini vergi-i mahsûsaya bırakarak mali sistem içerisinde eriyecek, ama izleri ve etkileri görülmeye devam edilecekti. Bu izlerin peşini aşağıdaki başlıklarda süreceğiz.

2.1. Tevzi' Defterlerinin Tanzimat'ın İdari-Mali Reformlarıyla İlişkileri ve Etkileri

Osmanlı maliyesi literatüründe tevzi' defterlerini direkt ya da dolaylı biçimde ele alan çalışmalarda, tevzi' defterleri konusu bu uygulamanın sona erdiği 1838 yılı sonrasındaki mali gelişmelerden ve mali sistemden kopuk bir biçimde incelenmiştir. Tevzi' defterleri üzerine yapılan az sayıdaki çalışma içerisinde en kapsamlısı ve analitik olanı Yavuz Cezar'a aittir. Cezar, ayrıntılı çalışmasında

⁴¹ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yay., XXV. Dizi-Sa. 8, Ankara 1989, s. 7; Yakup Akkuş, "Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Selim İlkin ve İlhan Tekeli'ye Armağan*, sayı 40 (Ağustos 2013), s. 150-152.

tevzi‘ defterlerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki konumunu sorgulayan yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bununla beraber Cezar, tevzi‘ defterlerinin uygulama sonrası spesifik etkilerini incelememiş; sadece çalışmasının son kısmında bu defterleri Tanzimat’la birlikte uygulanan sivil reformlarla bağlantı kurmuştur. Cezar, tevzi‘ defterlerini Tanzimat’ın başlarında oluşturulan “*Kaza Meclisleri’yle/ Muhassıllık Meclisleri*”yle ilişkilendirmiş; “*bu meclislerin temelinde geçmiş yılların taşrasındaki Tevzi‘ Defteri uygulamalarının deneyim ve birikimleri*”nin yattığını öne sürmüştür. Yazarın tevzi‘ defterlerini dolaylı olarak ilişkilendirdiği diğer iki alan Tanzimat’la birlikte öne çıkan sivilleşme ve demokratikleşme eğilimi ile temettüat defterlerinin hazırlanmasıdır⁴². Bununla birlikte, halkın sadece kendilerine tevzi‘ edilen masraflara ve vergilere katıldığı bu mali uygulama, taşra idarecileri ve a‘yân ile yöre halkı arasında varılan bir uzlaşma ya da meclis altyapısı oluşturacak kadar bir toplu karar alma mekanizması biçiminde işlememiştir. Yani tevzi‘ defterleri, taşra idarecilerinin ve a‘yânın yöre halkı üzerindeki yaptırımı sonucu düzenlenmiştir. Dolayısıyla tevzi‘ defterlerini direkt olarak Tanzimat Dönemi taşra meclisleriyle ilişkilendirmek teorik ve pratik anlamda oldukça zordur. Nitekim İlber Ortaylı’ya göre, “*mahalli idare kurullarının sınırlı bir anlamda ilk örneği*” sayılan Muhassıllık Meclisleri, aslında II. Mahmud dönemindeki “*Meşveret Divanları*” örnek alınarak oluşturulmuştur⁴³. Bu sebeple tevzi‘ defterleri idari ve demokratik nitelikli ve “*yerinden yönetimi güçlendirme denemesi*”⁴⁴ olmasından ziyade, bize göre mali ve hukuki yönü daha ağır basan bir uygulamadır. Mali niteliği, mali sistemin ve ortamın doğurduğu şartlar sonucu yörenin harcamalarını finanse etmek amacıyla düzenlenmiş *cebri*⁴⁵ bir uygulama olmasından, hukuki niteliği de tevzi‘ defterlerinin -aynı zamanda düzenleyicilerinden biri olan- kadı tarafından mahkeme kayıtlarına kaydedilmesinden ileri gelmektedir.

Halil İnalçık ise, tevzi‘ defterleri ile a‘yân ve eşraf meclislerinin “içsel otonominin” (internal autonomy) oluşmasına ön ayak olduğu görüşünü öne sürmüştür. Burada içsel otonomiye, yerel işlerin belli bir ölçüde merkezden bağım-

⁴² Cezar, a.g.m., s. 120.

⁴³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 33. Bu çalışmanın konusunu ve kapsamını aşan 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı taşrasındaki demokratikleşme pratikleri üzerine en yeni tartışmalardan ve katkılardan biri için bkz. Yayıoğlu, a.g.e., s. 117-157.

⁴⁴ Bu iddia için bkz. Vehbi Günay, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 254.

⁴⁵ Yayıoğlu, a.g.e., s. 128.

sız biçimde yürütülmesi olarak ifade etmiştir⁴⁶. Bununla birlikte tevzi‘ defterleri *otonomi (özerklik)*⁴⁷ hakkına sahip olmayan eyaletlerde düzenlenen masraf-vergi kayıtlarıdır. Dolayısıyla tevzi‘ defterleri, otonomilerin oluşmasına ön ayak olsa idi Tokat, Selanik, İzmir, Bursa gibi eyaletlerde sonradan otonomi idarelerinin ortaya çıkması lazım gelirdi. Bu yerlerin de içerisinde olduğu ve tevzi‘ defterlerinin düzenlendiği Osmanlı taşrasında *mali-idari otonomi* ancak 1913 yılında⁴⁸ tesis edilebilmiştir. Cezar da, tevzi‘ defterleri uygulamasında Mısır vb. özel statülü eyaletlerin kapsam dışında tutulduğunu yazmıştır. Buna göre, uygulamada esas itibarıyla Anadolu ve Rumeli’deki eski tımar alanları temel alınmıştır. Cezar bu alanın, “*avâriz sayımına tâbi tutulmuş ve avâriz ödeyen bölgeler*” olarak tanımlanabileceğini yazmıştır⁴⁹. Tevzi‘ defterleri çoğu zaman teoride de kalsa merkezin kontrolü altında; merkezin görevlisi olan Kadı’nın gözetiminde şer’iyye sicillerine kaydedilmekte ve merkezin denetimine sunulmaktaydı. Bu hukuki özelliği sebebiyle tevzi‘ defterleri ile otonomi idaresi arasında teorik ve pratik anlamda direkt bir bağlantı kurmak doğru olmayacaktır. Diğer taraftan aslında merkezin gözetimindeki bir uygulama⁵⁰ olan tevzi‘ defterlerinin, a’yânın güçlendiği bir dönemde hayat bulduğu ve dolayısıyla a’yânın güçlü olduğu bölgelerde bu defterlerin merkezin denetim ve yaptırım gücünden âzâde olduğu yorumu rahatlıkla yapılabilir. Kısaca, Osmanlı taşrasında tevzi‘ defterlerinden otonomiye doğru değil; otonomi eğiliminden tevzi‘ defterlerine doğru bir nedensellik ilişkisi görülmektedir.

Yukarıda aktarılan bilgilerden görüldüğü üzere, Osmanlı maliyesi literatüründe tevzi‘ defterlerinin Tanzimat reformlarıyla birlikte başlayan mali düzenlemelerdeki rolü yeterince irdelenmemiştir. Özellikle bu defterlerin vergi-i mahsûsa uygulamasıyla arasındaki teknik, mali ve yapısal ilişkiye vurgu yapılmamıştır.

⁴⁶ İnalçık, a.g.m., s. 335. Yalçinkaya da İnalçık’ın tevzi‘ defterleriyle ilgili yorumlarını aynen tekrarlamıştır. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Implemented in the Kaza of Avrethisarı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6 (06), 1995, s. 343-344, 361, 370. Yalçinkaya’nın kendi iddiası ise tevzi‘ defterlerinin Osmanlı taşra idaresi tarihi için *başlıca kaynaklar* (primary sources) olduğudur. Yalçinkaya, a.g.m., s. 343, 370.

⁴⁷ Otonomi ya da özerklik, yerel yönetimlerin merkezden bağımsız biçimde kendi idari-mali kararlarını alabilmesi, mal sahibi olabilmesi ve dolayısıyla kendi gelir-gider bütçelerinin olması anlamına gelmektedir.

⁴⁸ “İdare-i Umumiye-i Vilayat Kânûn-ı Muvakkati”, *Düstur*, T: 2, C: 5, 17.R.1331 (26.03.1913), s. 186-216. Ayrıca bkz. Mustafa Şeref, *Hukuk-ı İdare-i Vilayat*, Hukuk Matbaası, Dersaadet 1329/1913, s. 44, 120-121.

⁴⁹ Cezar, a.g.m., s. 115.

⁵⁰ Yayıcıoğlu’nun ifadesiyle, “*tevzi‘ uygulamaları yerel idaredeki merkezi işlemlerdir*”, ancak tevzi‘ defteri uygulamasında en önemli figür yine a’yândır. Yayıcıoğlu, a.g.e., s. 122, 153.

Oysa bu çalışmanın temel hipotezi tevzi' defteri uygulamasının, vergi-i mahsûsa uygulamasının temelini ya da altyapısını oluşturduğudur. Aşağıdaki satırlarda bu hipotezi araştırmak amacıyla, vergi-i mahsûsanın tevzi' defterleriyle olan ilişkisini birincil kaynakların yardımıyla ortaya koymaya çalışacağız.

2.2. Tanzimat Reformları Eşliğinde Tevzi' Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş

Tanzimat'ın hemen öncesinde II. Mahmud'un 7 Ağustos 1838 tarihli fermanıyla⁵¹ 1826'da ihdas edilmiş olan "ihtisab resmi" kaldırıldı ve "tekâlif-i örfiye"nin de sadece *mürettebat* denilen imdâd-ı hazariye ve seferiye ile iane-i cihadiye kısmının tahsiline devam edilerek geriye kalan kısmı ilga edildi. Ferman gereğince tevzi' defterlerine konulan yasa dışı harcama miktarlarından dolayı halkın zarar görmemesi için, tarh aşamasında kişilerin sahip oldukları emlak, arazi ve hayvanlar ile esnaf ve tüccarların temettüleri (kazançları) saptanarak gerçek servet-kazanç miktarı tespit edilecekti. Mürettebat, binde hesabıyla yöre halkına tevzi' edilerek yılda iki taksitle tahsil edilecekti. Ayrıca tevzi' defterlerine katılım sadece halktan beklenmeyecek, vali ve mutasarrıf gibi mülki amirler de dâhil olmak üzere, önceden muaf olan kişiler taşrada yapılan harcamalara gelirleri oranında katılacaklardı. Bu uygulamaya Hüdavendigâr (Bursa) ve Gelibolu sancaklarından başlandı. II Mahmud'un taşra maliyesine yönelik başlatmak istediği bu düzenlemenin altında yatan en önemli sebep kamu görevlilerinin yaptıkları yolsuzluklardı. Ancak sayım işinin yapılamaması ve uygulamaya gelen tepkiler üzerine başarılı elde edilemedi. Padişahın ömrü de bunu tamamlamaya vefa etmedi. Benzer bir düzenleme için Tanzimat'ın ilanını beklemek gerekecekti⁵². Nitekim Tanzimat Fermanı'yla (1839) birlikte, II. Mahmud'un Hüdavendigâr ve Gelibolu'da başlattığı yeni mali uygulamanın tüm vilayetleri kapsamı kararılaştırıldı⁵³. Bu mali politika, geniş bir alana yayılmasının yanında, teknik olarak daha sade ama aynı zamanda daha gelişmiş bir biçimde uygulamaya konulmuş oldu. Şöyle ki Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde artık *tekâlif-i örfiye* adı altında alınan vergiler kaldırılarak⁵⁴, yerine yine tevzi' biçimde alınacak olan vergi-i

⁵¹ Ferman metni için bkz. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 121-126.

⁵² *İhsaiyat-ı Maliye*, s. 24-25; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 169-170. Ayrıca bkz. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 22, 95.

⁵³ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 318.

⁵⁴ Bununla birlikte, kaldırılan bu vergilerin özellikle ihtisap (beledi) nitelikli olanları, sonraki yıllarda birçok yerde çeşitli isimlerle hazine adına tahsil edilmeye devam edilmiştir. BOA, A.MKT.MHM, 241/61, 03.R.1279 (28.09.1862); BOA, MAD, nr. 13579, H. 1281 (M. 1864-65), s. 25, md. 85.

mahsûsa (virgü) uygulaması başlatılmıştı. Osmanlı devlet adamı Mustafa Nuri Paşa da, uygulamada yaşanan zorluklar sebebiyle Tanzimat’la birlikte tevzi‘ defteri yönteminden vazgeçilerek; komşuca salınıp tevzi‘ edilen (paylaştırılan) vergi-i mahsûsa uygulamasına geçildiğini yazmıştır⁵⁵.

Vergi-i mahsûsa, ilk dönemlerde yılda iki defa topluluk üzerinden (an-cemâ’atin) alınan ve mükelleflerin “*hal ve tahammüllerine göre komşuca ve karındaşca tevzi*” edilen bir vergi idi⁵⁶. Vergi-i mahsûsa, Tanzimat öncesinde alınan tekâlif-i örfiye gelirlerinin artık tek bir vergi başlığı altında toplanması ve tahrir sonucu belirlenip (kadastru yapıp) yöre halkına tevzi‘ edilmesiyle tahsil edilecekti. Vergi-i mahsûsanın dağıtımı (tevizii) mükelleflerin gelir/kazanç ve servetlerine göre belirlenmekteydi. Vergi-i mahsûsanın miktarı, Maliye Nezareti tarafından yalnızca eyaletler düzeyinde belirlenmekteydi. Her eyalette bu miktar, önce kazalar ve daha sonra *mahalle ve köyler*⁵⁷ arasında bölüştürülmekteydi⁵⁸. Vergi-i mahsûsanın mükelleflerin ödeme güçlerine göre alınacağı vurgusu, bu verginin uygulandığı dönem boyunca yapılmıştır. “Ödeme gücü ilkesi”⁵⁹, 1876 yılında Kânûn-i Esâsî’de⁶⁰ “*herkesin kudreti nisbetinde*” ifadesiyle Anayasa’ya da geçmiştir. Ancak ödeme gücü ilkesini hayata geçirmek bir yana, vergi-i mahsûsanın uygulanmasına dahi birçok yerde başlanamamıştır. Vergi-i mahsûsa (virgü) basit bir servet ve kazanç/gelir vergisi değildir; bu verginin tevizii ve tahsilinde servet ve kazanç artışının/azalışının dikkate alındığı, muhassıllar için hazırlanan talimattan açıkça anlaşılmaktadır⁶¹. Ayrıca 1858 yılı sonunda bakayanın tahkikatı ve tahsilatı için hazırlanan talimatnameye göre, eğer vergi-i mahsûsa borçlusunun ekonomik durumunda gerileme olur ve vergisini ödeyemeyecek duruma düşerse

⁵⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1980, s. 290-291.

⁵⁶ BOA, *KK.d.*, nr. 5917, H. 1257 (1841-42). Abdurrahman Vefik, “virgü” bahsinde “*kardeşçe, cemaatca, köyce, mahallece tevzi*” ifadelerini de kullanmıştır. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 359.

⁵⁷ “...*efrâd-ı ahâlinin ayrı ayrı hisse-i tekâlifleri muayyen ise de hükümet-i seniyye hisse-i umûmiyesini mahalle ve karyeden talep eder*”. “Umur-ı Maliyeye Dair Nizamname-i Mahsûsadır”, *Düstur*, T: 1, C: 2, s. 4-21, md. 4 (Tarihsiz).

⁵⁸ Tefik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi, VII, Ankara Eylül 2003, s. 4.

⁵⁹ Adam Smith’in verginin ilkeleri arasında saydığı “adalet ilkesi”ni açıklayan unsurlardan biri olan *ödeme gücü ilkesine* göre mükellefler ödeme güçlerine göre vergilendirilmelidir. Burada ödeme gücünün temel göstergesi ise gelirdir. Verginin adalet ilkesini açıklayan diğer bir unsur da “*faýdalanma ilkesi*”dir. Ayrıntı için bkz. Nezih Varcan - Tufan Çakır, *Kamu Maliyesi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2003, s. 171-176.

⁶⁰ “Kânûn-i Esâsî”, *Düstur*, T: 1, C: 4, s. 4-20, H. 07.Z.1293 (24.12.1876), md. 20.

⁶¹ Talimatın tam metni için bkz. BOA, *ML.d.*, nr. 1694, H. 19.Za.1255 (24.01.1840).

bulunduğu yerin imam ve muhtarı tarafından “*virgüsünden tenzil*” edilip, bu miktar diğer mükelleflerden “*konşuca zam olunarak tahsil*” edilecektir⁶².

Vergi-i mahsûsa uygulamasıyla birlikte kereste, kendir, kömür temini gibi aynı mükellefiyetler (vergiler); derbendci, köprücü, su yolcu gibi bedeni mükellefiyetler⁶³ ve angarya⁶⁴ niteliğindeki mükellefiyetler -kâğıt üzerinde- kaldırılmış oldu. *Vergi-i mahsûsanın tevzi’ edilecek toplam tutarının tespitinde, lağvedilen örfi vergilerin toplamı baz alındı*. Bununla birlikte, örfi vergilere bağlı olan (özellikle tahsil masrafları karşılıklarından oluşan) bazı kalemler dikkate alınmadığı için vergi-i mahsûsa uygulamasında mükelleflerin vergi yükleri nispeten hafiflemiş oluyordu. Muhassıllar mükelleflerin ne kadar emlak, arazi ve hayvanları olduğunu ve tüccar ile esnafın bir yılda ne kadar kazancı (temettüat) olduğunu tahmini olarak tespit etmeye memurdu⁶⁵. 1840 yılında muhassıllık sistemiyle birlikte başlayan kadastro sayım işlemleri 1842-43’te muhassıllığın kaldırılmasıyla⁶⁶ sekteye uğramıştı. Sayımlara 1845 yılında⁶⁷ yeniden başlanıldı ve imparatorluğun geniş bir kesiminde aynı formatta hane bazında 1844 yılı için servet

⁶² BOA, *ML.d*, nr. 1715, H. 17.Ca.1275 (23.12.1858), s. 4.

⁶³ Bununla birlikte 1863 yılında Hüdavendigâr Eyaleti, Kütahya Sancağı’nın bazı kazalarında yöre halkının Tersâne-i Âmire için kereste kesmek ve nakletmekle mükellef tutulduklarını, yani bir anlamda vergilerini emek karşılığı ödediklerini görüyoruz. BOA, MVL, 652/30, H. 03.S.1280 (20.07.1863).

⁶⁴ Angarya Tanzimat’la birlikte kaldırılrsa da fiiliyatta özellikle ziraî alanda -imparatorluğun son yıllarında dahi- devam ediyordu. Örneğin aşar hâsılatı, mükellefler tarafından köylerdeki ambarlara ya da kasabalardaki pazarlara ücretsiz olarak nakledilmekteydi. *Said Paşa’nın Hatıratı*, II, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328/1912, s. 151-152.

⁶⁵ BOA, *ML.d*, nr. 1694, H. 19.Za.1255 (24.01.1840). Bu konuda ayrıntı için ayrıca bkz. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, I, Tab-ı Sani, İstanbul 1307/1891, s. 79-84; Şener, *a.g.e.*, s. 95, 98-99; Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 351.

⁶⁶ Muhassıllar yoluyla başlanan temettüat sayımlarının başarısız olması merkezi idareyi yeni yöntemler aramaya itmişti. Metin Ünver’e göre, 1845 yılı başında alınan karar ve yapılan hazırlıklar uyarınca taşradan çağrılan temsilcilerin yer alacağı İmar Meclisleri, aslında vergileri yeniden düzenlemek/vergi eşitsizliğini gidermek amacıyla temettüat sayımlarının halk tarafından yapılması için oluşturulmuştu. Bu önemli çıkarım için bkz. Metin Ünver, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci”, *Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 129-130, 135-138, 145, 148-149. Temettüat sayımları sonucunda ortaya çıkan vergileme adaletsizliği konusunda Aydın örneği için bkz. Arzu Terzi, “Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City”, *The Ottoman State and Societies in Change, A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayako and Mahir Aydın, Kegan Paul, London, New York, Bahrain 2004, s. 166-167.

⁶⁷ Ayrıca, Ünver’e göre İmar Meclisleri aracılığıyla 1846 yılında imparatorluk genelinde temettüat sayımları yapılmış ve sayım sonuçları 543 kazadan merkeze gönderilmişti. Ünver, *a.g.m.*, s. 155-156. Buna göre 1846 yılında, İmar Meclislerinin kuruluş amacına uygun biçimde, Tanzimat’ın başından itibaren yapılan sayımların tadil edilerek güncellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

ve gelir sayımı (temettüat tahrirleri) yapıldı. Bununla birlikte, Tevfik Güran’ın tespitlerine göre, vergi tevzii işlemi 1860 yılına kadar yukarıda bahsedilen sayımlarla belirlenmeye çalışılan ödeme gücüne göre değil; çoğu yerde örfi vergilerde uygulandığı gibi hane, ocak, nüfus veya çift esasına göre yapılabilmisti⁶⁸. Yani *vergi kişiselleştirilememiş*⁶⁹, vergilemede adalet ve ödeme gücü ilkeleri yerine getirilememiştir.

Yaklaşık yirmi yıl süren vergi-i mahsûsa uygulamasından sonra 1858’de Hüdavendigâr ve ardından Yanya’da⁷⁰, 1860’ta ise diğer vilayetlerde⁷¹ başlanan tahrir çalışmalarında servet yanında ticaret ve sanayi faaliyetlerinden elde edilen kazançların da vergilendirilmesi amaçlanıyordu. Böylece *emlak, arazi ve temettü* vergilerinin temeli atılmış oluyordu⁷². Yani vergi-i mahsûsa; servet vergisi (emlak vergisi) ve temettü vergisi olmak üzere ikiye ayrılmış oldu. Temettü vergisi bir nevi kazanç vergisiydi. Emlak vergisi ise; *bina, arazi ve akarlar* üzerinden alınan vergileri kapsıyordu. Emlak ve temettü vergileri, uygulamanın devam ettiği bölgelerdeki tevzi‘ vergilerle birlikte genel bütçelerde “virgü” adıyla tek bir kalem şeklinde gösteriliyordu⁷³. Ancak arşiv kayıtlarında Osmanlı idaresinin 20. yüzyılın başlarında dahi bazen “virgü” ifadesini emlak vergisi için kullandığı görülmektedir. Temettü vergisi ise yine kendi adıyla anılmıştır⁷⁴. Burada, Osmanlı

⁶⁸ Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalıcık - Şevket Pamuk, DİE, Ankara 2000, s. 75-81; Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri*, s. 4. Bu konuda ayrıca bkz. Ayla Efe, “1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?”, *Journal of History Studies*, VIII/1 (March 2016), s. 19-35.

⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nda verginin kişiselleştirilememesi sorunu için ayrıca bkz. Nadir Özbek, “Anadolu Islahatı, “Ermeni Sorunu” ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9, Güz 2009, s. 62-63; Özbek, “Gelir Vergisi”, s. 43-80; Alp Yücel Kaya - Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi “Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak””, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, sayı 9 (249), Güz 2009, s. 14.

⁷⁰ Hüdavendigâr ve Yanya eyaletlerindeki tahrir işlemleri için hazırlanan 8 Eylül 1859 tarihli tahrir talimatnamelerinin transkripsiyon metinleri için bkz. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 370-378.

⁷¹ 27 Aralık 1860 tarihli “Tahrir-i Nüfus ve Emlaka Dair Nizamname”nin transkripsiyon metni için bkz. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 379-93. Bu nizamname sadece şehir ve kasabalar için hazırlanmıştır. Köylerde oransal vergilendirme değil yine eskisi gibi tevzi‘ biçimde tahsil edilen vergi-i mahsûsa uygulamasına devam edilmiştir. Kaya - Terzibaşoğlu, *a.g.m.*, s. 25.

⁷² Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri*, s. 4; *İhsaiyat-ı Maliye*, s. 25-26; Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 94.

⁷³ Şener, *a.g.e.*, s. 108; Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 435.

⁷⁴ BOA, A.MH, 9/100, H. 03.S.1320 (12.05.1902); A.MH 9/34, H. 13.M.1320 (12.04.1902). İngiliz konsolos Palgrave de raporunda, “virgü”nü emlak/mülkiyet vergisi (property tax); temettü vergisini de gelir vergisi (income-tax) biçiminde ifade etmiştir. William Gifford Palgrave, *Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni and Part of Angora*, Foreign and Commonwealth Office Collection, Published by The University of Manchester, 1868, s. 49.

mali idaresi tarafından vergi-i mahsûsanın (virgünün) devamı olarak sonradan emlak vergisinin görüldüğü, temettü vergisinin ise ayrı bir vergi olarak algılandığı çıkarımında bulunulabilir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında; vergi-i mahsûsanın yapısına, tarh yöntemine, tahsilâtta baz alınan mükelleflere, tahsilât şekline ve tahsilât dönemlerine bakıldığında, vergi-i mahsûsa uygulamasının tevzi' defterleri uygulamasına büyük oranda benzediği ya da onun devamı olduğu görülmektedir. Zira Tanzimat reformları gereği, tevzi' defterleri uygulamasında olduğu gibi Rûz-i Hızır (Nisan-Mayıs) ve Rûz-i Kasım'da⁷⁵ toplanan vergi-i mahsûsa, kazaya bağlı mahalle, kasaba ve köylerde yerleşik mükelleflerin "*hal ve tahammüllerine ve temettüatlarına göre tevzi*" edilmekteydi. Mükellefler kazançlarına (temettüatlarına) göre yüksekte en düşüğe doğru sıralanmaktaydı⁷⁶. Bu ortak özellikler yanında, önceleri tevzi' defterleri yoluyla toplanan tekâlif-i örfiyenin, şimdi vergi-i mahsûsanın hesaplanmasında/tarhında temel alınması, bu iki mali uygulamanın arasındaki direkt ilişkinin en güçlü göstergesidir. Zaten tevzi' defteri uygulamasının aksaklıklarından bahisle ikame bir yöntem olarak vergi-i mahsûsa uygulamasına başlanılacağı yuvarıda bahsi geçen 1838 tarihli fermanla açıkça belirtilmiştir. Vergi sistemindeki bu değişim süreci tesadüfi değil; Tanzimat'la birlikte başlayan merkezileşme, kurumsallaşma ve mali uygulamalarda standartlaşma amaçlarının bir uzantısıdır.

⁷⁵ Osmanlı vergi sisteminde yapısı itibarıyla matrahı şahıs olan dolaysız vergiler taksitlendirilmektedir. Dolaylı vergiler ise mal üzerinden alındığı için taksitlenmesi imkânsızdır. Çünkü malın sahibi gelip geçicidir. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 354. Bahsi geçen talimatta "virgü"nün tevzi' defterlerinde olduğu gibi Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kasım'da toplanılması prensipte alınan bir karardır; uygulamada iki taksit zorunlu tutulmamıştır. Mükelleflere kolaylık sağlanması amacıyla her yörenin hâsılat vakti ne zaman ise yılda bir veya iki defa "virgü" tevzii ve tahsilinin yapılabileceği belirtilmiştir. BOA, *ML.d.*, nr. 1694, H. 19.Za.1255 (24.01.1840). Abdurrahman Vefik'e göre, yılda iki taksit uygulaması 1845-46 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren "*her yerde mahsulâtın idraki zamanından sene nihayetine kadar tedricen tahsil*" kararlaştırılmıştır. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 359. Süleyman Sudi ise, vergi-i mahsûsanın (virgü) 1840-41'de uygun zamanlarda tahsil edildiği, 1841'den itibaren de Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kasım aylarında tevzi' ve tahsil edildiğinden bahseder. Sudi'ye göre, bu uygulama 1844 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Sonrasında, 1845'ten itibaren Rûz-i Hızır ve Kasım uygulamasına son verilip vergi-i mahsûsanın yılbaşında tevzi' edilerek; ziraatla uğraşanlardan mahsulâtın alındığı dönemlerde tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Ticaret ve sanayi erbabından ise tevziâtтан itibaren yılsonuna kadar tahsil edilecektir. Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 91-92. Sonrasında 1864-65 yılında "virgü" ve bedel-i askeri için hazırlanan talimata göre, "virgü"nün Mart-Aralık döneminde on taksitle alınması kararlaştırılmıştır. "Virgü ve Bedelât-ı Askerîyenin Tekasidine Dair Talimat", *Düstur*, T: 1, C: 2, s. 26-30. Bu talimatın 1864-65 tarihli olduğunu Abdurrahman Vefik belirtmiştir. Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 365.

⁷⁶ BOA, *KK.d.*, nr. 5917, H. 1257 (1841-42). Bu belgeye göre, Nefs-i Konya Kazası'nda mükellefler yukarıda belirtildiği gibi kazançlarına göre altı sınıfa ayrılmışlardır. Toplanılacak vergiler bu kazanç miktarlarına nispetle hesaplanmış ve mükellefler arasında paylaştırılmıştır.

Tanzimat reformlarıyla hayata geçirilen vergi-i mahsûsa sadece gelirler yönünden değil; aynı zamanda giderler yönünden de tevzi‘ defterlerinin devamı niteliğindedir. Zira tevzi‘ defterleriyle vergi-i mahsûsa uygulaması arasındaki yapısal ilişkinin diğer bir göstergesi taşra giderleri ve maaşları konusudur. Tanzimat Dönemi’nde kamu görevlilerine modern anlamda devlet bütçesinden maaş tahsis edilmesiyle birlikte, taşradaki kamu görevlilerinin halk tarafından finanse edilmesine son verilmiştir⁷⁷. Bu süreçte -önceleri tevzi‘ defterlerinin kalemleri olan- mahalli maaşların ve diğer giderlerin bu sefer sadece vergi-i mahsûsadan karşılanması, diğer vergilerin ise Maliye Hazinesi’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁸. Bu durum, vergi-i mahsûsanın aynı zamanda harcama boyutunun olduğunu ya da başka bir ifadeyle spesifik harcamalara tahsis edildiğini göstermektedir. Görüldüğü üzere vergi-i mahsûsa sadece örfi vergilerin bir araya getirilip toplanmasında değil; tevzi‘ defterlerinde olduğu gibi mahalli maaş ve masrafların finansmanında da kullanılmıştır. Buradaki fark sadece, Tanzimat’tan önce vergiler masraflar yapıldıktan sonra dağıtılırken (tevzi‘ defteri); Tanzimat’tan sonra vergilerin masraflardan önce tevzi‘ edilmesidir (vergi-i mahsûsa). Şöyle ki Sudi’nin de vurguladığı gibi; tevzi‘ defteri uygulamasında masraflar yapılır, sonra memleket kethüdaları (ya da a’yân) faizle borç alır ve masrafları öderdi. İkinci aşamada ise hazırlanan tevzi‘ defterleriyle halkın bu masraflara -faizi de

⁷⁷ 1840 tarihli muhassıllar talimatında, “*artuk memleket masârifi nâmıyla ahali üzerlerine bir şey tarh ve tevzi’ olunmayıp masârîfât-ı mahalliye ile hükkâm-ı şer’iyye ve memurin-i maliyenin ve zabtiyyenin ve azâ-i mecalis ve hademe-i sâirenin maaşları Hazîne-i Maliye’den teslim olunacaktır*” ifadesi yer almaktadır. BOA, *ML.d*, nr. 1694. Ancak bu uygulamanın istisnaları da yok değildi. Örneğin 1844 yılında Üsküp’te vali masrafları hâlâ halk tarafından karşılanıyordu. Bülent Özdemir, “Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi”, *Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar - Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2008, s. 333.

⁷⁸ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 342; Şener, *a.g.e.*, s. 62-63. Sonraki yıllarda maaş uygulamalarında yine aksaklıklar meydana gelmişti. Maaş ödemelerini yapamayan devlet, mahkeme görevlilerinin, kaza müdürlerinin ve diğer memurların çeşitli yerel gelirlerden pay almalarına izin vermeye başlamıştı. Alternatif bir yöntem olarak, finansman sıkıntısı yüzünden inşaat harcamaları için bazen de yeni atanan bir memurun maaşı için vergi-i mahsûsaya ilaveler yapıyordu. Şener, *a.g.e.*, s. 68-70. Örneğin 1852 yılında Musul tabipliğine tayin edilen bir hekimin maaşı Musul tüccarlarının vergilerine zam yapılarak ödeniyordu. Sinan Marufoğlu, “Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Para ve Finansman Sorunları: Musul, Bağdat ve Basra Eyaletleri Örneği”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar III*, sayı 53, Ankara 2010, s. 202. Yukarıda değindiğimiz 1858 yılı için hazırlanan bakaya talimatında; bakaya memurlarının ödenmesi imkânsız olan masraflardan tenzilat yapabilecekleri ve ahalinin “virgü”süne vali, defterdar, müstakil teftiş memuru, ahalinin ileri gelenleri ve meclis azalarının rızasıyla beş altı bin kuruş zam yapabilecekleri belirtilmişti. BOA, *ML.d*, nr. 1715. Taşrada tahsil edilen vergilere zam yapıp, bu yolla yerel masrafların finanse edilmesi yöntemi sonradan terk edilmiştir. BOA, A.MKT.ŞD, 96/103, H. 18.Z.1307 (05.08.1890).

dâhil olmak üzere- katılması sağlanırdı. Sonradan vergi-i mahsûsa uygulamasında ise, harcamalar henüz yapılmadan önce halkın ödeyeceği vergi-i mahsûsa tarh ve tahsil ediliyordu. Böylece masraflar vergi-i mahsûsa tahsil edildikçe yapılacak ve borçlanmaya da gerek kalmayacaktı⁷⁹. 1826'da sancak merkezlerinde kurulan *sandık eminliklerinin* ve *memleket sandıklarının* kurulmasıyla faizle borç alıp yerel masrafları finanse etme alternatifinin ve bu yöntem uygulanırken yapılan yolsuzlukların önüne geçilmek istenmişti. Şöyle ki sandık emimleri borçlanma ve önden vergi tahsil etme yoluyla tevzi' defterlerine kaydedilen masraflar için para temin ediyorlardı. Diğer taraftan Açıkel ve Sağırılı, Tokat'ta sandık emimlerinin de yörenin zenginlerinden faizle borçlandıklarını tespit etmişlerdir⁸⁰.

Sonuçta Yavuz Cezar'ın mali anlamda büyüklüğünden dolayı "yeni mali sektör"⁸¹ olarak nitelediği tevzi' defterleri alanı, vergi-i mahsûsa uygulamasıyla birlikte daraltılmış, merkezi hükümetin denetimine ve nihayet merkez maliyesinin kapsamına alınmıştır. Başka bir ifadeyle temelde örfi ve yerel bir uygulama⁸² olan tevzi' defterleri, yerini genel bir hukuki düzenlemeye dayanan dolayısıyla direkt olarak merkezin kontrolünde olan vergi-i mahsûsa uygulamasına bırakmıştır.

2.3. Tevzi' Defterleri ile Temettüat Defterleri, Gelir-Gider Cetvelleri ve Vilayet Bütçeleri Arasındaki İlişkiler

Yukarıda bahsi geçen temettüat defterleri⁸³ mali uygulamalar açısından tevzi' defterleriyle direkt ilişkilidir. Ancak temettüat defterleri tevzi' defterlerinin devamı niteliğinde değildir. Zira bu iki defter tipinin hazırlanma amacı, biçimi ve kapsamı birbirlerinden oldukça farklıdır. Temettüat defterleri, tevzi' defterlerinin devamı olan vergi-i mahsûsanın ve diğer vergilerin taşra halkına adil biçimde tevzi' edilmesi için mükelleflerin gelir ve servet durumunu ölçmek amacıyla oluşturulmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi temettüat sayımları sonradan emlak ve

⁷⁹ Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁰ Açıkel - Sağırılı, *a.g.m.*, s. 114, 127.

⁸¹ Cezar, *a.g.m.*, s. 110, 118-119.

⁸² Cezar'ın vurguladığı gibi, tevzi' defterleri uygulaması alanını düzenleyen "genel ve kapsayıcı bir yasa" yoktur. Yasa benzeri bazı hukuki metinler de aslında bu uygulamayı düzenleyen değil; taşradaki fiili durumun peşinden giden ve onu meşrulaştıran belgeler niteliğindedir. Cezar, *a.g.m.*, s. 92.

⁸³ Temettüat defterleri ve analizleri için örnek olarak bkz. Güran, "Ödemiş Kasabası", s. 301-319; Şevket Kâmil Akar, "19. Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 120 (Haziran 1999), s. 71-101; Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın", s. 141-171; Atar, *a.g.t.*

temettü vergilerinin toplanmasını sağlayacak teknik-mali altyapıyı sağlayacaktır. Başka bir deyişle temettüat defterleri doğrudan toplanacak vergileri değil bu vergilerin miktarını tespit için düzenlenmiş olan gelir/kazanç ve servet sayımlarını göstermektedir⁸⁴.

Vergi-i mahsûsayı takiben Tanzimat reformlarının devamı olarak yapılan başka bir düzenleme, taşra meclislerinin o yöreye ait gelir-gider gerçekleştirmelerini gelir ve gider cetvelleri şeklinde hazırlamaktı. Vergi-i mahsûsa da artık aşar ve ağnam vergileri gibi bu gelir-gider cetvellerinin kalemlerinden biri olmuştu. Tanzimat uygulamaları dâhilinde, eyaletlerin gelir-gider cetvelleri kaza bazında her ay hazırlanıp merkeze gönderilmek zorundaydı. Bu cetveller yılsonunda eyaletin bir yıllık gelir-gider gerçekleştirmelerini gösterecek biçimde hazırlanıyor, tekrar denetim ve devlet bütçesinden mahsubu için merkeze gönderiliyordu⁸⁵. Sonrasında 1864 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi yoluyla idari alanda yapılan düzenlemeler, mali idareye ve mali uygulamalara da yansdı. *Vilayet sistemine* geçilen bu dönemde, taşra maliyesinde yaşanan en önemli gelişmelerden biri, artık merkezin direktifleri ve denetimleri doğrultusunda formel ve standardize biçimde hazırlanmaya başlanan *vilayet muvazeneleri/bütçeleri*di⁸⁶.

Tevzi‘ defterleri, Tanzimat’ın mali reformlarıyla birlikte -gelir ve gider cetvellerinde de olduğu gibi- vilayet bütçesinin içerisinde yer alan ve kapsamı daraltılan bir vergi (*virgü*) kalemine dönüşmüştür. 1864 yılından itibaren düzenlenen vilayet bütçeleri; taşra gelir-gider cetvelleri gibi yıllık biçimde hazırlanmaları, gelir-giderlerin ayrı ayrı gösterilmeleri ve vilayet idaresinin sorumluluğundaki vergi-harcama kalemlerini içermeleri itibarıyla tevzi‘ defterlerinden yapısal anlamda farklı ve daha kapsamlı belgelerdir. Başka bir ifadeyle vilayet bütçelerinin hazırlanma amacı, vilayetlerde merkez adına tahsil edilen vergiler ile yine merkez adına yapılan harcamaları toplu olarak göstermek iken; tevzi‘ defterleri

⁸⁴ Ayrıntı için bkz. Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, s. 73-94; Kütükoğlu, “Temettü Defterleri”, s. 395-418.

⁸⁵ Bahsi geçen cetvellere örnek olarak bkz. BOA, *ML.d*, nr. 121, Muharrem 1256 (Mart-Nisan 1840); *ML.d*, nr. 451, R.1261 (1845-46); *ML.d*, nr. 830, R. 1274 (1858-59). Taşradan gönderilen cetveller aynı anda hem gelirleri hem de giderleri içermeyebilirdi. Örneğin 1844-45’te Rumeli, Edirne, Selanik, Silistre ve Vidin eyaletlerine bağlı bazı kazalara ait sadece gelir defterleri merkeze gelmiş, bir kısım kazaların gelir ve gider defterleri ise henüz ulaşmamıştı. BOA, *ML.d*, nr. 488, R. 1260 (1844-45). Ayrıca taşradan sadece gider kalemlerini içeren masârifât defterleri ya da pusulaları da gönderilmekteydi. BOA, *ML.MSF.d*, nr. 16510, R. 1278 (1862); *ML.MSF.d*, nr. 17555, R. 1280 (1864).

⁸⁶ Vilayet bütçelerine örnek olarak bkz. BOA, *MAD*, nr. 13275, R. 1289 (1873-74) (Halep); *MAD*, nr. 13187, R. 1298 (1882) (Edirne); *MAD*, nr. 13245, R. 1292 (1876-77) (Bağdat).

uygulamasının temel amacı yerel (kaza) harcamaların yerel halk tarafından finanse edilmesini sağlamaktır. Bu sebeple tevzi⁸⁷ defterleri vilayet bütçesi hüviyetini taşımaktan uzaktır.

Kısaca vilayet bütçeleri; gelir-gider yapıları, hazırlanma amaçları ve süreleri, denetim mekanizması ve prosedürü gibi kriterler dikkate alındığında tevzi⁸⁷ defterlerinin değil aslında taşra gelir-gider cetvellerinin devamı niteliğindedir. Vilayet bütçeleri, 1864 yılından itibaren gelir-gider cetvellerinin daha gelişmiş bir şekli olarak mali sistem içerisindeki yerini almıştır. Bütçenin birlik ve genellik ilkeleri gereği taşradaki mali gerçekleştirmeler artık merkezi bütçede görüleceğinden, devlet bütçelerinin alt yapısını bundan böyle merkezi dairelerin tahmini gider bütçeleri ile birlikte vilayetlerin tahmini gelir-gider bütçeleri oluşturacaktır⁸⁷.

Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı maliyesi literatüründe tevzi⁸⁷ defterleri, mali sistem içerisindeki konumu tam olarak netleştirilemeyen; bu yüzden kendisine ya fazlaca sorumluluk yüklenen ya da teorik ve tarihsel bağlamı göz ardı edilen bir konu olmuştur. Tevzi⁸⁷ defterleri kaza halklarının katılacağı yerel harcamaların ve bir takım vergilerin yer aldığı listelerdi. Bu harcamalar ve vergiler; olağan ve olağanüstü nitelikli olabilirdi gibi sivil ve askeri özellikler de taşıyabiliyordu. 17. yüzyılın sonlarından Tanzimat'ın başlarına kadar düzenlenmiş olan bu defterlerin hazırlanma amacı, Cezar'ın vurguladığı gibi, temel anlamda yöre halkının kamu harcamalarına katılım paylarını göstermekti. Osmanlı merkezi idaresi bu uygulama sayesinde, hem örfi vergileri kayıt altında tutmaya hem de yerel harcamaların finansmanını sağlamaya çalışmıştı. Aynı zamanda, merkezi idarenin taşradaki zayıflığı doğal olarak tevzi⁸⁷ defterleri uygulamasında taşra idarecilerinin ve a'yânın etkin olmasına yol açmıştı. Taşra kesiminin bu etkinliği tevzi⁸⁷ defterlerinin, idari ve mali otonomiye ön ayak olduğu anlamına gelmiyordu. Aksine tersi yönde bir nedensellik ilişkisi mevcuttu; bu tip otonomi eğilimlerinin arttığı zamanlarda ve yerlerde, tevzi⁸⁷ defterleri uygulamasında, özellikle a'yânın etkinliği daha çok artıyordu.

Bu çalışmada, Osmanlı mali tarihinde diğer mali uygulamalardan ayrık ve bağlantısız gibi görünen tevzi⁸⁷ defterlerinin aslında, hem uygulandığı dönemin hem de önceki ve sonraki dönemlerin mali pratikleriyle iç içe olduğu görüşü ortaya atılmıştır. Çalışmada tevzi⁸⁷ defterleri uygulamasından önceki dönem ince-

⁸⁷ Vilayet bütçelerinin Osmanlı mali sistemi içerisindeki yeri ve devlet bütçeleriyle ilişkileri hakkında ayrıntı için bkz. Akkuş, a.g.m., s. 147-170.

lenirken, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar -eyalet hazineleri tarafından- düzenlenen eyalet bütçeleri ile tevzi‘ defterlerinin içerikleri karşılaştırılmıştır. Buna göre, *eyalet bütçeleri* ile *tevzi‘ defterlerinin* hem gelir hem de gider nitelikli kalemler açısından çok benzeştiği görülmüştür. Buradan yola çıkarak 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyalet hazinelerinin (dolayısıyla eyalet bütçelerinin) kaldırılmasıyla birlikte ortaya çıkan mali boşluğun, kısmi anlamda tevzi‘ defterleri tarafından doldurulmuş olabileceği öne sürülmüştür. Burada tevzi‘ defterlerinin, eyalet bütçelerinin devamı olduğu iddiası yoktur. Zira eyalet bütçeleri; hazırlanma amacı, prosedürü ve idari-mali sistemdeki yeri gibi kriterler açısından tevzi‘ defterlerinden farklı özelliklere sahiptir. Çalışmada vurgulanmak istenen, tevzi‘ defterlerinin ortaya çıkışında, diğer sebepler yanında, eyalet hazinelerinin kaldırılmasının da etkisi olabileceğidir. Bununla beraber, “Eyalet hazinelerinin hiçbir zaman kurulmadığı eyaletlerde sonradan neden aynı prosedürle ve amaçla tevzi‘ defterleri düzenlenmiştir?” sorusu akla gelmektedir. Burada, eyalet hazineleri geçmişte olan yerlerde tevzi‘ defterleri uygulamasının benimsenerek bir süre sonra diğer eyaletlere de (merkezin direktifiyle ve/veya başka sebeplerle) bu uygulamanın yaygınlaştırılmış olabileceği yorumu yapılabilir. Ancak çalışmamızın kapsamını aşan bu konuyu aydınlatılabilmek ve bu soruyu daha net biçimde cevaplayabilmek için eyalet bütçeleri ile tevzi‘ defterleri arasındaki idari-mali ilişkileri araştırarak yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Tevzi‘ defterlerinin uygulandığı dönem incelendiğinde, esasta avârız haneleri baz alınarak oluşturulan tevzi‘ defterlerinin 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar yerel harcamaların finansmanında ve örfi vergilerin tahsilinde çok önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Taşra bürokrasisinde maaş sisteminin modern anlamda henüz oluşmadığı dönemde, taşra idarecilerinin ve memurlarının ücretleri ve bir takım yerel masraflar tevzi‘ defterleri yoluyla ödenmiş, örfi vergilerin önemli bir kısmı yine bu defterler sayesinde toplanmıştır. Tevzi‘ defterleri uygulamasından sonraki dönem ele alındığında; Tanzimat’la birlikte bugünkü anlamda maaş tahsis sistemi başlatılınca, önceden tevzi‘ defterlerinde yer alan ancak devlet bütçesinde görülmeyen maaş ve ücretler ile çeşitli masraflar artık devlet bütçesinin kalemleri haline almıştır. Yine önceden sadece tevzi‘ defterlerinde görülen örfi vergiler de “*virgü*” adıyla devlet gelir bütçesi kapsamına alınmıştır. Böylece eyalet bütçelerinden sonra, 17. yüzyılın sonlarından itibaren tevzi‘ defterlerinin sebep olduğu taşra ve merkez maliyeleri arasındaki kopukluk-denetimsizlik sorunu Tanzimat’la birlikte *devlet muhasebesi* anlamında önemli oranda çözülmüştür.

Tevzi‘ defterlerinin mali sistem içerisindeki rolünü tartışan bu çalışma, spesifik olarak tevzi‘ defterleri ile vergi-i mahsûsa (virgü) arasındaki mali ilişkilere odaklanmıştır. Çalışmada, Tanzimat’la birlikte başlayan vergi-i mahsûsa uygulamasının tevzi‘ defterlerinin devamı olduğu hipotezi ileri sürülmüştür. Araştırmanın sonuçları çalışmanın başında ortaya atılan hipotezi ve görüşleri destekler niteliktedir. Buna göre, tevzi‘ defterleri gerçek hanelere pay edilen ve önceden varlığı bilinen örfi vergiler ile çeşitli yerel kamu harcamalarını içeriyordu. 18. ve 19. yüzyılların zor şartlarında merkezi idare tarafından kontrolü sağlanamayan tevzi‘ defterleri uygulaması, Tanzimat’ın merkezîyetçi reformları eşliğinde belli bir sistematiğe ve standart görünüme sokulmak istendi. Bu amaçla tevzi‘ defterleri uygulaması kaldırılarak merkezin kontrolünde, daha sade bir yöntem benimsenip tek bir vergi (vergi-i mahsûsa) tevzi‘ edilmeye başlandı. Vergi-i mahsûsanın yapısı, tarh yöntemi, tahsilât şekli ve toplanma dönemleri tevzi‘ defterleri uygulamasına çok benziyordu. En önemlisi, vergi-i mahsûsanın matrahı tevzi‘ defterlerinin önemli bir parçası olan örfi vergiler baz alınarak hesaplanıyordu. *Bu yeni mali politikayla tevzi‘ defterleri uygulaması artık, harcamalara katılım hüviyetinden sıyrılıp vergi hüviyetini kazanmış oluyor yani tevzi‘ defterleri uygulamasından vergi-i mahsûsa uygulamasına geçilmiş oluyordu.* Başka bir deyişle, devlet artık tevzi‘ defterleri yoluyla kamu harcamaları için taşra halkından katılım payı almak yerine; modern devletin yapması gerektiği gibi direkt olarak vergi toplayıp harcamalarını kendi ajanlarına yaptırmak istiyordu.

Çalışmanın diğer sonuçlarına göre, tevzi‘ defterleri ile temettüat defterleri, taşra gelir-gider cetvelleri ve vilayet bütçeleri arasında da önemli mali ilişkiler söz konusuydu. Temettüat defterleri, tevzi‘ defterlerinin devamı olan vergi-i mahsûsanın ve diğer vergilerin miktarını tespit etmek amacıyla düzenlenen servet-kazanç sayımlarını gösteriyordu. Dolayısıyla temettüat sayımları/defterleri sonradan, vergi-i mahsûsanın devamı olan, emlak (servet) ve temettü (kazanç-gelir) vergilerinin tahsil edilebilmesi için gerekli olan teknik ve mali altyapıyı oluşturmuştu. Tanzimat Dönemi’nde taşra maliyesinde yapılan önemli bir düzenleme de taşra meclislerinin o yöreye ait gelir-gider gerçekleştirmelerini içeren *gelir ve gider cetvellerinin* hazırlanmaya başlanmasıydı. “Virgü” (vergi-i mahsûsa) artık bu cetvellerin kalemlerinden sadece biriydi. 1864 yılından sonra mali sistemde yerini alan diğer bir önemli uygulama, gelir-gider cetvellerinin daha gelişmiş bir şekli ve devamı olan *vilayet bütçeleri*ydı. Vilayet bütçeleri tevzi‘ defterlerinin yapısal anlamda devamı niteliğinde değildi; bu defterlerin de içerisinde olduğu taşra maliyesindeki değişimin önemli bir parçasıydı. *Kısaca tevzi‘ defterle-*

TEVZİ' DEFTERLERİNDEN VERGİ-İ MAHSÛSA'YA GEÇİŞ

ri, Tanzimat'la birlikte taşra gelir-gider cetvellerinin, 1864 yılından sonra da vilayet bütçelerinin içerisinde yer alan ve kapsamı daraltılan bir vergi (virgü) kalemine dönüşmüştü.

Sonuç olarak merkezi idareciler Tanzimat'la birlikte hızlandırdıkları modernleşme ve merkezileşme politikaları eşliğinde, yerel unsuru ağır basan tevzi' defterleri uygulamasını terk etmişlerdir. Ancak imparatorluğun sonuna kadar vergiler üzerine yapılan hukuki, idari ve mali düzenlemelere rağmen -vergi-i mahsûsa da dâhil olmak üzere- vergi tahsilinde tevzi' yönteminden bir türlü vazgeçememişlerdir. Çünkü Tanzimat reformcuları, hedeflerinden biri olan verginin kişiselleştirilmesi amacına hiçbir zaman tam anlamıyla ulaşamamışlardır. Bu açıdan yerel mali uygulamalardan (tevzi' defterlerinden) merkezi mali uygulamalara (vergi-i mahsûsaya) geçiş, bitirilmeye çalışılan kadastro sayımları ve vilayet bütçelerinin hazırlanması gibi mali politikalar Osmanlı mali sisteminde dönüşüm yaratmaktan ziyade önemli değişim aşamaları olarak tarihe geçmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret

Muhasebe Kalemi Evrakı (A.MH)

Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Mektubi Şura-yı Devlet Evrakı (A.MKT.ŞD)

Cevdet Tasnifi

Dâhiliye (C.DH)

Maliye (C.ML)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

İrade

Kanun ve Nizamât (İ.KAN)

Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d)

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

Maliye Kalemi

Defterleri (ML.d)

Masârifât Defterleri (ML.MSF.d)

Temettüat Defterleri (ML.VRD.TMT.d)

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d)

Düsturlar

“İdare-i Umumiye-i Vilayat Kânûn-ı Muvakkatı”, *Düstur*, T: 2, C: 5, H.17.R.1331 (26.03.1913), s. 186-216.

“Kânûn-i Esâsî”, *Düstur*, T: 1, C: 4, H. 07.Z.1293 (24.12.1876), s. 4-20.

“Umur-ı Maliyeye Dair Nizamname-i Mahsûsadır”, *Düstur*, T: 1, C: 2, (Tarihsiz), s. 4-21.

“Virgü ve Bedelât-ı Askerîyenin Tekasidine Dair Talimat”, *Düstur*, T: 1, C: 2, H. 1281/1864-65, s. 26-31.

Matbu Eserler

Cemal Bey, *İstatistik (Usul ve Tadbikat)*, Birinci Tab’ı, Matbaa-i Kadr, Dersaadet 1328/1912.

Mustafa Şeref, *Hukuk-ı İdare-i Vilayat*, Hukuk Matbaası, Dersaadet 1329/1913.

Said Paşa'nın Hatıratı, II, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328/1912.

Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, I, Tab-ı Sani, İstanbul 1307/1891.

Yayımlanmış Eserler

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, APK Kurulu Başkanlığı, Yayın No. 1999/352, Ankara 1999.

Açıkel, Ali - Abdurrahman Sağırlı, “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi*, sayı 41 (2005), s. 95-145.

Akar, Şevket Kâmil, “19. Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 120 (Haziran 1999), s. 71-101.

Akkuş, Yakup, “Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Selim İlkin ve İlhan Tekeli’ye Armağan, sayı 40 (Ağustos 2013), s. 147-178.

Ardant, Gabriel, “Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations”, *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1975, s. 164-242.

Atar, Abdulkadir, *Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre Tavşanlı Nahiyesi’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2007.

Bülbül, Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sayı 6 (1999/1), s. 151-182.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul 1986¹.

_____, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 9 (Nisan 1996), s. 89-143.

Çadırcı, Musa, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997².

Çakır, Fırat, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Balıkesir Şehir Masrafları*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, SBE, Balıkesir 2016.

Çiftçi, Cafer, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V/6 (2004/1), s. 67-86.

Efe, Ayla, “1845 Temettuat Sayım Sonuçları Ne Oldu?”, *Journal of History Studies*, VIII/1 (March 2016), s. 19-35.

Ertaş, Mehmet Yaşar, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa”, *History Studies, Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 117-133.

Genç, Mehmet - Erol Özvar, “Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliye-

si”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, I, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 13-24.

_____, “Osmanlı Devletinde Bütçeler: Merkezî Hazinesinin Yıllık Muhâsebe Bilançoları”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, der. M. Genç ve E. Özvar, II, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 7-18.

Grice, J. Watson, *National and Local Finance, A Review of the Relations Between The Central and Local Authorities in England, France, Belgium and Prussia, During The Nineteenth Century*, P.S. King & Son, Orchard House, Westminster, London 1910.

Günay, Vehbi, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/1 (Temmuz 2010), s. 253-268.

Güran, Tevfik, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Ord. Prof. Ömer Lütü Barkan’a Armağan*, XLI/1-4 (1985), s. 301-319.

_____, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yay., XXV. Dizi-Sa. 8, Ankara 1989.

_____, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık - Şevket Pamuk, DİE, Ankara 2000, s. 73-94.

_____, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi, VII, Ankara Eylül 2003.

İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909, çev. Fehmi Tümer, Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama Koor. Kur. Baş. Yay., Ankara 2000.

İnalçık, Halil, “Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337.

Kaya, Alp Yücel - Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi “Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak””, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, sayı 9 (249), Güz 2009, s. 9-57.

Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Kiser, Edgar - Joshua Kane, “Revolution and State Structure: The Bureaucratization of Tax Administration in Early Modern England and France”, *American Journal of Sociology*, Vol. 107, No. 1, July 2001, s. 183-223.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, LIX/225 (1995), s. 395-418.

_____, “Bir Âyân âilesi: Tavashızâdeler”, *Belleten*, LXXV/273 (Ağustos 2011), 447-469.

Marufoğlu, Sinan, “Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Para ve Finansman Sorunları: Musul, Bağdat ve Basra Eyaletleri Örneği”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar III*, sayı 53, Ankara 2010, s. 195-214.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara 1980.

Neumann, Christoph K., “Selanik’te On sekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilayet Defterleri: Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 16 (1998), s. 69-97.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.

Özbek, Nadir, “Anadolu Islahatı, “Ermeni Sorunu” ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9 (249), Güz 2009, s. 59-85.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsî Uygulaması”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 10 (250), Bahar 2010, s. 43-80.

Özdemir, Bülent, “Selanik: 19. Yüzyılda Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi”, *Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar - Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2008, s. 321-336.

Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi‘ Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1981), s. 135-155.

Öztürk, Said, “1042-1045/1632-1635 Yıllarına Ait Bosna Eyaleti Bütçesi”, *Osmanlı 3, İktisat*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 158-168.

Özvar, Erol, “Rum Eyaletine Ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli “Bütçe”nin Tahlili”, *Osmanlı 3, İktisat*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 150-157.

Palgrave, William Gifford, *Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni and Part of Angora*, Foreign and Commonwealth Office Collection, Published by The University of Manchester, 1868.

Report to the National Monetary Commission on the Fiscal Systems of the United States, England, France and Germany, 61st Congress, 2d Session, Senate, Document No: 403, Government Printing Office, Washington 1910.

Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk yılı Bütçesi”, *Belgeler*, IV/7/8 (1967), s. 1-33.

_____, “Yemen’in 1599-1600 yılı Bütçesi (3 Resim ile birlikte)”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara 1985, s. 287-319.

_____, “Avârız”, *DİA*, IV, s. 108-109.

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

Şimşirgil, Ahmet, “Osmanlı İdaresinde Uyvar’ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (1998), s. 325-355.

Tabakoğlu, Ahmet, “İmdâdiyye”, *DİA*, XXII, s. 221-222.

_____, “Tekâlif”, *DİA*, XL, s. 336-337.

Tanıdı, Duygu, *R-3 Numaralı Rusçuk Şer’iyye Sicilinin Çeviriyazısı ve Tahlili (H. 1093-1100/M. 1682-1688)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, SBE, Eskişehir 2013.

Arzu Terzi, “Osmanlı-Yunan Tashih-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Mali Kaynak: Vergi-i Şahsi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Münir Aktepe’ye Armağan, sayı 15 (1997), s. 535-545.

_____, “Güzelnisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City”, in *The Ottoman State and Societies in Change, A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayako and Mahir Aydın, Kegan Paul, London, New York, Bahrain 2004, s. 141-171.

Tural, Erkan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa’da Devlet Sistemi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Uluçay, M. Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.

Ünver, Metin, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci”, *Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 119-160.

Varcan, Nezih - Tufan Çakır, *Kamu Maliyesi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2003.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Implemented in the Kaza of Avrethisarı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6 (06), 1995, s. 343-385.

Yaycıoğlu, Ali, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, 2016.

UNUTULMUŞ BİR SEYÂHAT-İ HÜMÂYÛN: SULTAN ABDÛLMECİD'İN SELANİK ZİYARETİ*

Diren ÇAKILCI**

Öz

Sultan Abdülmecid'in yurtiçi seyahatleri birçok araştırmaya konu olmuştur. Ancak 1859 yılında Selanik ve Sakız Adası'nı kapsayan gezisine bu çalışmalarda yer verilmemiştir. Selanik kent tarihine dair birkaç kaynaktan kısaca bahsedilen bu ziyaret, günümüzde hak ettiği ilgiyi görmeyerek unutulmuştur. Selanik'in tanınmış isimlerinden Saadi Besalel a-Levi'nin hatıratı sayesinde bugün birçok ayrıntısını öğrenebildiğimiz bu ziyaret, gerek Sultan Abdülmecid dönemi Osmanlı tarihi gerekse Selanik kent tarihine önemli etkiler yapmış, bilhassa gayr-i müslim tebaa ile padişah arasındaki bağlılığın yeniden inşa edilerek pekiştirilmesine katkı sağlamıştır. Özellikle Selanik Yahudi Cemaati mensupları ile Sultan Abdülmecid arasında gerçekleşen görüşme ve diyaloglar söz konusu cemaatin hükümdara olan sadakatini bir kez daha teyit etmiştir. 1859 yılında gerçekleşen bu seyâhat-i hümâyûnun öncesi ve sonrası ile padişahın Selanik'te bulunduğu günlere dair ayrıntıların aktarılacağı bu çalışmada, ziyaretin Selanik kent tarihine etkisi vurgulanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdülmecid, Selanik, Yahudi, Tanzimat, Seyâhat-i Hümâyûn.

Abstract

A LONG FORGOTTEN SEYÂHAT-İ HUMÂYÛN: SULTAN ABDULMECID'S VISIT TO SALONICA

Sultan Abdülmecid's domestic journeys have been subject to various studies. However, his journey which includes Salonica and Chios is not mentioned in these studies. This travel, which is briefly mentioned in a few sources about the urban history of Salonica, has not attracted the attention it deserves and got forgotten. Thanks to the memoirs of Saadi Besalel a-Levi, who was one of the well-known people of Salonica, today we are able to learn the details of this journey. It affected both Ottoman History of Sultan Abdülmecid era and Salonica's urban history and particularly contributed to re-establish and strengthen the fidelity between non-moslem citizen and padishah. Especially the meeting and the dialogues between Jewish Community members and Sultan Abdülmecid confirm the loyalty of that community to sovereign. Through this study, in which details about both before and after this seyâhat-i hümâyûn(imperial journey) in 1859 and the days padishah spent in Salonica are presented, the effect of this journey on Salonica's urban history is tried to be emphasized on.

Keywords: Abdülmecid, Salonica, Jewish, Tanzimat, Seyâhat-i Hümâyûn (Imperial Journey).

* Bu makale, 22. CIEPO Sempozyumu'nda tarafımdan sunulan sözlü bildirinin konu ve tarih kapsamının genişletilmesi ve içeriğin detaylandırılmasıyla ve TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Başkanlığı'nın katkılarıyla hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; direncakilci@akdeniz.edu.tr.

Giriş

Osmanlı padişahları, kuruluştan itibaren devletin sınırları içerisindeki birçok bölge ve şehre bizzat ayak basmışlardır. Lakin bunlar askeri gerekçelere bağlı olarak genellikle seferler esnasında gerçekleşmiştir. Padişahların ordu başında sefere çıkmama geleneğinin yerleşmesi sonucu, av ve geziler haricinde hükümdarın pâyitahttan ayrılmadığı bilinmektedir. 19. yy.'da Osmanlı Devleti'nde pek çok yenilik gerçekleştiren Sultan II. Mahmud, yapılan yenilikleri teftiş etmek ve yapılacak olanlar için bilgi ve tecrübe kazanmak amacıyla yurt içi gezilerine çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı padişahları arasında kapsamlı yurtiçi gezilerini Sultan II. Mahmud'un başlattığı söylenebilir. Yaygın bir şekilde bilindiği üzere ilk yurt dışı gezisine çıkan Osmanlı padişahı ise Sultan Abdülaziz'dir. Sultan II. Mahmud ile Sultan Abdülaziz dönemleri arasında hüküm süren Sultan Abdülmecid de bu geleneği yaygınlaştırıp kalıcı hale dönüştüren ve birçok kez kapsamlı geziler tertip eden padişah olarak tarihte yerini almıştır.

Yurtiçi gezi geleneğini başlatan Sultan II. Mahmud bu faaliyetlerinin gerekçesini Hulefâ-yı Râşidîn döneminden örneklerle açıklayarak dini temellere bağlamıştır. Özellikle Hz. Ömer'in gerçekleştirdiği gezilerle halkın durumunu bizzat tespit ederek çözümler üretme örneği, her hükümdarın Allah nezdinde sorumlu olduğu tebaasını himaye etme mecburiyetine bağlanarak bu tür gezilerin faydalı olacağı düşünülmüştür¹. Padişahın bu gezilerine yapılabilecek en açıklayıcı ifade ise hiç şüphesiz *merkezi otorite esaslı hakimiyet kurma siyasetidir*. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldıran II. Mahmud, akabinde merkez ve taşrada, bu ocağın tüm unsurları ve izlerini yok etme mücadelesine girişmiştir. Bilhassa taşrada yaşanan iktidar boşluğunun giderilmesi ve ortadan kaldırılan yeniçeri hakimiyetinin doldurulması için bizzat padişahın gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda şekillendirilen “seyahat siyaseti” ile padişahı ve onun iktidarını taşrada görünür kılarak tebaa ile hükümdar arasında doğrudan ve güçlü bir sadakat bağı kurulması düşünülmüştür. Darin Stephanov'a göre söz konusu seyahat siyasetinin esas hedef kitlesi gayr-i müslim tebaa olup padişah ile gayr-i müslimler arasında yeniden ve daha etkin bir sadakat bağı kurulması amaç edinilmiştir². Bunun sonucunda gelişen Tekirdağ, Çanakkale Boğazı, Edirne, Gemlik, İzmit ve kapsamlı Rumeli gezileri sayesinde Sultan II. Mahmud tebaasıyla doğrudan iletişim

¹ Abdülkadir Özcan, “II. Mahmut'un Memleket Gezileri”, *Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu'na Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1991, s. 361.

² Darin Stephanov, “Sultan Abdülmecid's 1846 Tour of Rumelia and the Trope of Love”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIV (2014), s. 475.

kurma olanağı bulmuştur³. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birçok kurum ve geleneğin de değiştiğinden hareket edilirse gerek devletin kadimden beri devam eden mutad törenleri ve gerekse yeni yeni gerçekleştirilmeye başlanan geziler gibi alışık olunmayan faaliyetlerin icra ediliş tarzı ve görünür birçok ayrıntısında da yenilikler yaşanmıştır. Bu yeniliklerin en belirgin olanlarının başında ise padişahların yurtiçi gezilerinde sıkça karşılaşıcağımız Muzika-i Hümayûn gelmektedir. Bunun yanında sair birçok teşrifat kuralı da bu dönemden başlayarak Sultan Abdülmecid döneminde iyice yerleşmiş olacaktır⁴.

Babası II. Mahmud'un 1 Temmuz 1839'da vefat etmesi ile on yedi yaşında tahta çıkan genç padişah Abdülmecid, seleflerinin saltanatında gözlemlenmeyen birçok icraat gerçekleştirmiştir. Alışık olunmadığı halde Bâbîâlî ve Meclis-i Vâlâ toplantılarına iştirak eden, mekteplerde icâzet törenlerine katılan, kışla ve tersaneleri ziyaret eden, sefaretlere iade-i ziyarete bulunan, elçilerle bizzat görüşen, kendisine sunulan nişan ve madalyaları kabul etme nezaketi gösteren Sultan Abdülmecid, bu hal ve tavırları ile karakteri sayesinde hem tebaasının hem de yabancıların sevgisini kazanmıştır⁵. Başkentte icra ettiği bu alışılmadık davranışlarını taşraya da taşıyan Sultan Abdülmecid gerçekleştirdiği birçok yurtiçi seyahati ile tebaasıyla da doğrudan irtibata geçmiştir. Cülusundan önce babası II. Mahmud'un isteği ile, düzenlenen bazı gezilere kardeşi Şehzade Aziz Efendi ile birlikte katılma imkanı elde eden Sultan Abdülmecid'in bu alandaki tecrübeleri, saltanatı esnasında gerçekleştireceği seyahatleri de teşvik etmiştir⁶.

Tahta geçtikten sonra, Osmanlı Devleti bünyesinde köklü değişikliklere ve reformlara vesile olan Tanzimat Fermanı ve ileriki tarihlerde de Islahat Fermanı'nı ilan edecek olan Sultan Abdülmecid, söz konusu fermanın bilhassa taşradaki uygulamaları, aksaklık ve faydaları ile ahalinin tepkilerini yerinde müşahade etmek için birçok yurtiçi seyahati düzenlemiştir. Yapılan araştırmalarla tespit edildiği kadarıyla Sultan Abdülmecid 1844 yılında İzmit, Bursa, Çanakka-

³ Sultan II. Mahmud'un gezileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Özcan, a.g.m., s. 361-379; Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994, s. 27-40.

⁴ Osmanlı Devleti resmi törenlerindeki değişim hakkında farklı bir çalışma için bkz. Gültekin Yıldız, "Yeniçerisiz Tahta Çıkmak: Kadîm ve Cedîd Arasında Sultan Abdülmecid'in Cülusu", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20 (2008), s. 329-353.

⁵ Ahmet Hamit Ongunsu, "Abdülmecid", *İA*, I, s. 92-94; Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *DİA*, I, s. 260-261.

⁶ Şehzade Abdülmecid ve Şehzade Abdülaziz Efendilerin katılmış olduğu 1833 tarihli Gemlik ve İzmit gezisi için bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a 67, 9 Cemaziye'l-evvel 1249, s. 2.

le, Midilli ve Gelibolu'ya bir seyahat düzenlemiştir⁷. İlerleyen yıllarda, 1845'te ikinci kez İzmit'e, 1846 yılında ise Silivri'den başlayarak Varna'ya kadar uzanan büyük Rumeli seyahatine çıkmıştır. Sultan Abdülmecid'in akademik eserlerde işaret edilen son gezisi ise 24 gün süren 1850 tarihli Girit, Rodos, Sakız ve İzmir'i kapsayan Ege seyahatidir⁸. Ancak Sultan Abdülmecid'in yalnızca birkaç eserde bahsi geçen ve satır aralarına sıkıştırılarak önem atfedilmeyen bir seyahati daha mevcuttur. Bahsi geçen tüm seyahatlerden daha ileri bir tarihte ve 1856 İslahat Fermanı'nın ilanından sonra gerçekleştirildiği tespit edilen bu seyahat Rumeli'nin önemli merkezlerinin başında gelen Selanik'e ve akabinde Sakız Adası'na yapılmıştır.

1. Selanik Ziyareti Neden Unutuldu?

Gerek Sultan Abdülmecid dönemi Osmanlı Tarihi gerek Selanik kent tarihi ve gerekse Osmanlı Devleti'nin yenileşme tarihi için oldukça önem atfettiğimiz bu seyahat, 23 Temmuz 1859 tarihinde Dersaadet'ten başlamış ve 4 Ağustos 1859'da yine Dersaadet'te son bulmuştur.

Özellikle Selanik kent tarihi kapsamında yazılan bazı eserlerde⁹ yer verilen bu ziyaret, çeşitli sebepler nedeniyle Sultan Abdülmecid gezilerini ele alan çalışmalarda yer bulmamıştır. Bu sebeple, unutulduğunu ve değerlendirmeye muhtaç olduğunu düşündüğümüz bu seyahatin bugüne kadar üzerinde durulmamasının nedenleri birkaç maddeyle açıklanabilir. Bu gerekçeleri izah edebilmek için Osmanlı sultanlarının seyahatlerini konu alan çalışmaların ana kaynaklarını irdelemek gerekir. Buna göre gerek Sultan II. Mahmud gerek Sultan Abdülmecid ile Sultan Abdülaziz ve haleflerinin çeşitli seyahatlerinin tespit edilebildiği ilk yer olarak Takvim-i Vekayi akla gelmektedir. Padişahların çıkmış oldukları seyahatlerin sebepleri, seyirleri ve sonuçlarının açıkça ilan edildiği bu gazetede Sultan

⁷ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 271, 9 Cemaziye'l-ahir 1260, s. 1.

⁸ Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s. 106-109; Necdet Sakaoğlu, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati", *Toplumsal Tarih*, 145 (Ocak 2006), s. 30-33; Şerif Korkmaz, "Sultan Abdülmecid'in İlk Memleket Gezisi (26 Mayıs-12 Haziran 1844)", *OTAM*, 25 (Bahar 2009), s. 83-96; Mehmed Mercan, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (Temmuz 2009), s. 81-100; Şerif Korkmaz, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47 (2012), s. 311-313; Stephanov, a.g.m., s. 475-501.

⁹ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul 2010, s. 186-187, 204-207; Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 58.

Abdülmeçid'in seyahatleri de yer almıştır. Ancak çalışmamızın içeriğini oluşturan Selanik seyahatinin tarihleri, tesadüfen bu hadisenin Takvim-i Vekayi'de yer almamasına sebep olmuştur. Çünkü seyahatin başladığı Hicri 1275 yılının Zilhicce sayısı seyahatten on yedi gün önce basılmış ve bu habere yer vermemiştir. Gazetenin def'a sayılarını takiple Zilhicce 1275 ayında 571. def'anın¹⁰ basıldığı ve sonraki def'a olan 572'nin¹¹ ise 12 Safer 1276'da basıldığı görülmektedir. Özetle, gezi dönüşüne tesadüf eden Muharrem ayında Takvim-i Vekayi'nin basılmadığı görülmektedir. Bu durum birçok araştırmacı için seyahat tespitlerinde esas yol olan resmi gazete taramalarını Selanik için geçersiz kılmıştır. Buna rağmen Selanik ziyaretinin gidiş¹² ve dönüşüne¹³ dair haberlerin diğer bir yayın organı olan Cerîde-i Havâdis'te yer aldığı görülse de araştırmacıların Takvim-i Vekayi'nin varlığında bu gazetenin taranmasına ihtiyaç duymadıkları düşünülmektedir. Tüm bunlar Selanik ziyaretinin unutulmasının birinci sebebi olarak açıklanabilir.

Söz konusu ziyaretin araştırmacıların gözünden kaçmasına sebep olan bir diğer önemli husus ise birçok gezi ve ziyaret için hassaten yazılan ve ana kaynak vasfına sahip olan seyahât-nâmelerin bu ziyaret için mevcut olmamasıdır¹⁴. Bununla birlikte, örneğin II. Mahmud'un Rumeli gezisi¹⁵ ve Sultan Abdülmeçid'in Rumeli gezisinden¹⁶ bahseden ve Osmanlıca olarak günümüze ulaşan hatırat emsalinden, Selanik ziyaretini de içeren bir örneğin olmaması da önemlidir.

Padişah seyahatlerini araştıran yazarlara kaynak teşkil eden bir diğer tür ise vakanüvis tarihleridir. Sultan Abdülmeçid dönemi seyahatlerini konu alan ça-

¹⁰ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 571, 5 Zilhicce 1275.

¹¹ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 572, 12 Safer 1276.

¹² *Cerîde-i Havâdis*, No: 946, 24 Zilhicce 1275, s.1.

¹³ *Cerîde-i Havâdis*, No: 948, 9 Muharrem 1276, s.1.

¹⁴ Örneğin II. Mahmud'un Edirne seyahatini konu alan *Sefernâme-i hayr*, Rumeli seyahatini konu alan *Ayâtü'l-hayr* adlı eserler mevcuttur (Özcan, a.g.m., s. 362). Yine Edirne seyahatini konu alan Mehmed Daniş Bey'in *Sefâretnâme-i Şâhî* adlı eseri de vardır (Mutlu, a.g.e., s. 13-14). Sultan Abdülmeçid'in Rumeli seyahatini konu alan *Seyâhatnâme-i Hümâyûn* (basım yeri ve yılı yok) bilinmektedir. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatini konu alan eser için ise bkz. Necib Asım, "Cennet-Mekan Firdevs-Aşiyân: Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesidir", *TOEM*, 8-11/49-62 (1919-1920), s. 90-102.

¹⁵ Prusyalı Subay Helmuth von Moltke'nin notları için bkz. Helmuth von Moltke'nin *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitapevi, İstanbul 2016. II. Mahmud'un küçük çaplı gezileri de sair ana kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Örneğin Küçükçekmece ve civarındaki gezi için bkz. Abdülhak Molla, *Târîh-i Livâ: Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit*, haz. Mehmed Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 120-121.

¹⁶ Abdülkadir Hamdizade, "Sultan Abdülmeçid Han'ın Sarayında (Dr. Spitserk Hatıratı)", *TOEM*, 6/34 (1915), s. 599-622.

lışmalarda kullanılan ve bu dönemin resmi tarihini kaleme alan *Tarih-i Lütfi*'de Selanik ziyareti ile ilgili bilgi yer almaması bu seyahatin ele alınmamasına neden olan en önemli hususlardandır¹⁷. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* adlı eserinde ise söz konusu seyahatin bahsi geçse de daha çok Sakız Adası'na yapılan ziyaret üzerinde durulmuş ve Selanik'e dair bilgi iki satırdan ibaret kalmıştır¹⁸.

Araştırmacıların en önemli kaynaklarından olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi evrakı içerisinde de Sultan Abdülmecid'in Selanik'e yaptığı ziyarete dair çok az sayıda belge mevcuttur. Özellikle, bu ziyarete dair bilgiler veren evrakta söz konusu seyahatten Bahr-ı Sefid seyahati olarak bahsedilmesi ve Selanik lafzının nadiren kullanılması bu ziyaretin dikkatlerden kaçmasına sebep olmuştur.

Sultan Abdülmecid'in Selanik'e yapmış olduğu ziyaretin hazırlık ve sonuçları konusunda arşiv evrakı içerisinde tespit edilen bulgular ve Cerîde-i Hâvadis haberleri dışında çalışmamızın esas kaynağı, Yahudi İspanyolcası dilinde Sa'adi Besalel a-Levi¹⁹ tarafından yazılmış hatıratın, 2012 yılında İngilizce'ye tercüme edilerek *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*²⁰ (Osmanlı Selaniki'nden bir Yahudi'nin Sesi: Sa'adi Be-

¹⁷ Eserin Hicri 1275-1276 yıllarına ait bölümünde Selanik ziyaretine ilişkin bilgi yer almamaktadır. M. Münir Aktepe, *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, IX, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s. 144-162.*

¹⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir, 13-20*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 78-79.

¹⁹ Sa'adi Besalel a-Levi 1820 yılında doğmuştur. İspanya'dan göç ederek Selanik'e yerleşen Yahudi bir aileye mensuptur. Selanik Yahudi cemaatinin tanınmış yazar ve bestecisidir. Selanik'te *La Epoka* (1875-1911) isimli Yahudi İspanyolcası dilinde bir gazete çıkarmış, Fransızca bilmemesine rağmen oğullarının yardımıyla meşhur *Le Journal de Salonique* (1895-1911) isimli gazeteye de sahiplik yapmıştır. Gazeteci Haim Levi, David Levi, Shemuel Levi ve Selanik'e dair eserleri ile tanınan Sam Levy'nin babası olan Sa'adi Besalel a-Levi farklı görüşleri nedeniyle Yahudi liderleri tarafından cemaatten dışlanmıştır. Yahudi İspanyolcası dilinde yazılmış bilinen ilk eser olan hatıratı, bu dildeki külliyatın gelişmesine de katkı sağlamıştır. Yazar bu yöndeki çalışmalarını ölüm tarihi olan 1903 yılına kadar sürdürmüştür. Yahudi milletinin kendi ulusunu savunmak için Türkçe bilmesi gerekliliğine sürekli vurgu yaparak Türkçe öğrenilmesini yayınlarında teşvik etmiştir. Türk müziği makamlarında yapmış olduğu bestelerle İbranice sözleri birleştirerek Selanik'te önemli bir sanat hizmeti de sunmuştur. Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, MacMillan Press, London 1991, s. 183; Sarah Abrevaya Stein, *Making Jews Modern*, Indiana University Press, Indiana 2004, s. 74-75; Julia Phillips Cohen, *Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 31; Julia Phillips Cohen and Sarah Abrevaya Stein, *Sephardi Lives: A Documentary History (1700-1950)*, Stanford University Press, California 2014, s. 71-72. Ayrıca bkz. Ek 7. Saadi Besalel a-Levi'nin geniş biyografisi için bkz. Olga Borovaya, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Letters and Theater in the Late Ottoman Empire*, Indiana University Press, Indiana 2012, s. 81-89.

²⁰ Aron Rodrigue and Sarah Abrevaya Stein, *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*, çev. Isaac Jerusalmi, Stanford University Press, California 2012.

salel a-Levi'nin Yahudi İspanyolcası Dilinde Hatıratı) ismiyle yayınlanan kitap olacaktır²¹. Hatırat sahibinin Sultan Abdülmecid'in ziyaretine bizzat şahit olduğu ve ziyaretin birçok ayrıntısı ile anlatıldığı bu eser, bu hususta tespit edilen en ayrıntılı içeriğe sahiptir. Arşiv evrakı ve gazete haberlerinde yer alan resmi bilgiler ile söz konusu hatıratın vermiş olduğu bilgilerin benzeşmesi bu eserin değerini ve sahilliğini de artırmıştır. Sultan Abdülmecid'in Selanik ziyaretini saat saat, renkli ve ayrıntılı bir şekilde kaleme alan Sa'adi Levi'nin hatıratındaki bilgiler, söz konusu ziyareti aydınlatmamıza yardımcı olacaktır²².

2. Seyahat Kararı ve Hazırlıklar

II. Mahmud'un Tanzimat'a hazırlık için yaptığı gezileri, fermanın ilanından sonra Tanzimat'ın uygulanması ve teftişi için yapmaya devam eden Sultan Abdülmecid, tespit edildiği kadarıyla bu faaliyetlerine uzun bir ara vermiştir. Çalışmamızın konusu olan seyahat ise 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra yapılmış bir ziyaret olarak, bununla söz konusu fermanla bilhassa gayrimüslimlerle devlet arasında yeniden inşa edilen ilişkilerin teftişi düşünülmüş olmalıdır. Seyahat kapsamında gayrimüslim tebaanın yoğun olarak yaşadığı sembol merkezlerden Selanik ve Sakız Adası'nın ziyaret edilmesi bu tezimizi desteklemektedir. Cerîde-i Havâdis'te Sultanın geziye çıktığını ilan eden haberde de seyahat gerekçesi olarak her sınıftan tebaanın durumlarının bizzat padişah tarafından incelenmesi ve Padişahın şefkat ile adaletinin taşrada tecelli etmesinin amaçlandığı belirtilmiştir. Ayrıca yeni imar faaliyetlerinin teftiş edilmesi de seyahatin amaçları arasında sayılmıştır²³.

Sultan Abdülmecid'in diğer gezilerinden farklı olarak bu gezisinin birçok hususunda belirsizlikler olduğu görülmektedir. Alışılmadık bir ziyaret olarak²⁴ değerlendirilen Selanik seyahatinden önce, gerek seyahat seyrinin gerekse ziya-

²¹ Kitap tanıtımında, el yazması metin üzerinde yazarın torunu Leon David Levi tarafından Latin alfabesi ile yazıldığı düşünülen *La vida de un honesto persequido* (Zulme uğramış dürüst bir adamın hayatı) başlığı, hatıratın esas ismi olarak kabul edilmiştir. Eserin tanıtımı ve el yazması metin için bkz. <http://www.sup.org/books/title/?id=18553> (Erişim 04.08.2016)

²² Saadi Levi'nin oğlu Sam Levy de, Sultan Abdülmecid'in oğlu Sultan Mehmed Reşad'ın Selanik ziyaretine dair bir hatıra yayınlamıştır. Bu şekilde baba-oğul, Selanik'i ziyaret eden iki Osmanlı padişahının anılarının ölümsüzleşmesini sağlamıştır. Sam Levy'nin eseri için bkz. Sam Levy, *Şevketli Padişahımız Efendimiz Sultan Mehmed Han-ı Hamis Hazretlerinin Selanik'i Teşrifleri Hatırasıdır (25 Mayıs-14 Haziran 1327)/Souvenir du Voyage a Salonique de Le Sultan Mehmed V (6 Juin-26 Juin 1911)*, (Basım yeri ve yılı yoktur).

²³ *Cerîde-i Havâdis*, No: 946, 24 Zilhicce 1275, s. 1.

²⁴ M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, New Jersey 2011, s. 14.

ret edilecek noktaların tam anlamıyla kesin olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Cerîde-i Havâdis'in ilgili haberinde, Padişahın Bahr-ı Sefid tarafına bir gezi düzenlediği belirtilmekte ve şehir ismi belirtilmemektedir²⁵. Selanik Valisi'ne gönderilen emirnamede de Padişahın Kurban Bayramı'ndan sonra bir seyahate çıkacağı ve bu seyahat sırasında şayet Selanik'in de ziyaret edilmesi istenirse bunun için bir konak hazırlanması belirtilmiştir²⁶. Görüldüğü gibi seyri net olmayan bu seyahatin başında Selanik'in ziyareti bir ihtimal olarak belirtilmekteydi. Seyahat kapsamında ziyaret edilecek sair yerlerin de nereler olacağı belli değildi. Cevdet Paşa'nın ifadesine göre Padişah Dersaadet'ten doğruca Selanik'e gitmiş, Selanik dönüşünde de Sakız Adası'na uğramış ve Dersaadet'e geri gelmişti²⁷. Cevdet Paşa'nın ifadesini doğrulayan Sa'adi Levi ise Selanik ziyaretinin aslında bir ihtimal dairesinde gerçekleşmediğine dair ifadelerde bulunmuştur. Onun belirttiğine göre Padişahın Selanik'e gelişinden yirmi gün önce Selanik Valisi'ne bir ferman gönderilmiş ve bu fermanla Selanik'e kadar olan güzergâhtaki durak yerlerinin ve Selanik'te ziyaret edilecek mahallerin hazırlanması istenmişti. Ayrıca Padişah ve maiyetinin konaklaması için de konaklar hazırlanması emredilmişti²⁸. Bu emirlerin ne suretle uygulandığını da detayları ile anlatan Sa'adi Levi'nin ifade ettiği fermanla bizim işaret ettiğimiz emirnamenin aynı olması muhtemeldir. Öyle ki Padişahın ziyaret ihtimalinin dahi Selanikliler tarafından oldukça ciddiye alınarak birçok hazırlığın yapılması ve bunun Sa'adi Levi tarafından bu şekilde ifade edilmesi doğaldır.

Öte yandan arşiv kayıtları içerisinde bulunan bazı evrakta “*Padişahın Selanik ve Gelibolu taraflarına vukubulan teşrif-i hümayunlarında...*”²⁹ ifadelerinin yer aldığı tespitine karşılık, söz konusu evrakın takdim edilen arzuhlara dair olması Padişahın Selanik'e giderken yol üstünde Gelibolu'ya da uğradığını, ancak bunun planlanmış bir ziyaretten ziyade bir mola olduğunu düşündürmektedir. Seyahat ile ilgili yukarıda emsalinden bahsedildiği üzere bir seyahatnamenin mevcut olmaması birçok noktanın aydınlatılmasına mani olmaktadır.

Selanik ziyareti kapsamında merkezde ayrıca gerçekleştirilen hazırlıklara dair tespit edilen birkaç husus ise Tersane-i Amire'den çıkarılarak Dol-

²⁵ *Cerîde-i Havâdis*, No: 946, s. 1.

²⁶ Emirnamede bilhassa Yusuf Paşa'nın konağı ile ona denk birkaç konağın daha hazırlanması ve buraların teşrifati için fazlaca masraf yapılmayarak sade tutulması istenmiştir. BOA, A.MKT.UM, 358/89.

²⁷ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 78.

²⁸ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 68

²⁹ BOA, A.MKT.NZD, 299/93; BOA, A.MKT.NZD, 300/26.

mabahçe önünde hazır şekilde bekletilen vapurlara³⁰ ve Padişahın maiyetinde geziye katılacak zabıtlar ile muzıka takımına daırdır. Bahr-ı Sefid seyahati için söz konusu muzıka-i hümayûn neferleri ile hademe-i hâssa-i şâhâne zabıtları için beyaz dokdan elbiseler ve telatin hurçlar hazırlatılmıştır. Belirtilen yeni malzemelerin bedeli 96.923 kuruş tutmuş ve bu şekilde tüm maiyet askerlerinin şaşalı bir görünüşe kavuşması sağlanmıştır³¹. Padişahın seyahati boyunca güzergâhta bulunan Ermeni, Rum ve Yahudi mekteplerinin öğrenci ve şakirdlerinin de Padişahı selamlamak üzere belirli yerlerde hazır bulundurulması istenmiştir. Bu maksadla patrikler ve hahambaşına hitaben de bir emirname kaleme alınmıştır³².

Seyahat için başkentte yapılan hazırlık yanında teferruatlı bir çalışmanın Selanik'te yapıldığı görülmektedir. Bu konuda detaylı bilgilerin günümüze ulaşmasına vesile olan Sa'adi Levi'nin aktardığına göre; seyahatten yirmi gün önce Selanik Valisi'ne ulaşan emirde bazı hazırlıklar için talimat verilmişti. Merkezin istediği hazırlıklar yanında Selanik Valisi ve ileri gelenlerinin kararlaştırdığı bazı konularda da çalışmalar yürütülmüştü. Herşeyden önce Padişahın gezisi sırasında gerek Selanik suriçi ve gerekse Selanik surları dışında kalan bazı önemli merkezler ve bu merkezlerle ulaşmak için kullanılacak güzergâhların temizlenmesi, süslenmesi ve şehrin belli başlı bölgelerinde güzel bir görünüm sağlanması planlanmıştır. Bunun için Rıhtım'dan Vali Konağı'na kadar uzanan yoldaki³³ cumbaların traşlanması ile işe başlanmıştır. Sokaklar temizlendikten sonra, Vali Konağı, Yusuf Paşa Bahçesi ve içerisindeki konak, Beyaz Kule ve Rıhtım süslü materyallerle dekore edilerek hazırlanmıştır³⁴. Bunlardan başka bazı mahallerde de küçük çaplı inşa çalışmaları yapılmıştır. Beyaz Kule'ye karşı yeni bir iskele, Ayasofya Camii'nde Cuma Namazı sırasında kullanılmak üzere Padişah için bir mahfil, Rıhtım'da ise sağlam ve geniş olmak üzere yeni merdivenler bu türdeki çalışmalardandır.

Ziyaret esnasında uygulanmak üzere Vali tarafından yetkililer ve halka bazı talimatlar da verilmiştir. Bu talimatlara göre; Padişahın ikameti için Yu-

³⁰ *Ceride-i Havâdis*, No: 946, s. 1.

³¹ BOA, İ.DH, 450/29750.

³² BOA, HR.MKT, 298/63.

³³ Söz konusu yol Selanik'e 1869 yılında gelen Vali Sabri Paşa'nın çalışmaları ile şehrin ana caddelerinden biri haline dönüşmüştür ve Sabri Paşa Caddesi olarak isimlendirilir. Anastassiadou, *a.g.e.*, s. 132-133. Takriben on yıl önce güzergahtaki cumbaların traşlanması caddenin düzenlenmesi için yapılan ilk çalışmalardan biri olarak kabul edilmelidir.

³⁴ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 68-69.

suf Paşa Bahçesi ve konağı, maiyetinin ikameti için Dario Allatini ve Shelomo Fernandes'in konaklarının hazırlanması istenmiştir. Bunun yanında Yenikapı'dan Mevlevihane'ye giden yolla, yine sur dışında bulunan Örencik ve Beş Çınar mevkilerine giden yolların ziyaret boyunca esnaflarca temiz tutulması istenmiştir. Karşılama töreni için Rıhtım ve Mısır Çarşısı arasına serilmek üzere büyük bir çuha hazırlanması emredilmiştir. Selanik'te bulunan cemaat temsilcilerine verilen emirlerle karşılama ve uğurlama törenleri için öğrencilerin beyaz elbiseleriyle törende hazır bulundurulması ve Padişah ile ilgili bestelenecek şarkıların öğrencilere öğretilmesi istenmiştir. Son olarak, yayınlanan emirnamelerle çarşıdaki tüm dükkanların Padişahın ziyareti boyunca açık tutulması ve her gece iyi bir şekilde aydınlatılması istenmiştir. Aynı şekilde evlerin giriş kısımlarının da gece saat 11.00 ile öğlen saat 12.00 arasında aydınlatılması ve ahalinin tümünün buna riayet etmesi emredilmiştir³⁵.

Valinin verdiği talimatlar doğrultusunda dini cemaatler de kendi içlerinde belli başlı hazırlıklara girişmişlerdir. Sa'adi Levi'nin Yahudi Cemaati'ne mensup olması hasebiyle bu cemaatte yapılan hazırlıkları öğrenme fırsatı buluyoruz. Hatıratına göre Selanikli meşhur iş adamları Dario Allatini ve Shelomo Fernandes'in de aralarında bulunduğu ve cemaatin önde gelenlerinden oluşan yirmi altı kişilik bir grup Selanik Hahambaşısı Asher Covo'nun evinde toplanarak bu hazırlıkları yürütmüşlerdir. Padişahın karşılanma merasiminden ziyaret esnasında gerçekleştirilecek faaliyetlere dair birçok hazırlık üzerinde çalışılan bu toplantıya Sa'adi Levi de çağırılmıştır. Cemaat ileri gelenlerinin talebi üzerine Padişahın ziyareti dolayısıyla şarkı bestelemesi ve bunu Yahudi öğrencilere öğretmek üzere merasime hazırlaması istenen Sa'adi Levi, Acem ve Hüzam makamlarında iki şarkı bestelemiştir³⁶. Yahudi cemaati tarafından hazırlık kapsamında bazı imar çalışmaları da yapılmıştır. Örneğin Selanik Yahudilerinin başlıca eğitim kurumu olan Talmud Torah, Padişahın ziyareti vesilesiyle tamir edilmiş ve yeni bir çehreye kavuşturulmuştur³⁷.

³⁵ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 69.

³⁶ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 70. Bkz. Ek 1-2.

³⁷ 1520 yılında şehir merkezinde inşa edilen bu kurum Yahudiler için büyük öneme sahipti. 19. yy.'a ulaştığında yıkık ve harap bir vaziyette olan kurum, ziyaret sebebi ile Doktor Moiz Allatini'nin girişimleriyle tamir edilmiş ve yüzyılın sonuna doğru eski rolünü tekrar kazanması için bir zemin hazırlanmıştır. Anastassiadou, *a.g.e.*, s. 58.

3. Sultan Abdülmecid Selanik'te

Sultan Abdülmecid bu seyahatte kardeşi Şehzade Abdülaziz Efendi ve oğulları Şehzade Murad ile Hamid Efendileri de yanında götürmüştü³⁸. Sultan Abdülmecid'in maiyetinde Kaptan-ı Derya Damat Mehmed Ali Paşa ve Serasker Rıza Paşa da bulunmaktaydı³⁹. Maiyetiyle birlikte 22 Zilhicce 1275/23 Temmuz 1859 Cumartesi günü saray-ı hümayûndan çıkararak hazır edilen vapura geçen Sultan Abdülmecid burada Sadrazam ve vükela heyetini kabul etmiş ve belirlenen *hayırlı bir vakitte* yola çıkılmıştı. 5 gün süren yolculuk sonunda 26 Zilhicce 1275/27 Temmuz 1859 Çarşamba günü sabah 03.30'da Selanik'e varılmış⁴⁰ ve Padişahı taşıyan zırhlı ile birlikte toplam altı savaş gemisi liman önünde demir atmıştı. Padişahın gelişinden üç gün önce ise on adet zırhlı savaş gemisi Selanik'e gelmişti. Selanik Limanı'na gelir gelmez karaya çıkmayan Sultan Abdülmecid sabahleyin düzenlenen tören ile şehre ayak basmıştır⁴¹.

Dersaadet'ten gelen heyet içerisinde Selanik'e ilk ayak basan Serasker Rıza Paşa olmuştur. Sabah erken saatte şehre gelerek yapılan hazırlıkları ve bilhassa Padişah ve maiyetinin konaklayacağı yerleri denetleyen Rıza Paşa, derhal Padişahın bulunduğu gemiye dönmüş ve hazırlıklarla ilgili Padişaha bilgi vermiştir. Yusuf Paşa Bahçesi içerisinde bulunan köşkün, Padişahın konaklamasına müsait olduğunu ileten Serasker, aynı bahçede yer alan konağın selamlık ve harem kısımlarında ise şehzadelerin ikamet edebileceğini bildirmişti⁴². Bu haberdan sonra

³⁸ Ceride-i Havâdis'te yer alan haberde sadece Şehzade Aziz, Murad ve Hamid Efendilerin seyahate katıldığı bilgisi yer alırken, Sa'adi Levi'nin hatıratında ve Mark Mazower'in eserinde, kardeşi Şehzade Aziz ve üç oğlunun Sultan Abdülmecid'in beraberinde olduğu anlatılmış; ancak oğullarının isimlerine yer verilmemiştir. *Ceride-i Havâdis*, No: 946, 24 Zilhicce 1275, s. 1; Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 70; Mazower, *a.g.e.*, s.186. Cevdet Paşa ise Tezâkir'de diğer şehzadelerle birlikte Reşad Efendi'nin ismini zikretmektedir. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 78. Sultan Abdülmecid'in şehzadelerini de seyahatlere götürmüş olması babası Sultan II. Mahmud'un geleneğini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu gelenek halefi Sultan Abdülaziz tarafından da sürdürülecektir.

³⁹ *Ceride-i Havâdis*, No: 946, 24 Zilhicce 1275, s. 1; Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 70.

⁴⁰ *Ceride-i Havâdis*, No: 947, 2 Muharrem 1276, s. 1.

⁴¹ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 70, 71.

⁴² Yusuf Paşa Bahçesi olarak adlandırılan ve içerisinde konak ve köşk bulunan alanın Selanik'teki konumunu tespit etmek zordur. Ancak Yahya Kemal Beyatlı'nın hatıralarından naklen Heath Lowry'nin verdiği bilgilere göre, Selanik'te büyük nüfuz sahibi olan Evrenoszadelerin (ki Yusuf Paşa en önemli isimlerindendir) Yılan Mermer Mahallesi'nde büyük konakları ve bunu çevreleyen geniş bahçeleri vardı. Aktarılan bilgiler arasında, Evrenoszadelerin Sultan Abdülmecid'i ağırlamak üzere burada bir köşk inşa ettirdikleri ve ziyaretten sonra Sultan'ın anısına burayı kapatarak bir daha kullanmadıkları da bildirilmektedir. Heath W. Lowry, *The Evrenos Family & the City of Selânik (Thessaloniki): Who Built the Hamza Beğ Câmi'i & Why?*, Bahçeşehir University Press,

Sultan Abdülmecid şehre inme kararı aldı. Karşılama için tüm Selanik seferber olmuş ve Rıhtım'dan Yusuf Paşa Bahçesi'ne kadar tüm yollar ahali tarafından doldurulmuştu. Sa'adi Levi, Sultan Abdülmecid'i karşılama merasimini tüm ayrıntı ve renkleri ile anlatarak günümüze ulaştırmıştır⁴³.

Sultan Abdülmecid sabah saat 11'e yakın güvertede görünmüştü. Selanikli yetkililer karşılama için Rıhtım'da hazırды. İskele köşesinden itibaren hemen ilerdeki Mısır Çarşısı'na kadar yolun iki tarafı dini cemaat liderleri ve maiyetlerindeki öğrenci ve gençlerle doluydu. Rıhtım Kapısı'ndan Mısır Çarşısı'na kadar olan yolun sahil tarafında Türk okulundaki çocuklar hocaları ile birlikte hizalanmıştı. Yolun karşısında ise Rum Piskoposu ve maiyeti ile birlikte elli çocuk ve elli genç olmak üzere toplam yüz Rum öğrenci beyaz elbiseleriyle hazırды. Erkekler ellerinde yeşil budaklar, kızlar ise gül buketleri ile bunları Padişahın önüne atmak ve ilgisini kazanmak için bekliyordu. Yine Rıhtım Kapısı'ndan Gümrük Çeşmesi'ne kadar, beyaz üniformalı, mecidiye işlemeli siyah fesli, beyaz eldivenli ve kırmızı yaka düğmeli yetmiş genç Yahudi erkek hazır bekliyordu. Ellerinde renk renk nota sayfaları ile şarkı söylemek ve yine Padişahın ilgisini kazanmak için bekliyorlardı. Selanik Hahambaşısı Asher Covo da öğrencilerin yanında Gümrük Çeşmesi önünde duruyordu. Yolun karşısında Türk stili kıyafetleriyle iki yüz kadar çocuk şarkılara ve dualara amin demek için bekliyordu. Selaniklilerin oluşturduğu bu tören birliğinden sonra, Mısır Çarşısı'ndan şehre doğru yolun her iki yanına muzika-i hümayûn neferleri ve muhafızlar askeri tertip içerisinde konumlandırılmıştı. Askerlerden sonra ise şehrin içine doğru tüm yol ahali tarafından kum gibi doldurulmuştu⁴⁴.

İstanbul 2010, s. 36. Yusuf Paşa'nın ismi zikredilmese de söz konusu bahçelerin Yusuf Paşa Bahçesi olarak adlandırılan yer ve bahse konu konağın da Evrenozzade Konağı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Sultan Abdülmecid'in Selanik'te ikamet ettiği yerin şehrin batı yakasında merkezi bir konum olan Yılan Mermer Mahallesi'nde olduğu düşünülmektedir. Ancak 1845 yılına ait Selanik temettuatları üzerinde yaptığımız çalışmalar Yusuf Sıddık Paşa'nın Yılan Mermer Mahallesi'nde değil hemen kuzeybatısındaki Kazzaz Hacı Mustafa (Horhor Su) Mahallesi'nde ikamet ettiğini ortaya koymuştur. BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 11654. Söz konusu kayıta herhangi bir konak veya köşkten bahsedilmemesi, buraların daha ileri bir tarihte (tahminen Yusuf Paşa'nın Selanik'e vali olarak atandığı 1851'den sonra) bahse konu mahalleler arasında bir yerde inşa edildiğini göstermektedir.

⁴³ Mark Mazower'in eserinde karşılama merasiminden bahsedilse de hatıra kıyasla oldukça muhtasardır. Mazower, *a.g.e.*, s. 186. Mazower'in söz konusu ziyarete dair bilgileri Public Record Office ve Foreign Office kayıtlarından derlediği anlaşılmaktadır. Söz konusu evraka ulaşmamız mümkün olmamıştır.

⁴⁴ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 70-71.

Sultan Abdülmecid, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa tarafından bizzat kullanılan kayığa binerek iskeleye doğru hareket etti. Tüm bu sürede hisarlarından, firkateynlerden ve gemilerden silah atışları yapılmıştı. İskeleye çıkan Padişah, hazırlanan çuha üzerine hiç basmadan etrafından yürümek suretiyle binektaşına kadar ilerlemişti. Burada atına binerek muzıka ve şarkılar eşliğinde tören geçidine başlamıştı. Sa'adi Levi'ye göre görülmesi gereken muhteşem bir gösteri olan bu tören geçitinde en önde, Selanik'in en önemli ismi olarak anılan Yusuf Paşa⁴⁵, onun yanında Vali Said Paşa⁴⁶, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa ve Serasker Paşa ile maiyetleri yürüyordu. Arkalarında apoletli kırmızı elbiseler içinde çok renkli kuş tüyleriyle süslenmiş başlıklar takan yüze yakın asker yer almaktaydı. Askerlerden sonra elmaslarla kaplı sorguçlu bir başlık takmış olan Sultan Abdülmecid, hemen arkasında yine elmas kaplı başlıklar giyen kardeşi ve üç oğlu geliyordu. Tören alayı Yusuf Paşa Bahçesi'nde son bulmuş ve Padişah bahçede yer alan köşke, şehzadeler de Yusuf Paşa Konağı'na yerleşmişti. Heyette bulunan iki önemli isimden Rıza Paşa Shelomo Fernandes'in, Mehmed Ali Paşa ise Dario Allatini'nin evine yerleşmiş ve armalarını bu evlerin sokak kapılarına asmışlardı⁴⁷.

4. Padişahın Ziyaret ve Kabulleri

Sultan Abdülmecid karşılama töreninden sonra kendisine tahsis edilen köşkte bir saat kadar istirahat etmiş, ardından hemen şehri gezmeye başlamıştı. Padişahın Selanik'te ilk ziyaret ettiği yer Beyaz Kule⁴⁸ olmuştu. Günümüzde

⁴⁵ Evrenoszade Yusuf Sıddık Paşa, Aralık 1851'de Selanik Valiliği'ne tayin edilmiş ve Nisan/Mayıs 1853 tarihine kadar bu görevi ifa etmiştir. Valiliğinden sonra Selanik'e yerleşerek hayatını burada sürdüren Yusuf Paşa, Sultan Abdülmecid'in Selanik ziyaretinden kısa bir süre sonra Eylül 1859'da burada vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1701. Yusuf Paşa sahip olduğu toprakların genişliği ve zenginliği nedeniyle şehrin en nüfuzlu kişisi olarak bilinmektedir. Nitekim Sultan Abdülmecid'in ziyaretinden yaklaşık 15 yıl önce tutulan ve İstâbl-ı Âmire müdürü olarak kaydedildiği 1845 tarihli temettuat defterlerinde dahi yıllık 7500 kuruş kazancı haricinde Selanik nahiyelerindeki taşınmaz mülkleri ile şehrin zenginleri arasında yer almaktadır. BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 11654, s. 102. Yusuf Paşa'nın söz konusu servetini rüşvet, haraç gibi yollarla büyüttüğü, Selanik'te görev yapan birçok ismi borçlandırarak etki altına aldığı iddia edilmektedir. Mazower, *a.g.e.*, s. 186, 204.

⁴⁶ Padişahın ziyareti esnasında, Ekim 1858'den itibaren Selanik'te ikinci defa valilik makamında bulunan Mirza Said Mehmed Paşa, ziyaretten sonra Ağustos 1859'da Vidin Valiliği'ne tayin edilmiştir. 9 Şubat 1871'de İstanbul'da vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 1457.

⁴⁷ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁸ Kule, Venediklilerin hakimiyeti döneminde şehri Bizans saldırılarından muhafaza etmek maksadı ile inşa edilmiş olup şehrin güneydoğu ucunda sahil ve kara surlarının kesiştiği köşede yer almaktadır. Kulenin Osmanlı hakimiyeti döneminde inşa edildiğine dair iddialar mevcuttur. 1826 yılında Yeniçerilerin burada infaz edilmesi nedeniyle Kanlı Kule veya Yeniçeri Kulesi

dahi Selanik şehrinin sembolü olmayı sürdüren Beyaz Kule'ye bir kapısından girip diğer kapısından çıkarak ziyaretini tamamlayan Padişah akabinde şehir surları dışında yer alan Beş Çınar⁴⁹'a hareket etmişti. Akşam yemeği için Yusuf Paşa Konağı'na dönen Padişah kısa bir süre sonra tekrar Beş Çınar'a dönerek gece 23.00'e kadar burada zaman geçirmişti. Padişahın ziyareti nedeniyle Yenikapı⁵⁰'dan Beş Çınar'a kadar olan yol ışıltılı aydınlatılmıştı. Beyaz Kule ve limanda bulunan tüm gemilerden gece boyunca ışık gösterileri yapılmış, renge renk havai fişekler atılmıştı⁵¹.

Selanik'teki ikinci gününü şehirden uzakta, civar beldelerde geçirmeyi tercih eden Padişah, 28 Temmuz 1859⁵² Perşembe günü öğlen 13.00'te ikametgâhından ayrılmış ve Örencik⁵³ istikametine doğru geziye çıkmıştı. Örencik tepelerinde yürüyüş yapan Sultan Abdülmecid burada Selanik'in önemli isimlerinden biri olan John Nelson (Jackie) Abbott⁵⁴ ile de karşı karşıya gelmiş-

---

olarak da bilinmektedir. Fransızca "La Tour Blanche" olarak bilinen kule, Birinci Balkan Savaşı sonucunda şehrin Yunan Ordusu tarafından ele geçirilmesiyle, şehrin kurtuluşu ve arınmasını temsilen beyaza boyanarak sembolik olarak vaftiz edilmiştir. Bu nedenle, Yunancada beyaz kule anlamına gelen "Lefkos Pirgos" olarak adlandırılmaktadır. Sam Levy, *Şevketli Padişahımız Efendimiz Sultan Mehmed Han-ı Hamis Hazretlerinin Selanik'i Teşrifleri Hatırasıdır (25 Mayıs-14 Haziran 1327)/Souvenir du Voyage a Salonique de Le Sultan Mehmed V (6 Juin-26 Juin 1911)*, s. 14; Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁹ 19. yy. Selanik haritalarından tespit edildiği kadarıyla Beş Çınar Parkı, Vardar Kapısı'nın dışında ve Rıhtım'ın kuzeybatısında yer alan büyük bir mesire yeri. Kuşaklar boyunca Selaniklilerin dinlenmek için tercih ettiği Beş Çınar Bahçeleri veya diğer ismiyle Prensler Parkı, II. Dünya Savaşı itibarı ile giderek genişleyen liman binaları ve tren garı nedeniyle bugün yok olmuştur. Mazower, *a.g.e.*, s. 22.

⁵⁰ Yenikapı, şehrin ana arterlerinden biri olan Mithat Paşa Caddesi (Egnatia)'nin sonunda yer alan ve Vardar Kapısı'ndan sonra şehrin batıya açılan en önemli ikinci kapısıdır. Bkz. Ek 5.

⁵¹ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁵² Sultan Abdülmecid'in Örencik'e yaptığı ziyaret Sam Levy'nin eserinde 29 Haziran 1849 öğleden sonra saat 16.00 olarak tarihlendirilmektedir. Bu hata bahsi geçen hikayenin de zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak gerçekten uzaklaşmış olabileceği ihtimalini artırmaktadır. Sam Lévy, *Salonique À La Fin Du XIX. Siècle-Mémoires*, Isis Yay., İstanbul 2000, s. 72.

⁵³ Örencik, Selanik'in kuzeydoğusunda Chortiatis Dağı eteklerinde bulunmaktadır. Bölge, tarihi Egnatia yolunun üzerindedir. Şehir merkezinden 7-8 km uzaklıkta bulunan bu beldede, 19. yy. itibarıyla, Selanikli zenginler ve Selanik'te görev yapan konsoloslar şehrin kirli ve hastalıklı havasından korunmak için villalar inşa edip yerleşmeye başlamışlardır. I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ordusu tarafından karargah olarak kullanılan Örencik'in bugünkü ismi Pevka (Pefka)'dır. O. Tafrali, *Topographie De Thessalonique*, Librairie Paul Geuthner, Paris 1913, s. 116; Miltiades B. Hatzopoulos, "The Via Egnatia Between Thessalonike and Apollonia", *Αφιέρωμα Στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, s. 204; Mazower, *a.g.e.*, s. 206.

⁵⁴ Selanikliler tarafından Jackie olarak isimlendirilen John Nelson Abbott, İngiliz asıllı bir Ortodoks Rum'dur. Ailesi 18. yy.'da Selanik'e yerleşmiş olan Jackie Abbott diğer kardeşleri gibi ticaretle uğraşmıştır. Londra'ya yaptığı bir seyahat sırasında sülük ticaretinin ne kadar karlı olacağını

ti. Daha sonraları dilden dile yayılarak büyük bir hikaye olarak anlatılacak bu karşılaşma, merkezi otoritenin temsilcisi Padişah ile yerel otoriteyi gayr-i resmi bir surette elinde bulunduran Abbott arasında yaşandığı için farklı anlamlar da taşımaktadır. Zaman içinde hikayeleştirilen anlatımda, Jackie Abbott'un Sultan Abdülmecid'i Örencik'teki ihtişamlı sarayına davet ettiği, bunun için servetinin büyük bir kısmını harcayarak hazırlıklar yaptığı ve hatta sarayının içine bir de Türk hamamı inşa ettirdiği söylenmektedir. Selanik'ten Örencik'e kadar olan yaklaşık 7 km.lik yolu satın aldığı halılarla kaplattığı da ilave edilmektedir. Ancak Padişahın tam atından ineceği sırada havanın bozması sebebi ile bu ziyaretten vazgeçtiği ve Jackie Abbott'un tüm ısrarına rağmen tenezzül etmeyerek geri döndüğü anlatılmaktadır. Hikayelerde tefecilik, baskı, tehdit ve sair zulümle Selanik halkı üzerinde otorite tesis eden Abbott'un bu hadise vesilesiyle Allah tarafından cezalandırıldığına inanılmaktadır⁵⁵.

Bahse konu hikayelerde aktarılan bu hadise, çalışmamıza kaynaklık eden Sa'adi Levi'nin hatıratında daha gerçekçi ifadelerle yer almıştır. Buna göre, Sultan Abdülmecid Örencik tepelerini dolaştığı sırada Jackie Abbott'un malikanesinin önüne gelmiş ve hakikaten kendisi için büyük bir hazırlık yapan ve yolu çuhalarla kaplatan Jackie Abbott'a misafir olmuştu. Yaklaşık 15 dakika kadar burada kalan Sultan Abdülmecid Selanik'e geri dönmüştü. Sam Levy ve Mazower'in aktardığı hikayede yer alan bazı bilgileri tashih eden bu açıklama bazılarını da tasdik etmiştir. Jackie Abbott'un Padişahın ilgisini kazanmak ve bu yolla şahsi menfaatler elde etmek arzusu doğrudur. Bununla birlikte hem hikayede yer alan hem de Sa'adi Levi'nin vurgu yapma ihtiyacı hissettiği husus, Jackie Abbott'un Padişah tarafından fazla itibar görmediği hatta hakir görülerek küçümsendiğidir⁵⁶. Merke-

---

fark etmesiyle bu işe başlamış ve Selanik'in en zengin isimlerinden olmuştur. Tefecilik işiyle de meşgul olan Jackie, Yusuf Siddik Paşa'nın da başsarrafı olarak tanınmaktadır. Selanik'in önde gelen isimlerini borçlandırarak şehirde geniş bir nüfuz elde etmiştir. Frenkler Caddesi'nde yer alan villası Selanik Osmanlı Bankası tarafından satın alınarak kullanılmıştır. Sultan Abdülmecid'in ziyareti sonrasında delirdiği, giderek fakirleştiği ve son günlerini sefalet içinde geçirdiği hikaye edilmektedir. Meropi Anastasiadou, "Yörenin Batılıları", *Selanik 1850-1918*, edit. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 185-188; Mazower, *a.g.e.*, s. 205-207. Bkz. Ek 6. Selanik'in önde gelen Levanten ailesi Abbottlar ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Despina Vlami, "Entrepreneurship and Relational Capital in A Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, The "Father Of The Levant Company" in Thessaloniki (18th-19th Century)", *The Historical Review*, VI (2009), s. 129-164.

⁵⁵ Sam Lévy, *Salonique À La Fin Du XIX. Siècle-Mémoires*, s. 72-73. Bazı farklılıklar olsa da aynı hikaye Sam Levy'den alıntılanarak Mazower'in eserinde de anlatılmıştır. Mazower, *a.g.e.*, s. 204-207.

⁵⁶ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 72.

zi otoritenin taşrada görünür kılınması maksadı ile düzenlenen bu gezide olması beklenen de bundan farklı değildi. Padişah bu hareketiyle Selanik halkı ve idarecileri üzerinde büyük bir güç tesis eden sülük tüccarı Abbott'un, gücün ve iktidarın vücut bulduğu Sultan Abdülmecid nezdinde sıradan bir tebaa vasfına sahip olduğunu hem kendisine hem de Selaniklilere ispat etmişti. Bu hadisede vurgu yapılan farklı bir nokta ise, yeniliğin ve reformun temsilcisi olan Sultan Abdülmecid'in Selanik ziyareti sırasında, değiştirmeye çalıştığı eski sistemin temsilcileriyle yüz yüze gelmiş olmasıdır. Haraç ve rüşveti yasaklayan, tebaanın eşit ve adil bir şekilde yönetilmesini arzulayan Padişah, haraç ve rüşvetle zenginliğini artıran, halka baskı ve zulüm yaparak yerel bir güç unsuruna dönüşen Jackie Abbott'a haddini bildirmişti. Mark Mazower'in, bahse konu tarihten birkaç yıl sonra Selanik'te tefeciler ve sarraflar çağının sona erdiğine dair vurgusu da Sultan Abdülmecid'in hedeflerinin Selanik'te gerçekleşmeye başladığını desteklemektedir⁵⁷.

Örencik'e yaptığı gezi sonrasında aynı günün akşamını yine Beş Çınar'da geçirmeyi tercih eden Padişah, akşam yemeğini de burada yiyerek ertesi Cuma günü gerçekleştirilecek selamlık resmi için emirler vermişti. Vali Said Paşa'ya verilen emirle şehrin tüm ileri gelenleri ve temsilcilerinin Cuma Selamlığı'ndan sonra saat 15.00'te tanışmak üzere hazır olmaları istenmişti.

29 Temmuz Cuma günü saat 11.00'de ikametgâhından çıkan Padişah resmi üniformalı heyetiyle birlikte selamlık alayına çıkmıştı⁵⁸. Ayasofya Camii⁵⁹'ne gelerek Cuma namazını kılmış, namazdan sonra, bizzat kullandığı iki atlı arabayla, Yenikapı'dan surdışına çıkarak yine Beş Çınar'a gitmişti. Beş Çınar'da yapılacak kabuller için çadırlar hazırlanmış muzıka ve muhafızlar hazır bulunmuştu. Sa'adi Levi, Padişahın burada yaptığı kabuller ve içerikleri hakkında ayrıntılı bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Buna göre, Padişah önce hazır bulunan paşaları kabul etmişti. Selanik Valisi Said Paşa ve Yusuf Paşa'nın yanısıra Manastır Valisi Abdi Paşa ve Manastır'da bulunan Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Kumandanı İsmail Paşa da bu kabulde hazır bulunmuştu. Paşalarla yapılan görüşmeden sonra bazı heyetler daha kabul edilmişti. Selanik Eyalet Meclisi üyeleri, yargı mensupları⁶⁰, halk temsilcilerinden oluşan bir heyet, tüccarları temsilen bir heyet ve ikinci tabakadan bazı beyler bunlardandı. Şehirde bulunan konsoloslar da topluca Padişah

⁵⁷ Mazower, *a.g.e.*, s. 207.

⁵⁸ *Ceride-i Havâdis*, No: 947, 2 Muharrem 1276, s. 1.

⁵⁹ Bugün Hagia Sofia Katedrali olarak kullanılmaktadır. Bkz. Ek 4.

⁶⁰ Sa'adi Levi'nin yargı mensupları diye aktardığı heyet Selanik ve civar kazalardan gelen kadı ve naibler olmalıdır.

tarafından kabul edilmişti. Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya, Toskana ve Almanya Konsolosları, Rusya Konsolosunca kaleme alınan bir mektubu Padişaha sunmuştu. Söz konusu heyetler yanında dini liderler ve maiyetleri de Padişahın huzuruna çıkmışlardı.

Ortodoks Rum cemaati, Selanik Piskoposu, üç Rum işadamı ve Selanik Kazası'na bağlı diğer piskoposlardan oluşan bir heyetle temsil edilmişti. Görüşme sırasında piskoposlar, Rum kız öğrenciler tarafından hazırlanan ve 4-5.000 kuruş kıymetinde olan bir yastığı da Padişah'a hediye etmişti. Rum cemaatinden sonra Yahudi cemaatini temsilen bir heyet de Padişah tarafından kabul edilmişti⁶¹. Söz konusu heyet Hahambaşı Asher Covo⁶², Moshe Ben Veniste⁶³ ve iş adamları Shalom Hekim⁶⁴, Yishak Moshe Tiano⁶⁵, Yishak Yeoshua Modiano⁶⁶, Shaul Modiano ve Yakov Moshe Mizrahi⁶⁷ den oluşmuştu⁶⁸. Kabul esnasında Padişah Yahudi cemaati temsilcilerine, fakir halkı gözetmeleri nasihatinde bulunmuştu⁶⁹. Yahudi temsilciler ise Padişah ve saltanatı için gece gündüz dua ettiklerini beyan etmişlerdi. Bu kabuller Selanik Yahudileri için ayrı bir anlam da ifade etmektedir. Bazı kaynaklarda Selanik hahamı olan Asher Covo'ya ziyaret esnasında "Hahambaşı" unvanının verildiği belirtilmekte ve bu unvanı alan ilk kişi olduğu iddia edilmektedir⁷⁰. Ancak, 1836 yılında İstanbul'da kurulan Hahambaşılık'tan sonra eyaletlere de birer hahambaşı tayin edildiği bilgisinden hareketle⁷¹, Asher Covo'nun Selanik'in ilk hahambaşısı olabileceği düşünülebilir. Selanik Haham-

⁶¹ Selanik'te Yahudi varlığı M.S. ilk yüzyıla dayansa da esasen 1492 İspanya sürgününü takiben burada önemli bir cemaat oluşmuştur. Bu nedenle, 20. yüzyıl başlarına kadar Selanik'in ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi hayatı Yahudiler olmadan tasvir edilemez. Detaylı bilgi için bkz. Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasî Tetkik*, Tan Matbaası, İstanbul 1947, s. 9, 10, 12, 16, 113-114; Rena Molho, *Selanik Yahudileri 1856-1919: Özel Bir Cemaat*, çev. Panayot Abacı, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 219-276.

⁶² Raphael Asher Covo 1799-1874 yılları arasında yaşamıştır. 26 yıl boyunca Hahambaşı olarak görev yapmış olan Covo, Sha'ar Asher (Asher'in Kapısı) adlı eseriyle meşhurdur. *The Jewish Encyclopedia*, IV (1901-1906), s. 323.

⁶³ Asher Covo'nun yakını ve yardımcısıdır.

⁶⁴ Teselya'nın Yenişehir şehrinden ünlü bir bankerdir.

⁶⁵ Selanik'in "Yedi Saygın Vatandaş"ı üyesidir.

⁶⁶ Selanik'in "Yedi Saygın Vatandaş"ı üyesidir.

⁶⁷ Cemaatin önde gelen isimlerindedir.

⁶⁸ Selanik'in önde gelen Yahudi aileleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2011.

⁶⁹ Aron Rodrigue-Sarah Abrevaya Stein, *a.g.e.*, s.72-74.

⁷⁰ Dan Ben-Amos, *Folktales of the Jews*, 1, The Jewish Publication Society, Philadelphia 2006, s. 45.

⁷¹ Kürşad Demirci, "Haham", *DİA*, XV, s. 134-135.

başısı olarak tayin edilen Covo, Sultan Abdülmecid tarafından mecidiye nişanıyla da taltif edilmişti⁷².

Sultan Abdülmecid'in Yahudi cemaatini temsilen hahambaşı ve maiyetini kabul ettiği aşıkarken Mark Mazower'in eserinde yer alan bazı iddialar da dayanıksız kalmıştır. Mazower, Sultan Abdülmecid'in ziyaret sırasında Yahudi cemaati içinden sadece Fransızca konuşabileceği kişileri kabul ettiğini ve hahambaşılık kurumunu dikkate almadığını aktarmaktadır. Padişahın bu tutumu, 1856 Islahat Fermanı sonrasında teşvik edilen cemaatlerin temsili yönetimi ve laik grupların da dini liderler yanında söz sahibi olmasının sağlanması ilkeleri ile delillendirilmiştir⁷³. Ancak ilerleyen tarihlerde dini liderler tarafından dışlanmış olduğunu bildiğimiz Sa'adi Levi dahi hatıratında böyle bir bilgiye yer vermezken, yukarıda anlatıldığı üzere Padişah, Yahudi cemaatini temsilen dini liderleri kabul etmiş ve hahambaşısını nişanla taltif etmiştir. Padişahın Fransızca konuşarak anlaşabileceği kişiler ile görüşmek istediği iddiası ise akla Sa'adi Levi'nin Yahudi heyetin kabulü sırasında yaşananlar ile ilgili aktardığı anektodu getirmektedir. Buna göre, hahambaşı ve beraberindeki heyet Padişah huzuruna çıktığı sırada Serasker Rıza Paşa araya girerek heyette bulunanların Padişahın konuştuğu dili⁷⁴ bilmediklerini, bu nedenle kendisini sözcü olarak tayin ettiklerini belirtmiştir. Görüldüğü gibi Padişah'ın iddia edildiği gibi bir talepte bulunması ve hahambaşılık kurumunu dikkate almaması söz konusu değildir. Bu tartışmadan ziyade, Sultan Abdülmecid'in Selanik'i terk etmeden hemen önce ikametgâhında yapmış olduğu planlanmamış bir kabul, konuyu daha da dikkat çekici kılmaktadır. Uğurlama töreninin başladığı ve tüm şehir halkının Padişahın ikametgâhından çıkmasını beklediği bir anda Sultan Abdülmecid Serasker Rıza Paşa vasıtasıyla Selanik Yahudilerinin önde gelen iki ismi ile kısa bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu isimler Shelomo Fernandes⁷⁵ ve Moshe Allatini⁷⁶'ydi. Bilhassa Fernandes ai-

⁷² *The Jewish Encyclopedia*, IV, s. 323; Moshe Faraggi, "The Covo Family of Salonica, Rabbis and Notables", <https://web2.ph.utexas.edu/~faraggi/covo.html> (Erişim 16.08.2016)

⁷³ Mazower, *a.g.e.*, s. 312-313.

⁷⁴ Muhtemelen Osmanlı Türkçesi kastedilmektedir.

⁷⁵ Shelomo Fernandes aynı zamanda Toskana Devleti'nin Selanik Konsolosu sıfatını da taşımaktaydı. BOA, HR.MKT, 313/39.

⁷⁶ 1800-1882 tarihleri arasında yaşayan Moshe Allatini, Pisa ve Floransa'da öğrenim görmüş, tıp doktoru olarak Selanik'e döndüğünde ise Allatini ailesi ve şirketlerinin başına geçmiştir. Din ayırımı gözetmeksizin hastaları ücretsiz tedavi eden, yoksullara ve işçilerine yardımda bulunan Moshe Allatini tüm Selaniklilerin sevgisini kazanmıştır. Laik eğitimin Selanik'te başlaması ve yaygınlaşması için yaptığı çalışmalar nedeniyle Hahambaşılık ile ters düşmüştür. Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 335-336.

lesi ile hahambaşılık arasındaki gerilim⁷⁷, bu isimlerin, kabullerin yapıldığı günde Padişahla görüşmelerine mani olmuş olmalıdır. Rıza Paşa vasıtasıyla Padişahın huzuruna çıkan iki isim, Paşa tarafından “*Bu iki adam dün size söz ettiğim ve şehrin refahı için kendi menfaatlerini düşünmeden hizmet edenlerdir.*” şeklinde takdim edilmişti. Fernandes ise Rıza Paşa’ya bir mektup verdiklerini ve uygun bir zamanda kendisine iletceğini Padişaha bildirdikten sonra ziyaret sebebiyle teşekkürlerini de iletmişti. Padişah ise Fransızca olarak “*Bu şehir oldukça gelişecek*” diyerek karşılık vermişti. Sultan Abdülmecid ile söz konusu isimler arasında takriben on iki dakika süren bu görüşme hakkında günümüze ulaşan bilgiler sadece bundan ibarettir⁷⁸. Padişaha sunulan mektubun içeriği ve bilhassa Rıza Paşa’nın hadisedeki teşviki konuyla ilgili merak uyandırmaya devam edecektir. Ancak kesin olan, Padişahın gerek dini liderlerin yer aldığı heyetlere gerekse cemaatlerin laik ve liberal temsilcilerine yeterince ilgi göstererek her iki kesime de önem vermiş olduğudur. Bu noktadan hareketle liberal ve yenilikçi bir karaktere sahip olan Sultan Abdülmecid’in muhafazakar kesimi önemsiz addettiği iddiası çürümektedir.

5. Dersaadet’e Dönüş

Vali Said Paşa, Cuma akşamı tüm cemaat ve yöneticilere gönderdiği taleple, 30 Temmuz 1859 Cumartesi sabahı Selanik’ten ayrılacak olan Padişahın uğurlanması için geliş merasimindeki gibi tüm halkın Rıhtım’da hazır bulunmasını istemişti. Sultan Abdülmecid şehirden ayrılmadan önce, ziyaret boyunca “hüsn-i hizmeti sabit olan” kimselere bazı hediyeler dağıtmış⁷⁹, okul ve cemaatlara para bağışında bulunmuştu. Sa’adi Levi’nin verdiği bilgilere göre Padişah, Türk, Rum ve Yahudi okullarının her biri için 20.000’er kuruş olmak üzere toplam 60.000 kuruş ihstanda bulunmuş, ayrıca hayır faaliyetleri için hocalara verilmek üzere 65.000 kuruş, Yahudi cemaatine⁸⁰ 28.000 kuruş⁸¹ ve Rum cemaatine 5.000 ku-

⁷⁷ Kentin zengin ve nüfuzlu Yahudileri ile Hahambaşılık arasında var olan rekabet, Başhaham Molho’nun kentın konsoloslarıyla ava gitmesi ve koşer olmayan et yemesi bahanesiyle Fernandes ailesine mensup bir genci aforoz etmesi ile sonuçlanmıştı. Mazower, *a.g.e.*, s. 312.

⁷⁸ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁷⁹ Örneğin Vali Said Paşa’ya bir sigara kutusu, Padişahın maiyetini evlerinde misafir edenlere ise on adet kadar cep saati hediye edilmiştir.

⁸⁰ Farklı bir kaynakta Sultan Abdülmecid’in Yahudi cemaati için 26.600 kuruş, Yahudi eğitim kurumu olan Talmud Torah içinse 25.000 kuruş bağışladığı bilgisi yer almaktadır. Moshe Faraggi, “The Covo Family of Salonica, Rabbis and Notables”, <https://web2.ph.utexas.edu/~faraggi/covo.html> (Erişim 16.08.2016).

⁸¹ Söz konusu meblağdan bir miktar da bestelediği şarkılara karşılık olarak Sa’adi Levi’ye verilmiştir.

ruş⁸² bağışlamıştı. Selanik'te geçirdiği üç günün ardından dördüncü günün sabahı dönüş hazırlıkları tamamlanmıştı. İkametgâhında Yahudi tüccarlar ile gerçekleştirdiği sohbet sonrası Rıhtım'a doğru hareket eden Sultan Abdülmecid sabah saat 07.00'de kayıkla zırhlı savaş gemisine geçmişti. Öğlene kadar limanda zaman geçiren gemiler top ve tüfenk atışları eşliğinde denize açılarak Selanik'ten ayrılmıştı⁸³. Böylece, muhtemelen Sultan IV. Mehmed'in 1669 yılında Selanik'te kışlamasından sonra Selanik'e yapılan ilk Padişah ziyareti son buluyordu⁸⁴. 19. yy. boyunca Selanik'e yapılmış tek seyâhat-i hümâyûn olma özelliğini taşıyan bu ziyaretten sonra, 1911 yılında Sultan V. Mehmed Reşad tarafından gerçekleştirilen ziyaret ise Selanik'e yapılmış son seyâhat-i hümâyûn olacaktır⁸⁵.

Sultan Abdülmecid Selanik'ten ayrıldıktan sonra daha güneye inerek Sakız Adası'nı da ziyaret etmişti. Karaya ayak basarak iki saatlik bir mesafede bulunan bahçeye gitmiş ve orada bir süre dinlendikten sonra gemisine dönerek Dersaadet'e doğru yola çıkmıştı⁸⁶. Padişahın dönüş yolunda Sakız Adası'na uğradığı bilgisi, mukayese maksadı ile de olsa Sa'adi Levi tarafından nakledilmektedir. Yazar, Sultan Abdülmecid'in Selanik şehriden ve bilhassa Beş Çınar'dan çok memnun kaldığını vurgulamak için, Sakız Adası'nda sadece altı saat kaldığını belirtmiştir⁸⁷.

Padişahın dönmek üzere yola çıktığı haberi alındığında Dersaadet'te karşılama merasimi tertip edilmişti. 5 Muharrem 1276/4 Ağustos 1859 Perşembe günü saat 16.00'da Dersaadet'e ulaşan Padişah ve maiyeti Beşiktaş Sarayı girişinde Sadrazam, Şeyhülislam ve vükela tarafından karşılanmıştı. Beşer çifteleri

⁸² Söz konusu 5.000 kuruş Rum kız öğrenciler tarafından hazırlanan ve piskoposlarca Padişaha sunulan yastık için takdim edilmiştir.

⁸³ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁸⁴ Mazower, *a.g.e.*, s. 187.

⁸⁵ Sultan Reşad'ın Haziran 1911'de çıktığı Rumeli gezisinin en önemli ayaklarından biri Selanik ziyaretidir. Sultan Abdülmecid gibi dört gün Selanik'te kalan Sultan Reşad'ın, karşılaşma ve uğurlanma törenleri, Ayasofya'da Cuma Namazı kılması, Beş Çınar Bahçesi'ni ziyaret etmesi, kaza merkezi ve civar bölgelerden yönetici, halk temsilcileri ve konsolosları kabul etmesi adeta Sultan Abdülmecid'in 1859'daki ziyaretinin bir tatbiki gibi cereyan etmiştir. Seyahat hakkında detaylı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati Sırasındaki Deniz Yolculuğu (Haziran 1911)", 2. *Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)-Bildiriler*, II, s. 29-54.

⁸⁶ Cevdet Paşa'nın aktardığı bir anektoda göre, bundan beş yıl önce Abdülmecid'in adayı ziyaretinde maiyet ve asker tarafından ada halkının binek hayvanlarına zorla el konularak meccanen kullanılması sebebiyle bu sefer söz konusu ziyaret halkı ürkütmüştü. Öyle ki ahali tamamen şehri terk etmiş, hayvanlarını saklamış ve şehir تنها kalmıştı. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁸⁷ Rodrigue and Stein, *a.g.e.*, s. 75.

ile bekleyen vükelaya, sahillerde bekleyen askerler, sıbyan mektebi öğrencileri ve halk da eşlik etmişti⁸⁸. Örneğin Dersaadet'te bulunan Ermeni okulları öğrencileri Yenikapı sahilinde toplanarak Padişahı selamlamıştı⁸⁹. O gece haneler ve sahilhaneler kandillerle donatılmış, Boğaziçi'nde sandallardan fişekler atılarak Padişahın pâyitahta dönüşü sevinçle kutlanmıştı⁹⁰.

6. Seyâhat-i Hümâyûnun Ardından

Seyahatin ardından başta ziyaret esnasında takdim edilen arzuhallerin incelenip cevaplanması olmak üzere ziyarete dair bazı işlemler devam etmiştir. Örneğin, Selanik ziyareti esnasında hüsn-i hizmeti görülen Toskana Konsolosu Shelomo Fernandes'in taltif edilmesi amacıyla, Serasker Rıza Paşa'nın teklifi üzerine, sahip olduğu mecidiye nişanının rütbesi terfi ettirilmiştir⁹¹. Padişahın Dersaadet'e dönmüş olmasından duyulan memnuniyeti ifade eden bazı tebrikler de gerçekleşmişti. Örneğin, Ermeni Milleti Patriği Kevork, Padişaha sunulmak üzere kaleme aldığı yazıda, Sultan Abdülmecid'in asayiş ve adaletin tesis edilmesi amacıyla yaptığı seyahatten sağlıklı bir şekilde dönmesi nedeniyle mutlu olduklarını bu mutluluğun da dönüş esnasında Yenikapı'da toplanan Ermeni öğrencilerle bir kez daha ispat edildiğini belirtmişti⁹². Söz konusu yazıya cevaben Ermeni Patriği ile birlikte sair dini liderlere de yazılan cevaplarda, gayrimüslim ahalinin seyahat sırasında Padişaha olan sadakat ve bağlılıklarını bir kez daha göstermiş olmaları hasebiyle teşekkür edilmiştir⁹³.

Sultan Abdülmecid'in Selanik ziyareti esnasında ve Gelibolu'daki mola sırasında gerek şehir halkı gerekse civar bölgelerden gelen ahali tarafından yüzlerce arzuhal takdim edilmiştir. İçerik itibari ile oldukça farklı konularda, bazen maddi yardım, bazen eşkıyalığın önlenmesi, bazen adalet, bazen de hukuki düzenleme hususunda talepler içeren bu arzuhaller Dersaadet'te tasnif edilmiş

⁸⁸ *Ceride-i Havâdis*, No: 948, 9 Muharrem 1276, s. 1.

⁸⁹ BOA, İ.HR, 170/9174.

⁹⁰ *Ceride-i Havâdis*, No: 948, 9 Muharrem 1276, s. 1.

⁹¹ BOA, HR.MKT, 313/39. Mecidiye nişanının üçüncü rütbesini tevcih eden berat, BOA, A.DVN. MHM, 29/40. Serasker Rıza Paşa ile Fernandes'in Selanik ziyaretinden önce de irtibatı olduğu ve söz konusu rütbe terfinden önceki nişan tevcihinde de yine Rıza Paşa'nın öneri ve teşviki olduğu görülmektedir. Söz konusu taltifler için Rıza Paşa'nın Fernandes hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, Shelomo Fernandes Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet etmiş, özellikle Üçüncü Ordu'ya liman hizmeti veren Selanik'te askeri sevkîyat ve işlerin yürütülmesi için kolaylık ve yardım sağlamıştır. BOA, İ.DH, 422/27896.

⁹² BOA, İ.HR, 170/9174.

⁹³ BOA, İ.HR, 170/9174.

ve hiçbirinin cevapsız kalmaması için özen gösterilmiştir. Bununla ilgili hazırlanan listelerde, arzuhallerin içeriğine göre belirlenen makamlara gönderilmeleri ve icaplarının icrası emredilmiştir. Sadaret'e, Maliye'ye, Evkaf-ı Hümâyûn'a, Meclis-i Vâlâ'ya, Kaptan Paşa'ya, Hariciye'ye, Meşihat'e, Serasker Paşa'ya, Ticaret Nezareti'ne ve sair merkez kurumlarına havale edilen arzuhaller yanında⁹⁴, yerinde çözülmesi gereken bazı sorunlara dair arzuhaller de Selanik Valisi ve Gelibolu Kaymakamı'na havale edilmiştir⁹⁵. Söz konusu arzuhallerin cevaplanması ve taleplerin karşılanması için her nezaret bünyesinde de ilgili daire ve makamlardan görüşler alınmış, gerektiği hallerde konularla ilgili Selanik Vilayeti'nden görüş alınarak titiz bir çalışma yürütülmüştür. Örneğin Serasker Paşa'ya havale edilen arzuhallerin bir kısmı için Darü's-şura-yı Askeri'den, bir kısmı için Üçüncü Ordu Kumandanlığı'ndan, bir kısmı içinse Selanik Vilayeti'nden görüş talep edilmiştir⁹⁶. Yine hazineyle ilgili olup Maliye Nezareti'ne havale edilen altı adet arzuhalin bazıları için Selanik'ten bazıları içinse ilgili dairelerden görüş talep edilerek buna göre işlem yapılmıştır⁹⁷. Alınan görüşler üzerine arzuhal sahiplerine cevaplar ulaştırılırken umumu ilgilendiren hususlarda düzenleme ve değişiklik yapıldığı takdirde taşrada bulunan idarecilere de emirler gönderilmiştir. Örneğin, Selanik nahiyeleri ile Siroz ve Manastır Sancağı'nda bulunan Eğribucak, Çarşamba ve Serfice kazalarının gayr-i müslim ahalisince Selanik ziyareti esnasında sunulan arzuhallerde içki üretim ve satışlarından birçok vergi alınmasından ötürü şikayetler dile getirilmiştir. Konu Maliye Nezareti'ne havale edildikten sonra Meclis-i Muhasebe-i Maliye'de görüşülerek ahaliyi memnun edecek düzenlemeler yapılması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine yeni bir vergi düzenlemesi yapılarak, konunun, ziyaretten yaklaşık dört ay sonra nihayete erdirildiği Rumeli ve Selanik Valilikleri ile Siroz Kaymakamı'na, ayrıca rüsum memurlarına emirler gönderildiği tespit edilmektedir⁹⁸.

Selanik ziyaretinden sonra, Sultan Abdülmecid'in Rumeli seyahati dönüşünde ilan ettiği ve Meclis-i Vâlâ oturumunda okunan hatt-ı hümâyûnuna benzer olarak⁹⁹, ziyaretin içeriği, icraatlar, tespit ve tedbirler ile uygulamaya konacak

⁹⁴ BOA, A.AMD, 91/57.

⁹⁵ Sekizi Gelibolu, doksan üçü Selanik'e havale edilen arzuhallerle ilgili bkz. BOA, A.MKT.DV, 144/78.

⁹⁶ BOA, A.MKT.NZD, 295/76.

⁹⁷ BOA, A.MKT.NZD, 299/93; BOA, A.MKT.NZD, 300/26.

⁹⁸ BOA, A.MKT.UM, 382/10.

⁹⁹ Rumeli seyahati sonrasında ilan edilen hatt-ı hümâyûnun tam metni için bkz. *Seyâhatnâme-i Hümâyûn* (basım yeri ve yılı yok), s. 26-28.

yeni düzenlemeleri içeren herhangi bir hatt kaleme alındığı tespit edilmemiştir. Bu nedenle ziyaret sonrasında, söz konusu teşrif-i hümayûnun Selanik'te ne gibi etki ve değişimlere sebep olduğu açık değildir. Ancak Şükrü Hanioglu'nun, konuyla doğrudan ilgili olmayan tesadüfi yorumunda belirttiği üzere, Tanzimat'ın Selanik üzerindeki güçlü etkisinin sebebi, Sultan Abdülmecid'in ziyareti ile altı çizilmiş olan Selanik'in Osmanlı Devleti için mevcut önemidir¹⁰⁰. Gerçekten de Sultan Abdülmecid'in bu ziyareti, Dersaadet ve İzmir'den sonra Osmanlı Devleti'nin üçüncü önemli şehri olarak addedilen Selanik'in merkezi hükümet nezdindeki önemine dair büyük bir vurguydu. 1856 Islahat Fermanı ile gayr-i müslim tebaayla arasındaki ilişkileri yeniden tesis ederek daha sağlam temellere oturtmaya çalışan merkezi hükümetin, kozmopolit yapısıyla meşhur Selanik'i bu süreçte sembolleştirilmesi ve Padişahın ziyareti ile şereflendirmesi oldukça önemliydi. Padişahın hahambaşı, piskoposlar, Yahudi ve Rum iş adamları ile doğrudan temaslarda bulunması ve görmüş olduğu ilgi, gayrimüslimler ile Padişah arasındaki sadakat bağlarını pekiştirmişti. Darin Stephanov'un, Sultan Abdülmecid'in Rumeli seyahati sırasında gayr-i müslimlerle kurduğu temasa dair yapmış olduğu yorum, Padişahın Selanik ziyareti esnasında da bir kez daha tezahür etmiştir. Padişahı görünür kılan bu ziyaretlerde tebaanın gösterdiği ilgi, aslında uzakta bulunan monarka karşı mevcut olan merbutiyetin sembolik olmadığını, tam aksine güçlü bir bağlılık hissi olduğunu ortaya koymuştur¹⁰¹. Söz konusu padişah-tebaa bütünleşmesi, Sultan Abdülaziz döneminde de devam etmiştir. Sultan Abdülaziz gittiği her şehirde tüm tebaanın coşkulu sevgi gösterileriyle karşılanmıştır¹⁰².

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlayan Tanzimat Dönemi'nin birçok Osmanlı şehrinde gecikmeli olarak yaşanmaya başladığı tespiti Selanik için de yapılabilir. Bu noktadan hareketle Sultan Abdülmecid'in ziyaretinin Selanik'te Tanzimat Dönemi'ni başlatan bir sembol olduğu söylemi haklı bir yorumdur. Ehliyetsiz valiler ile zengin toprak sahiplerinin etkin nüfuzu altında, söz konusu dönemin başında, değişime ve yeniliğe direnmeye devam eden Selanikliler, reformun lideri olan Sultan Abdülmecid'in bizzat teşrifi ile bu tutumlarından vazgeçmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ziyaret öncesinde, düzensizliği, çevre kirliliği ve asayişsizliği malum olan şehirde yapılan küçük hazırlıklar, esasen on

¹⁰⁰ İkinci sebep olarak gayrimüslim cemaatlerin reform girişimleri ile hızlandırılarak sağlamaştırılmış olan Selanik'in kozmopolit karakteri belirtilmiştir. Hanioglu, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰¹ Darin Stephaneov'a göre bu husus, ulusal birlik bağları ile monarka bağlılık arasında büyük bir benzerlik olduğunu da ortaya koymaktadır. Stephanov, *a.g.m.*, s. 498.

¹⁰² Hüseyin Dikme, "Osmanlı'da Halkla İlişkiler: Sultan Abdülaziz Dönemi Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/21 (Bahar 2012), s. 299.

yıl sonra başlayacak olan büyük değişimlerin ilk görüntüleri olmuştur. Ziyaretten bir yıl sonra Selanik ile Dersaadet arasında telgraf hattı tesisinin de tamamlanması, merkezin değişim ve nizam hususundaki emirlerinin daha seri bir şekilde uygulamaya konmasını da gerektirmiştir¹⁰³. 1859 yılından itibaren bilhassa ticari gelişim ve demografik büyümenin gözlemlendiği sessiz değişim¹⁰⁴, 1869 yılında Sabri Paşa'nın Vali olarak göreve başlaması ve aynı dönemde Selanik Belediyesi'nin kurulması¹⁰⁵ ile büyük ve kalıcı değişimlere dönüşecektir¹⁰⁶.

Selanik ziyareti belki de beklenmedik en büyük etkiyi Sultan Abdülmecid'in şahsında yapmıştır. Selanik'in kötü ve hastalıklı havasından etkilendiği bazı kaynaklarda belirtilen Sultan Abdülmecid, Selanik kaynaklı hastalığı sebebiyle iki yıl içerisinde vefat etmiştir. Mazower'in aktardığına göre, Padişah, Selanik'in meşhur olan sağlıksız yaz iklimine maruz kaldığından ateşli bir hastalığı beraberinde Dersaadet'e götürmüştü¹⁰⁷. Gerçekten de Dersaadet'e dönüşünde ilk Cuma namazı için yakındaki Fındıklı Camii'ne giden Padişah, bir sonraki hafta hastalığının ağırlaşması nedeniyle Cuma Selamlığı'na çıkamamıştı¹⁰⁸. Bu hastalıktan sonra bir daha tam olarak iyileşemeyen Sultan Abdülmecid henüz 38 yaşında iken Haziran 1861'de vefat etmiştir.

Sonuç

Osmanlı Padişahlarının 19. yy.'daki yurtiçi seyahatleri, tebaanın padişaha olan bağlılığını pekiştirmesi, reformların yerinde tatbik ve teftişinin sağlanması, merkezi otoritenin görünür kılınması, gayr-i resmi yerel güçlerin tedibi gibi çok yönlü menfaatleri beraberinde getirmiştir. 19. yy.'da Selanik'e yapılan tek, Sultan Abdülmecid'in ise son seyahati olan Temmuz 1859 tarihli bu ziya-

¹⁰³ Selanik Telgrafhanesi 7 Temmuz 1860 tarihinde hizmet vermeye başlamıştır. Diren Çakılcı, *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2015, s. 81.

¹⁰⁴ Alexandra Yeralympos - Vassilis Colonas, "Kozmopolit Bir Kentleşme", *Selânik 1850-1918*, ed. Gilles Veinstein, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 201.

¹⁰⁵ Bazı kaynaklarda Selanik Belediyesi'nin Padişahın ziyaretinden hemen sonra aynı yıl içerisinde kurulduğu yer almaktadır. Nora Lafi, "The Municipality of Salonica between Old Regime, the Ottoman Reforms and the Transition from Empire to Nation State: Questions and Research Perspective", *Thessaloniki 1912-2012*, Thessaloniki Municipality Press, Thessaloniki 2012, s. 79. Ancak söz konusu belediye ziyaretten on yıl sonra kurulmuş olup ilk belediye başkanı Süleyman Sudi'dir. Anastassiadou, *a.g.e.*, s. 142; Yeralympos-Colonas, *a.g.m.*, s. 203.

¹⁰⁶ Yeralympos-Colonas, *a.g.m.*, s. 202-203.

¹⁰⁷ Mazower, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁰⁸ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 81.

ret, söz konusu menfaatlerle birlikte, gayr-i müslimler ile Padişah arasındaki sadakat bağlarının güçlendirilmesi bağlamında sembolik bir mahiyeti de haizdir. Seyahatin, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra gerçekleştirilen ilk ve tek ziyaret olması da bu iddiayı güçlendirmektedir. Bilhassa Padişah ile Yahudi cemaati mensupları arasında kurulan iyi ilişkiler, yeni yüzyılın ilk yıllarına kadar, kendi geleceğini Osmanlılık şemsiyesi altında birleşmekte gören sadık bir milletin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Şüphesiz bu ziyaretin en önemli sonucu Selanik kent tarihini alakadar etmektedir. Sembolik de olsa Selanik'te Tanzimat reform sürecinin açılışını yapan bu ziyaret, takriben on yıl sonra, yüzyılın ilk yarısına kıyasla daha müreffeh ve daha modern bir şehrin meydana gelmesini teşvik edecektir. Bu anlamda, Sultan Abdülmecid'in "Bu şehir oldukça gelişecek" sözü hayat bulacak, 19. yy.'ın son çeyreğinde Selanik şehri Osmanlı Devleti'nin ve bilhassa Rumeli'nin parlayan yıldızı olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret

Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD.)

Divan Kalemi Mühimme Evrakı (A.DVN.MHM.)

Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A.MKT.DV.)

Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.)

Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM.)

Hariciye Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.)

İrade

Dahiliye Evrakı (İ.DH.)

Hariciye Evrakı (İ.HR.)

Maliye Nezareti, Varidat Muhasebe Defterleri, Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d), nr. 11654.

Gazeteler

Cerîde-i Havâdis

Takvîm-i Vekayi

Kitap ve Makaleler

Abdülhak Molla, *Târîh-i Livâ: Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit*, haz. Mehmed Yıldız, TTK Yay., Ankara 2013.

Aktepe, M. Münir, *Vak'a-nüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi*, IX, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984.

Anastasiadou, Meropi, “Yörenin Batılıları”, ed. Gilles Veinstein, *Selânik 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 183-196.

_____, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Asım, Necib, “Cennet-Mekan Firdevs-Aşyan: Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnamesidir”, *TOEM*, 8-11/49-62 (İstanbul 1919-1920), s. 90-102.

Ben-Amos, Dan, *Folktales of the Jews*, 1, The Jewish Publication Society, Philadelphia 2006.

Borovaya, Olga, *Modern Ladino Culture: Press, Belles Letters and Theater in the Late Ottoman Empire*, Indiana University Press, Indiana 2012.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1991.

Cohen and Stein, Julia Phillips - Sarah Abrevaya, *Sephardi Lives: A Documentary History (1700-1950)*, Stanford University Press, California 2014.

Cohen, Julia Phillips, *Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era*, Oxford University Press, Oxford 2014.

Çakılcı, Diren, *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2015.

Demirci, Kürşad, “Haham”, *DİA*, XV, 134-135.

Dikme, Hüseyin, “Osmanlı’da Halkla İlişkiler: Sultan Abdülaziz Dönemi Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/21 (Bahar 2012), 293-305.

Faraggi, Moshe, “The Covo Family of Salonica, Rabbis and Notables”, <https://web2.ph.utexas.edu/~faraggi/covo.html> (Erişim 16.08.2016).

Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler: Tarihî, Siyasî Tetkik*, Tan Matbaası, İstanbul 1947.

Hamdizade, Abdülkadir, “Sultan Abdülmecid Han’ın Sarayında (Dr. Spitserk Hatıratı)”, *TOEM*, 6/34 (İstanbul 1915), s. 599-622.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, New Jersey 2011.

Hatzopoulos, Miltiades B., “The Via Egnatia Between Thessalonike and Apollonia”, *Αφιέρωμα Στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997.

Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.

İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul’da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Korkmaz, Şerif, “Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47 (Erzurum 2012), s. 303-318.

_____, “Sultan Abdülmecid’in İlk Memleket Gezisi (26 Mayıs-12 Haziran 1844)”, *OTAM*, 25 (Ankara Bahar 2009), s. 83-96.

Küçük, Cevdet, “Abdülmecid”, *DİA*, I, 259-263.

Lafi, Nora: “The Municipality of Salonica between Old Regime, the Ottoman Reforms and the Transition from Empire to Nation State: Questions and Research Perspective”, *Thessaloniki 1912-2012*, Thessaloniki Municipality Press, Thessaloniki 2012, s. 74-89.

Levy, Sam, *Şevketli Padişahımız Efendimiz Sultan Mehmed Han-ı Hamis Hazretlerinin Selanik’i Teşrifleri Hatırasıdır (25 Mayıs-14 Haziran 1327)/ Souvenir du Voyage a Salonique de Le Sultan Mehmed V (6 Juin-26 Juin 1911)*, (b.y.y., t.y.).

_____, *Salonique À La Fin Du XIX. Siècle-Mémoires*, Isis Yayınları, İstanbul 2000.

Lowry, Heath W., *The Evrenos Family & the City of Selânik (Thessaloniki): Who Built the Hamza Beğ Câmî’i & Why?*, Bahçeşehir University Press, İstanbul 2010.

Mazower, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2010.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

Mercan, Mehmed, “Sultan Abdülmecid’in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (İzmir Temmuz 2009), 81-100.

Molho, Rena, *Selanik Yahudileri 1856-1919: Özel Bir Cemaat*, çev. Panayot Abacı, Bağlam Yay., İstanbul 2005.

Mutlu, Şamil, *Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994.

Ongunsu, Ahmet Hamit, “Abdülmecid”, *İA*, I, 92-94.

Örenç, Ali Fuat, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006.

Özcan, Abdülkadir, “II. Mahmut’un Memleket Gezileri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1991, s. 361-379.

Rodrigue and Stein, Aron - Sarah Abrevaya, *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa’adi Besalel a-Levi*, çev. Isaac Jerusalemi, Stanford University Press, California 2012.

Sakaoğlu, Necdet, “Sultan Abdülmecid’in Rumeli Seyahati”, *Toplumsal Tarih*, 145 (Ocak 2006), s. 30-33.

Seyâhatnâme-i Hümayûn (b.y.y., t.y.).

Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, MacMillan Press, London 1991.

Stein, Sarah Abrevaya, *Making Jews Modern*, Indiana University Press, Indiana 2004.

Stephanov, Darin, “Sultan Abdülmecid’s 1846 Tour of Rumelia and the Trope of Love”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIV (İstanbul 2014), s. 475-501.

Tafrali, O., *Topographie De Thessalonique*, Librairie Paul Geuthner, Paris 1913.

The Jewish Encyclopedia, IV (1901-1906).

Vlami, Despina, “Entrepreneurship and Relational Capital in A Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, The “Father Of The Levant Company” in Thessaloniki (18th-19th Century)”, *The Historical Review*, VI, Institute for Neohellenic Research, Thessaloniki 2009, s. 129-164.

Yazıcı, Nesimi, “Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati Sırasındaki Deniz Yolculuğu (Haziran 1911)”, 2. *Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)-Bildiriler*, II, s. 29-54.

Yeralympos, Alexandra - Vassilis Colonas, “Kozmopolit Bir Kentleşme”, ed. Gilles Veinstein, *Selânik 1850-1918*, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 199-222.

Yıldız, Gültekin, “Yeniçerisiz Tahta Çıkmak: Kadîm ve Cedîd Arasında Sultan Abdülmecid’in Cülûsu”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20 (İstanbul 2008), s. 329-353.

Ekler

Ek 1

Sa'adi Levi Tarafından Sultan Abdülmecid'i Karşılama İçin Acem Makamı'nda ve İbranice Olarak Yazılan Şarkı¹⁰⁹.

Sultan Abdül Mecid

Ebedi Kral ¹¹⁰ , şefkatli baba, Bizi muntazam bir asra ve vaziyete eriştiren Bir an olsun bakmak yüzüne, davetli padişahımız, Hünkarımız efendimiz Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han Amen	Tanrımız efendimiz Tanrımız efendimiz padişahım çok yaşa efendimiz, padişahımız padişahım çok yaşa,
Kutlu Kral, insanları halk eden Kendisine insanların üzerinde bir hakim seçen Onur bağışladı ölümlü insana Hünkarımız efendimiz Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han Amen	Tanrımız efendimiz padişahım çok yaşa padişahım çok yaşa efendimiz, padişahımız padişahım çok yaşa,
Hükümdarlar içinde benzersizdir o, sağ tarafında kuşanmış bir kılıçla, Yaradandır onu padişaha bahşeden, Tüm milletin gönülden güvendiği padişah, Hünkarımız efendimiz Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han Amen	padişahım çok yaşa padişahım çok yaşa padişahım çok yaşa efendimiz, padişahımız padişahım çok yaşa,
Hünerlidir padişahımız, gönüllerin efendisi, Muteber ve hayırsever, gözümüzün nuru, Şanımızın neşesi ve tacı, Hünkarımız efendimiz Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han Amen	padişahım çok yaşa padişahım çok yaşa padişahım çok yaşa efendimiz, padişahımız padişahım çok yaşa,

¹⁰⁹ İbranice'den tercüme edilerek İngilizce olarak *A Jewish Voice from Ottoman Salonica: The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi* adlı kitapta yer alan bu şarkının Türkçeye çevirisinde yaptığı düzeltmeler için Arş. Gör. Ömer Tatar'a teşekkür ederim.

¹¹⁰ İngilizce metinde, hem Tanrı hem de padişah için "king" ifadesi kullanılmış olup, anlam bütünlüğü ve akıcılığın sağlanması açısından Türkçe çeviride her iki ifadeye de yer verilmesi uygun bulunmuştur.

DİREN ÇAKILCI

Güvenilir ve korkusuzdur padişahımızın kalbi,
Aziz bir kuvvet ile donatılmıştır kendisi,
Güneş gibi ışık saçar muazzam görkemi,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Uçsuz bir krallığa hükmeden padişaktır o,
Hayli övülür, her şeye gücü yeter,
Engin krallığı hiç durmadan büyür,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Dik duran bir padişaktır o, benzemez kimseye,
Saf, merhametli, müşviktir kalbi,
Çok onurludur, müstesna olduğu için,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Muazzam bir padişahsın sen, Tanrı aşkına hoş geldin,
Tanrı'nın milleti denen halkın arasına hoş geldin,
Biz Tanrı'nın yolunda ilerlerken
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Padişahımız, bugün bayram günüdür,
Hükümünün kudretini kutladığımız,
Sana saygı ve azamet sunmak için,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Tüm insanları için refah isteyen padişah,
Hiç tereddütsüz güvenelim ona,
Tek ses olup karşılayalım onu,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

SULTAN ABDÜLMECİD'İN SELANİK ZİYARETİ

Yüce bir padişaktır o, tahtının üstadı
Saltanat içinde övülen boyuyla endamıyla,
Tahtı halkı için sebat edecek,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Padişahımız ilelebet yüce kalsın,
Her daim mamur olsun yolu,
Sonsuz olan tarafından kutsanmıştır o,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Cömertlikle kutsanmış padişahımız,
Servetinin yıldızı üzerinde parlasın,
Hükmü daha da uzun sürsün,
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han
Amen

Padişahımız Tanrı'nın hikmetine güvenir,
Mikail melek onunla olsun,
Tüm İsrail ona bol şans diler.
Hünkarımız efendimiz
Muzaffer Sultan Abdül Mecid Han

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

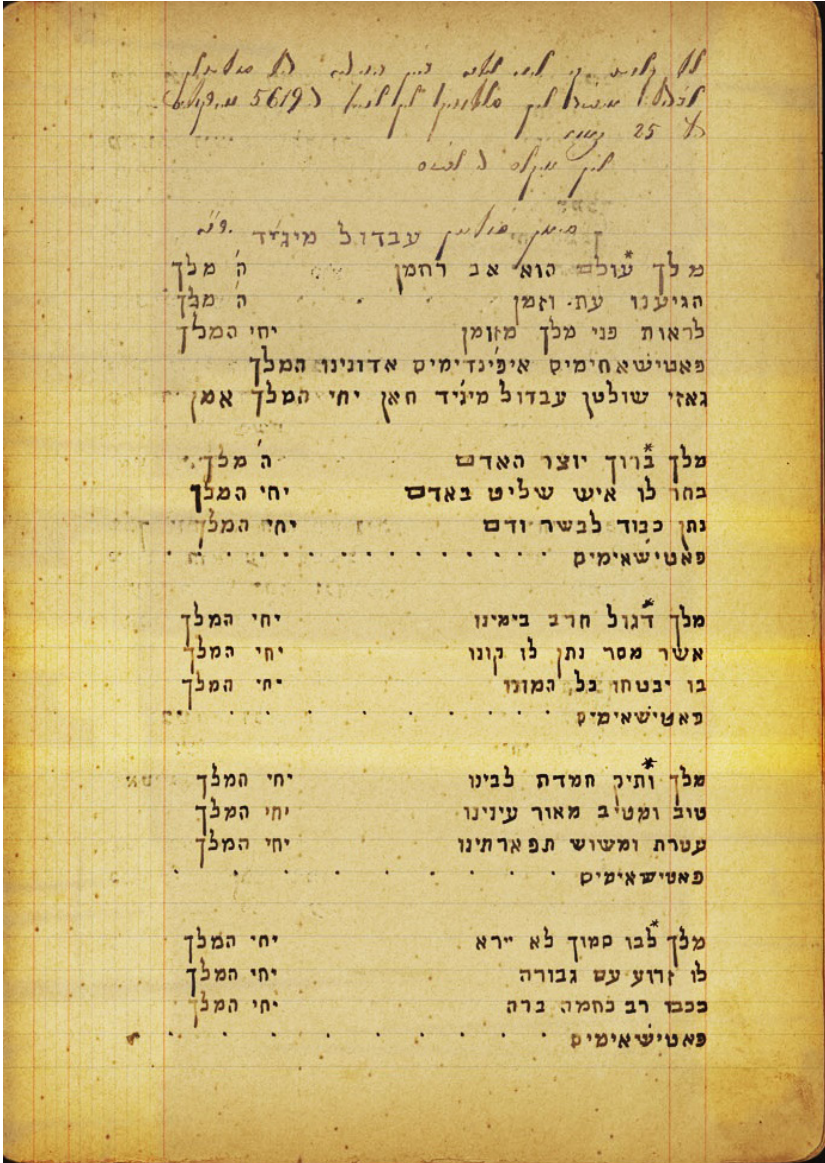
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa,

padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
padişahım çok yaşa
efendimiz, padişahımız
padişahım çok yaşa

Ek 2

Sa'adi Levi'nin Hatıratında Yer Alan Sultan Abdül Mecid İsimli Şarkının İbrance Metninin Birinci Sayfası.

SULTAN ABDÜLMECİD'İN SELANİK ZİYARETİ

Ek 3

Sultan Abdülmecid (Son Dönemi'nde Çekilmiştir).

DİREN ÇAKILCI

Ek 4

1860 Tarihinde Selanik Ayasofya Camii.

Ek 5

Selanik'in Batı'ya Açılan Kapısı Yenikapı.

Ek 6

John Nelson (Jackie) Abbott ve Eşi.

DİREN ÇAKILCI

Ek 7

Sa'adi Besalel a-Levi ve İkinci Eşi Esther.

WANDA YA DA MEHMED SADIK (ÇAYKA) PAŞA’NIN TÜRKİYE ANEKDOTLARI

Metin ÜNVER*

Öz

İçerdiği Yakınçağ Osmanlı tarihine dair hadiseler bakımından uzun süreden beri önemli bir kaynak olarak araştırmacıların dikkatini çeken *Souvenirs Anecdotes sur la Turquie (1820-1870)* yayıncısı Wanda’nın kimliğinin tespit edilememesi nedeniyle sağlıklı bir değerlendirmenin konusu olamamıştır. Eserin Michael Czajkowski’ye ait olduğu ve orijinalinin, kendisi hayatta iken *Türkiye Anekdotları (Turetskiye Anekdoti)* adıyla Rusça yayımlandığı, daha sonra kızı Karolina Suchodolska tarafından *Wanda* müstear ismi ile Fransızca’ya çevrildiği anlaşılmıştır. Bu makalede, Fransızca çevirisini kullanan araştırmacıların eser ve bilhassa yazarı hakkında yaptığı değerlendirmelerden başlayarak, eserin asıl yazarı olan Michael Czajkowski’nin eserde anlattıklarının kaynağı olan İstanbul’a gelişi ve Müslüman olup Osmanlı Devleti’nin hizmetine girmesi sonrasındaki gelişmeler üzerinde durulacaktır. Czajkowski’nin hayatının son döneminde din değiştirip Kiev’e yerleştikten sonra anılarını kaleme alması, bunların tarih kaynağı olarak değeri ve Türkiye Anekdotları ile içerik olarak karşılaştırması yapılarak anekdot türündeki eserin orijinalliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Wanda, Michael Czajkowski, Mehmed Sadık (Çayka) Paşa, Anekdot, Polonyalı Mülteciler, Yakınçağ Osmanlı Tarihi kaynakları.

Abstract

WANDA OR MEHMED SADIK (CHAYKA) PASHA’S ANECDOTAL MEMOIRS ABOUT TURKEY

Souvenirs Anecdotes sur la Turquie (1820-1870) as an important source catching the attention of researchers for a long time due to the events which comprises about the Ottoman history of 19th century has not been subject of a assessment which was satisfactory since the identity of its publisher, Wanda was not uncovered. It was founded out that the original book was written by Michael Czajkowski in Russian entitled *Turetskiye Anekdoti* during his late life was translated into French by his daughter Karolina Suchodolska in pseudonym Wanda. Starting from the comments and estimations about the book and especially its author by researchers who utilised its French translation, this article deals with the original author of the book, Michael Czajkowski’s travel to Istanbul where developed the events and stories the book based and later developments following his converting into Islam and employment by the Ottoman Empire. Moreover, the course of period in which he wrote his memoirs after moving to Kiev, converting this time into Orthodoxy in his late life, the value of his memoirs as a source for Ottoman history of 19th century, their comparison with *Turetskiye Anekdoti*, the originality of his *Turetskiye Anekdoti* as a specific anecdotal writing has also been addressed.

Keywords: Wanda, Michael Czajkowski, Mehmed Sadık (Czajka) Pasha, Anecdote, Polish political Immigrants, Historical Sources of Late Ottoman period.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; munver@istanbul.edu.tr.

Çeşitli dönemlerde Osmanlı ülkesine gelerek bir kısmı resmen devlet hizmetine girmiş, bir kısmı ise değişik amaçlarla başta İstanbul olmak üzere farklı bölgelerde yaşamış olan kişilerin öncelikle hatırat olmak üzere kaleme aldıkları eserler, yaşadıkları dönemin anlaşılması açısından önemli birer tarihi kaynak niteliğindedir¹. II. Mahmud döneminde bir süre Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuş Prusyalı Moltke'nin ve Sultan Abdülmecid'in doktorluğunu yapmış olan Spitzer'in hatıraları, bilhassa Yakınçağ Osmanlı tarihi araştırmaları düşünüldüğünde, bu türün ilklerinden sayılabilir². Bunlardan bir diğeri de Wanda tarafından yayınlanmış hatıratır.

Wanda ve *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)* Adlı Eser

Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz döneminin birtakım siyasi, askeri ve kültürel gelişmelerine ışık tutan ve önde gelen devlet adamları hakkında ilginç detaylar içeren *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie [Türkiye Hakkında Kıssaları Havi Hatırat]* (1820-1870) adlı eser³ içeride ve dışarıda çeşitli araştırmacıların ve mahfillerin dikkatini çekmiştir. 1884'te Paris'te yayınlanan eser, haftalık siyaset ve edebiyat dergisi olan *Les Annales*'da kısa bir tanıtım yazısına da konu olmuştur. Yazıda, Firmin Didot Yayınevi tarafından satışa sunulan kitabın *eğlenceli* olduğu, buna karşılık yazarın anlattığı bütün anıların kesinliğinden emin olunamadığı, ayrıca anlatılanların herhangi bir düzene riayet edilmeden sıralandığı ifade edilmiştir. Diğer taraftan, içerdiği olaylar birbirine eklendiğinde kitabın mantıktan yoksun olmadığı belirtilmektedir. Sultan Abdülaziz ile Ömer Paşa arasında geçen bir olayı da alıntılanan tanıtım yazısında, kitabın yazarı Wanda'nın kim olduğu üzerinde durulmamıştır⁴.

¹ Ali Birinci, "Hâtırat Türünden Kaynakların Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri", *Tarih Yolunda. Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 19-27; İbrahim Güler, "Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler ile Eserlerinin Önemi", *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 141-174. Seyahatnamelerin Osmanlı tarih araştırmaları açısından önemi hakkında spesifik bir örnek olarak bkz. Semavi Eyice, "İngiliz İktisatçı Nassau W. Senior'un Türkiye Seyahatnamesi (1857-1858)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (1995-1997), s. 547-561. Bu türün farklı bir versiyonu olarak Osmanlı coğrafyasında kaleme alınmış seyahatnameler hakkında bkz. Bilgin Aydın, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, sayı 40 (2012), s. 435-451.

² Kemal Beydilli, "Moltke, Helmuth von", *DİA*, XXX, s. 267-268; Feldmareşal Helmut Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999³. Ahmed Refik, "Sultan Abdülmecid Han'ın Sarayında (Doktor Spitzer'in Hâtıratı)", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, Cüz: 34, 1 Teşrînievvel 1331, s. 599-622.

³ *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, Par Wanda, Librairie de Firmin-Didot Et Cie, Paris 1884, 295 s.

⁴ *Les Annales Politiques et Littéraires*, No. 30, 20 Ocak 1884, s. 45.

Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie, yirminci yüzyılın başlarında yani yayımlanmasından otuz beş sene sonra tarih kaynağı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla ilk olarak, 1919 yılında İstanbul'da yayınlanan *Les Turcs d'apres les auteurs celebres - Divers temoignages et opinions*- adlı kitapta⁵ Wanda'nın eserinden çeşitli iktibaslar bulunmakta ancak kitabın başlığında ünlü yazarlar ifadesi bir kenara bırakılırsa özelde Wanda'nın kimliği hakkında bir açıklama yapılmamaktadır⁶. Osmanlı Devleti'nin son dönemine ve dönemin devlet adamlarına dair önemli eserler kaleme alan Ali Fuad Türkgeldi bir makalesinde, küçük bir alıntı yaptığı *Hatırât*'ın Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuş bir Lehli generale ait olduğunu, vefatından sonra oğlu *Vanda* tarafından 1884'te Paris'te neşredildiğini yazmıştır⁷. Wanda'nın Türkiye anıları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde önemli görevlerde bulunmuş devlet adamlarından olup Cumhuriyet'in ilanı sonrası başladığı gazetecilik hayatı sırasında, bir kısmına bizzat tanık olduğu tarihi olaylar hakkında dikkat çekici tefrikalar yayınlamış olan Süleyman Kâni İrtem tarafından kapsamlı bir şekilde kullanılmıştır. İlk defa 1933 yılında Akşam gazetesinde *Saray ve Bâb-ı Âli'nin İçyüzü* adıyla yayınlanan tefrikanın temel kaynaklarından biri, Süleyman Kâni Bey'in kullanımıyla "Wanda'nın Hatıratı"dır⁸. Süleyman Kâni Bey burada Wanda'yı bir *general* olarak göstermiştir⁹.

⁵ Prof. Ah. Djevad imzasıyla yayınlanan *Les Turcs d'apres les auteurs celebres* daha sonra farklı yayınevleri tarafından Türkçeye çevrilerek, *Yabancılar Göre Eski Türkler* adıyla basılmıştır (Bedir Yayınları, İstanbul 1969). Yazılma amacı önsözde; Türk milleti hakkında Batı ülkeleri ve Amerika'da mevcut olumsuz fikirlerin asılsız olduğunu, "muhtelif devirlerde Türkiye'ye gelmiş veya ikamet etmiş yazarların neşrettikleri kitaplardan alınan parçalardan" derlenen bilgilerle ortaya koymak olarak belirtilmiştir. Ahmed Djevad'ın kitabı hakkında *Revue du Monde Musulman*'da (XXXIX, Paris 1920, s. 184-185) yayınlanan tanıtım yazısında; kitapta yer verilen başvuru kaynaklarından bazılarının yazarları olarak Wanda, Von Moltke, Reclus ve Hans Barth zikrolunurken onların eserlerinde Türklere övgüyle bahsettikleri ifade edilmiştir.

⁶ *Yabancılar Göre Eski Türkler*, Bedir Yayınları, İstanbul 1969, s. 37-43.

⁷ Türkgeldi, *Türkiye Hakkında Kıssaları Havi Hatırât* unvanıyla neşredildiğinden bahsettiği eserden; Osmanlı Devleti için oldukça ağır maddeleri içeren 1829 Edirne Antlaşması'nın tazminat ile ilgili taleplerinin yumuşatılması göreviyle fevkalade elçilik olarak Petersburg'a gönderilen Halil Rifat Paşa'ya Çar I. Nikola tarafından Sultan II. Mahmud'a iletilmek üzere söylendiği ifade olunan bir bahsi aktarmıştır. Burada Çar Nikola, Ortodoks mezhebini kabul etmesi durumunda II. Mahmud'u *muhafaza ve müdafaa* edeceğini bildiriyordu (Ali Fuad Türkgeldi, *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel, Mehmet Kalpaklı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 97).

⁸ Süleyman Kâni İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

⁹ *Aynı eser*, s. 80.

Wanda tarafından yayınlanan hatıralar birtakım akademik çalışmalara da kaynaklık etmiştir. Eseri kullanan araştırmacıların, kaynak tenkidi yaparken, ilginç anekdotlar içeren hatıraların yazarı konusunda bir kararsızlık içinde buldukları anlaşılıyor. Bu çalışmaların bazılarında yazarın kimliği sorgulanmış, bazılarında ise araştırmacılar kimlikten ziyade eserde sunulan bilgiye yoğunlaşmıştır. Bu ise çoğu defa eserde verilen bilgilerin kıymetlendirilmesi bakımından bir eksiklik meydana getirmiştir.

Mesela R. Davison, Wanda'yı Osmanlı ordusunda otuz yıl geçirmiş bir Slav subay olarak göstermiştir¹⁰. Ayrıca Wanda'nın hatıraları Ş. Mardin'in Yeni Osmanlıların fikri temelleri hakkındaki eserinin bibliyografyasında yer almıştır¹¹. Yakın zamanda çıkan kitabında Yalçınkaya, Ahmed Fethi Paşa'nın sefaret ile Paris'te görevli olduğu sırada bir Fransız doktor ile yaptığı ve Wanda'nın eserinde yer verilmiş bir konuşmaya atıf yapmıştır¹². Son iki eserde Wanda'nın kimliği hakkında herhangi bir sorgulama yer almaz. N. Berkes ise meşhur çalışmasında Wanda'nın kim olduğuna dair bazı değerlendirmelerde bulunur. 1859 yılında meydana gelen *Kuleli Olayının* arkasındaki gizli örgütün üyelerinin kimliğini sorgularken Wanda'nın olay hakkında yazdıklarına atıfta bulunan Berkes, onun Vambery ve Engelhardt ile birlikte İstanbul'da yaşayan yabancılardan olduğunu belirtir. Berkes Wanda'nın "Polonya asıllı Fransız subayı" olduğunu yazmaktadır¹³. Söz konusu gizli örgütün liderlerinden Arnavut Cafer Paşa'nın eğitimi ve donanımlarının yetersizliği hakkındaki tartışmaya katılan Berkes, Cafer Paşa'yı şahsen tanıdığına dikkat çektiği Wanda'nın paşa hakkında anlattığı ve genel kanaatin aksi yönündeki bilgiyi değerlendirmeye çalışmıştır¹⁴. Ayrıca, Kuleli'de yargılananların idamına

¹⁰ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1963, s. 462.

¹¹ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton 1962, s. 428.

¹² M. Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots. Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*, The University of Chicago Press, Chicago-London 2015, s. 54.

¹³ "(...) Engelhardt gibi hareketin ordu içinde doğduğunu ileri süren Polonya asıllı Fransız subayı Wanda, bunu Kırım Savaşı dolayısıyla subayların Fransız ve İngiliz subaylarıyla tanışmalarına bağlar: <<Kırım savaşıdan sonra, Türk ordusunun subayları arasında liberal eğilimler gözükmeye başladı. Yeni fikirler, daha aşağı memurlar ve ulemâ arasında da yayıldı>>", Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003⁵, s. 273.

¹⁴ Uluğ İğdemir olay hakkında kaleme aldığı eserde Cafer Paşa'nın Kuleli'ye götürülmekteyken kendisini denize atarak boğulmasından hareketle onun cahil bir kişi olması gerektiği sonucunu çıkarırken Paşa'yı tanıyan Wanda, "bunun tersine onun İtalya ve Avusturya'da bulunmuş, İstanbul'da Avrupalılarla düşüp kalkan, bir İngiliz generalinin kızıyla aşk ilişkisi olan menden yaşayışlı, kültürlü bir adam olduğunu ileri sürer", Berkes, a.g.e., s. 274.

yönelik irade almaya çalışan Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Sultan Abdülmecid arasında geçen ilginç bir konuşmayı Wanda'dan nakletmiştir¹⁵.

Yukarıda işaret edilen bilgilerin sağlıklı olarak değerlendirilebilmesi noktasında Wanda'nın gerçek kimliğinin tespiti önem arz etmektedir. Eserin, Meffray Kontu'na yazılmış ithaf bölümünde bu tespite yardımcı olabilecek küçük bir işaret bulunmaktadır. Bu kısa ithafta yazar eserdeki anıların, hayatının büyük kısmında zekâsı ve tecrübesini yeni vatanına sunan babasının ağzından çıktığını belirtir¹⁶. Bu esasında Ali Fuad Türkgeldi'nin yukarıda bahsedilen tahmininin de kaynağı olmalıdır. Bu ifade eserde anlatılanların esasında başka bir kişiye ait olduğuna delalet ediyor. Bu bilginin tespiti ve ilgili dönemi konu alan çeşitli bibliyografik eserlerin tetkikinden sonra Wanda'nın müstear isim olarak Karolina Suchodolska tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır¹⁷.

Wanda veya Karolina Suchodolska

Karolina Suchodolska (1835-1898) işgal altındaki vatanlarının bağımsızlığı için Rusya'ya karşı mücadele eden Polonyalı milliyetçiler arasında sivrilmiş asker, siyasetçi ve romancı Michal Czajka Czajkowski'nin kızıdır. Toplam üç evlilik yapan Michal Czajkowski'nin Polonya asilzadelerinden Karol Rozycki'nin kızı ile yaptığı ilk evlilikten dört çocuğu vardır. Doğuda bir diplomatik temsilciliği (Şark Ajansı) kurmak üzere diasporadaki Polonyalı mültecilerin lideri Prens Adam Czartoryski tarafından Paris'ten İstanbul'a gönderilen Czajkowski ailesini geride bırakmıştır. Ancak ilk eşinden olan kızları Karolina ve diğer kızı Michalina ilerleyen yıllarda babalarının yanına İstanbul'a gelecektir¹⁸. Karolina 1858 yılında İstanbul'da, Czajkowski'nin kurduğu Kazak Alaylarında subay olarak görev yapmış ve Müslüman olup Mehmed Tevfik adını alan Piotr Suchodolski ile evlenmiştir¹⁹. 1859 yılında Maria adını verdikleri bir kız çocuğu dünyaya gelen çift, 1863'te meydana gelen son Polonya ayaklanmasına birlikte katılmışlar, akabinde İstanbul'a dönmüşlerdir²⁰.

¹⁵ Berkes, *a.g.e.*, s. 301, dipnot 3.

¹⁶ *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, par Wanda, takdim.

¹⁷ Karol Estreicher, *Bibliografia Polska*, XIX. Stulecia. Lata 1881-1900, IV, Krakow 1916, s. 315.

¹⁸ Saadet Büyük, *Michal Czajkowski (Sadik Pasha) And His Cossack Cavalry Regiment*, İhsan Doğramacı Bilkent University Graduate School of Economics and Social Sciences, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 69-70.

¹⁹ Jerzy S. Latka, "Suchodolska Karolina", *Slownik Polakow. W Imperium Osmanskim I Republice Turcji*, Krakow 2005, s. 314-315.

²⁰ Michał Domański, "Piotr Tytus Suchodolski", *Polski Słownik Biograficzny*, XLV, Krakow 2008, s. 295.

Michal Czajkowski'nin İstanbul'a Gelmesi

Osmanlı tarihinde Kont Çayka daha sonra ise Çayka Paşa olarak tanınacak olan Michal Czajkowski'nin İstanbul'a gelmesi esasında Polonya Krallığı'nın bölünmesi ile başlayan tarihi süreçle yakından alakalıdır. 1772, 1793 ve 1795'te gerçekleştirilen üç bölünme sonrasında topraklarının tamamı Avusturya, Prusya ve Rusya tarafından işgal edilen Polonya Krallığı ortadan kaldırılmıştır²¹.

Polonya'nın Avrupa haritasından silinmesiyle sonuçlanan söz konusu gelişmelerin temel sebebi olarak düşünülen siyasi istikrarsızlıklara son vermek üzere girişilen reformlar sürecinde 1791 tarihli yeni Anayasa ile Polonya'yı daha güçlü bir idari yapıya kavuşturmak hedeflenmişti. Bu idari reformlarda esasında bir süre önce gerçekleşen Fransız ihtilalinin getirdiği yeni fikirlerin etkileri fazlasıyla hissedilmekteydi. Rusya'nın girişimiyle komşuları, Polonya'daki söz konusu ıslahat çalışmalarına sessiz kalmayarak, yirmi yıllık zaman zarfında Polonya'yı ortadan kaldırmışlardır. Bununla birlikte Polonyalılar söz konusu dış müdahaleler ve işgaller karşısında tepkilerini ilki 1794'te meydana gelen büyük ulusal ayaklanmalarla ortaya koyacaklardır. Bu milliyetçi tepkiler Polonya'nın tamamen ortadan kalkmasından sonra da devam etmiştir. Polonya'nın bağımsızlığı için yürütülen mücadelenin ağırlık merkezi birçok Polonyalının mülteci olarak yerleştiği Avrupa'nın değişik şehirleri, bilhassa Paris olmuştur.

Kasım 1830'da başlayan ve bir yıla yakın devam eden ikinci bir ayaklanma Rusya tarafından bastırılır, on binlerce Polonyalı Sibirya'ya sürülür. Michal Czajkowski (1804-1886) genç bir subay olarak katıldığı bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra, diğer birçok Polonyalı özgürlük mücadelecisi gibi Paris'e gitmiştir. Kızı ve eşi ile birlikte Paris'e yerleşen Czajkowski buradaki ilk yıllarında yoğun olarak edebiyat çalışmaları ile meşgul olur. Polonya bağımsızlığının büyük savunucusu Adam Czartoryski 1836'dan itibaren bu konuda Osmanlı Devleti ile irtibat kurmak ve faaliyetler yürütmek için harekete geçmiş ve bu iş için Czajkowski'yi görevlendirmeyi düşünmüştür²². Bu şekilde Paris'te Prens Czartoryski'nin liderliğinde *Hotel Lambert* adıyla bilinen ve Polonya'nın bağımsızlık mücadelesinin yürütüldüğü siyasî örgütlenmeye dahil oldu. Czajkowski Polonya bağımsızlık hareketine destek sağlamak için ilk önce Roma'ya gönderilmiş ancak oradaki

²¹ Kemal Beydilli, "Polonya", *DİA*, XXXIV, s. 315. Polonya topraklarının söz konusu üç devlet tarafından paylaşımına son şekil 1815 Viyana Kongresi'nde verilmiştir (Norman Davies, *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, Oxford University Press, 2001, s. 142-143).

²² Adam Lewak, "Czajkowski Michal (Sadyk-Pasza)", *Polski Słownik Biograficzny*, IV, Krakow 1938, s. 155-156.

çalışmaları sonuçsuz kalmıştır. Daha sonra bağımsızlık hareketinin doğuda bir diplomatik temsilcisi (Şark Ajansı) kurmakla görevlendirilen Czajkowski, ailesini Paris'te bırakarak Ekim 1841'de İstanbul'a gelmiştir.

Osmanlı Devleti 1831 ayaklanması sonrasında kurulup sürgündeki Polonya hükümeti olarak adlandırılan Polonya Milli Komitesi'ni en başından itibaren tanımış ve İstanbul'da temsilcilik açmasına müsaade etmiştir²³. Bu iş için görevlendirilen Czajkowski İstanbul'daki ilk yıllarında kimliğini gizleyerek, kendisini Slavlar üzerine çalışmalar yapan bir Fransız soylusu olarak tanıtmak zorunda kalmış ve Kont Michel Czajka ismini kullanmıştır²⁴. Czajkowski bu süreçte Fransız elçilik yetkilileri ve dönemin Osmanlı paşaları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Rus ve Avusturyalı diplomatların aksi yöndeki baskısı karşısında Fransız elçisi ve bu dönemde Serasker olan Hasan Rıza Paşa'nın himayesi sayesinde İstanbul'da kalabilmiştir²⁵. Czajkowski'nin İstanbul'da başta Polenezköy'ün kurulması olmak üzere yürüttüğü faaliyetler, Avusturya ve Rusya'ya karşı gerçekleştirilen başarısız 1848 ihtilalleri sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar ve Polonyalı mültecilerin iskân edilmeleri sırasındaki çabaları etraflıca ele alınarak pek çok çalışmaya konu olmuştur²⁶. 1850 yılına kadar İstanbul'da Hotel Lambert'in Şark Ajansı'nın temsilciliğini yürüten Czajkowski, Rusya'nın artan baskıları ve Fransa'nın himayesini kaldırması üzerine oluşan sıkıntılar karşısında²⁷ söz konusu görevini bırakıp 1851 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir²⁸.

²³ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 27, Ankara 1989, s. 17.

²⁴ Kemal Beydilli, "Sâdık Mehmed Paşa", *DİA*, XXXV, s. 396.

²⁵ Lewak, a.g.m., s. 156. 1848 ihtilali sonrası Rusya Czajkowski'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını talep etmiş; Osmanlı Devleti, ihtilal hareketine katılan diğer sığınmacılara karşı bu konuda izlediği genel tutum çerçevesinde, Fransa pasaportuna sahip Czajkowski'ye kendiliğinden Osmanlı topraklarından ayrılmasını teklif etmiş; ancak bu teklifi kabul görmemiştir. Bunun üzerine, Osmanlı topraklarından ayrılması konusunda Czajkowski'ye "tenbihât icrâsı" için Fransa sefaretine yazı gönderilmiştir (Mart 1850). Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1926, s. 177.

²⁶ Jadwiga Chudzikowska, *Dziwne Zycie Sadyka Paszy O Michale Czaikowskim*, Panstwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982; Taha Toros, *Geçmişte Türkiye-Polonya İlişkileri/Turco Polish Relations in the Past*, İstanbul 1983, s. 24-26; Jerzy S. Latka, *Polonezköy Adampol. Cennetten Bir Köşe*, çev. Nalân ve Antony Sarkady, İstanbul 1992; Kazimierz Dopierala, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Polonyalılar", *Uzak Komşu Yakın Anılar: Türkiye-Polonya İlişkilerinin 600 Yılı*, 7 Mart-15 Haziran 2014 Sergi Kataloğu, İstanbul t.y., Bayram Nazır, *Macar ve Polonyalı Mülteciler: Osmanlı'ya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007³, s. 29-32; s. 137-156; Beydilli, "Sâdık Mehmed Paşa", s. 396-397.

²⁷ Gülнар Kara, *Polenezköy'ün Kurucularından Çaykovski Mehmed Sadık Paşa'nın Osmanlı Anıları*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 175-176.

²⁸ Beydilli, "Sâdık Mehmed Paşa", s. 397.

Bu süreçte Müslüman olup Mehmed Sadık ismini aldıktan sonra Hotel Lambert ve lideri Adam Czartoryski ile ilişkileri zayıflamış ve bir süre sonra kopmuştur²⁹. Bununla birlikte Sadık Mehmed Paşa İstanbul'daki Polonyalı mülteciler arasında etkinliğini bir süre daha devam ettirecektir³⁰.

Sadık Mehmed Paşa kendisi gibi Polonya'nın bağımsızlık mücadelesi sırasında vatanlarını terk etmek zorunda kalmış birçok diğer Polonyalı asker, mühendis ve doktor gibi Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Avrupa merkezli yoğun bir yeniden yapılanma sürecine ciddi katkılarda bulunmuştur³¹. Sadık Mehmed Paşa Osmanlı ordusunda önemli hizmetlerde bulunmuş, Kırım Harbi sırasında kurulan Kazak Süvari Alayı'nın başında Rusya'ya karşı savaşmıştır³². Kırım Harbi'nde Rumeli Beylerbeyi rütbesine yükseltilen Sadık Mehmed Paşa savaş sonrasında askerliğe devam ederek 1857'de dragon alaylarını kurmakla görevlendirilmiş; yirmi yıla yakın bir süre Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiştir.

Çayka Paşa'nın hayatında İstanbul'da tanışıp evlendiği iyi eğitilmiş ve entelektüel birikimi olan Ludwika Sniadecka'nın önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Eşinin fikirleri ve kararları üzerinde önemli etkisi olan, Çayka Paşa'nın Müslüman olması nedeniyle ilişkilerin bozulması üzerine Paris'teki merkez ile irtibatı yürüten Ludwika Hanım³³, ihtiyatla yaklaşılması gereken bir bilgiye göre Kazak Alayının içinde Kırım Savaşı'na dahi katılmıştır³⁴. Ludwika Hanım'ın 1866'da ölümü Çayka Paşa'yı çok sarsacaktır³⁵. Kendisine verilen, Bulgaristan'daki ayaklanma ihtimali karşısında meselenin uzlaşma yoluyla çözülmesi görevindeki (1870) başarısı üzerine Rusya tarafından affedilen Çayka Paşa bir süre sonra Osmanlı ordusundaki görevinden ayrılarak yaşamına Kiev yakınlarında devam etmiştir (1873)³⁶. Hayatının üçüncü dönemi olarak adlandırılabilir bu son kısımda, Yunan asıllı İrena ile evlenmiş, din değiştirerek Ortodoksluğa geçmiş ve daha önce savunduğu fikirlerin tam aksine Rus Çarını Slavların büyük hamisi ve

²⁹ Lewak, a.g.m., s. 157.

³⁰ Jerzy S. Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehit Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzecki*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 19, 26.

³¹ Latka, *Konstanty Borzecki*, s. 13; Musa Gümüş, *1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

³² Musa Gümüş, "Mehmed Sadık Paşa (Michal Czajkowski) ve Osmanlı Devleti'nde Kazak Süvari Alayı", *Turkish Studies*, V/3 (2010), s. 1368-1370; Büyük, a.g.t., s. 24-68.

³³ Lewak, a.g.m., s. 157; Büyük, a.g.t., s. 71-73.

³⁴ Toros, a.g.e., s. 26.

³⁵ Büyük, a.g.t., s. 77.

³⁶ Beydilli, "Sadık Mehmed Paşa", s. 397.

savunucusu ilan edip Rusya ile uzlaşmayı tavsiye eden bir söylem geliştirmiştir. Nitekim Ocak 1886'da intiharı hayatının bu dönemindeki, eşi ile yaşadığı sadakat sorununun da etkili olduğu bunalımlı ruh halinin bir neticesi olarak değerlendirilebilir³⁷.

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da Şark Ajansı'nın başında ve ardından subay olarak Osmanlı ordusunda bulunduğu otuz yılı aşkın süre içinde dönemin önde gelen devlet adamları ile yakın ilişki içinde bulunmuş olması; onların devlet adamı kimliklerine ve şahsiyetlerine ait incelikleri gözlemlene noktasında Michal Czajkowski'ye önemli fırsatlar sunmuştur. Bu dönemde geliştirdiği ilişkiler ve siyasi-askeri münasebetleri daha sonra kaleme aldığı hatıralarında bolca yer bulacaktır.

Michal Czajkowski'nin Hatıraları

İyi bir yazar olduğu kabul edilen Czajkowski konusunu bilhassa tarihten alan birçok roman kaleme almıştır³⁸. Bir romantik olan Czajkowski eserlerinde özel bir yer tutan Ukrayna Kazakları üzerinden bağımsız Polonya'yı idealize etmiştir³⁹. Bazı romanlarında kendi hayatından kesitler ve hatıralar da yer almaktadır. Bununla birlikte hatıralarının asıl kısmını Kiev'de inzivaya çekildikten sonra yazmıştır.

Jadwiga Chudzikowska, hakkında kaleme aldığı hacimli biyografide, özel bir insan olarak nitelediği Michal Czajkowski'nin ilginç hayat hikâyesinin her zaman merak uyandırdığına ve hayatının çocukluk döneminden itibaren inceleme konusu olduğuna; bu arada bilhassa değişken karakteri ve siyasi tercihleri yüzünden acımasız eleştirilerin hedefinde yer aldığına vurgu yapmıştır⁴⁰. Böyle bir çalışma için oldukça zengin bir malzeme sunması beklenen Czajkowski'nin anılarının moral olarak çöktüğü ve desteğe ihtiyaç duyduğu bir dönemde yazıldığına dair tespitini dikkate almak gerekir. Bu ruh haline sahip ve duygusal bir romantiğin kaleminden çıkmış olan anılarda kimi zaman hakikat ile gerçek ara-

³⁷ Bir görüşe göre, Czajkowski'nin Rusya'daki hayatı yaşadığı maddi sıkıntılar ve yaşlandığı için eski gücünü kaybetmiş olması nedeniyle ciddi bir sorun yumağı haline gelmiş olup bu durum intiharın arka planını oluşturmaktadır. Büyük, *a.g.t.*, s. 78-80.

³⁸ Toros, *a.g.e.*, s. 26; Beydilli, "Sâdik Mehmed Paşa", s. 397.

³⁹ Büyük, *a.g.t.*, s. 85.

⁴⁰ Jadwiga Chudzikowska, *Dziwne Zycie Sadyka Paszy O Michale Czajkowskim*, Panstwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 5. Lehçe kaynakların çevirisi konusunda değerli yardımları için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Leh Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyeleri Doç. Dr. Hacer Topaktaş ve Yrd. Doç. Dr. Seyyal Körpe'ye teşekkür ederim.

sındaki sınırlar ortadan kalkmıştır⁴¹. İlerlemiş yaşı nedeniyle zayıflayan hafızası birçok defa hayal dünyasına dalmasına yol açtığından yazdıkları arasında güvenilir ve tutarlı unsurların belirlenmesi için titiz davranmak gerektiği, bununla birlikte özenli ve dikkatli bir eleme ile oldukça tutarlı bilgilerin elde edilebilmesinin mümkün olacağı yönündeki uyarı önemlidir⁴².

Lehçe orijinalleri ortadan kaybolan Czajkowski'nin anılarının Rusça tercümesi ilk olarak Kiev'de yayınlanan *Kievskaya Starina* (1891-1892), ardından "Czajkowski'den Kayıtlar" başlığı altında Petersburg'da çıkan *Russkaya Starina* (1895-1904) adlı tarih dergilerinde yayımlanmıştır⁴³. Söz konusu anıların ilk on dört bölümü Rusça'dan Lehçe'ye çevrilerek, 1898'de Lviv'de basılmıştır. *Pamiętniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego* (Sadık Paşa'nın Anıları) adlı bu çevirideki "yayıncı notu"nda kitabın, *Kievskaya Starina* ve *Russkaya Starina* dergilerinde 1892-1896 yılları arasında yayınlanan hatıralar esas alınarak hazırlandığı ifade edilmektedir⁴⁴. Hatıraların söz konusu Rusça çevirisinden daha geniş bir versiyonunun Jagiellonian Üniversitesi'nin aynı adlı kütüphanesinde bulunduğu, ayrıca yine bu hatıraların çevirisi olarak Polonya Bilimler Akademisi (PAN) kütüphanesinde yazma halindeki, *1854 Savaşına Dair Anılarım* (Moje Wspomnienia O Wojnie 1854, Varşova 1962) adlı eserin daha sonra basıldığı bilinmektedir⁴⁵. Kızı Karolina Suchodolska, babasının Bulgaristan'daki faaliyetlerine dair anılarını "Czajka Czajkowski'nin Yayınlanmamış Anılarında Bulgarlar" başlığı ile (Bulgarite v neizdadenite memoari na Chaika Chaikovski, *Sbornik za Narodni Umotvorenii i Naropodis*, X, Sofya 1894) Bulgaristan'da⁴⁶ yayınlamıştır⁴⁷. Anlaşıldığı üzere Czajkowski'nin anılarının büyük bir bölümü ölümünden sonra Rusya'dan tercüme edilerek yayınlanabilmiştir. Son olarak, *Russkaya Starina* dergisinden yayınlanan anılarından bir bölümü yakın bir zamanda Türkçeye çevrilmiştir⁴⁸. İncelendiğinde bu çevirinin Czajkowski'nin İstanbul'a geldiği Ekim

⁴¹ Chudzikowska, *a.g.e.*, s. 7.

⁴² Chudzikowska, *a.g.e.*, s. 541.

⁴³ Chudzikowska, *a.g.e.*, s. 543.

⁴⁴ *Pamiętniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego*, çev. A. P., Gubrynovicza & Schmidta Yayınevi, Lwow 1898.

⁴⁵ Chudzikowska, *a.g.e.*, s. 543.

⁴⁶ Chudzikowska, *a.g.e.*, s. 543; Latka, *a.g.m.*, s. 315.

⁴⁷ Czajkowski'nin daha ziyade Kırım Savaşı'nda Balkanlardaki askeri faaliyetleri ve bu sırada Bulgarlar ile olan ilişkileri üzerine yoğunlaştığı anlaşılan anıların yayınlanmasının Bulgaristan'daki etkisi hakkında bkz. Elena Hadjynicolova, "михал чайка-чайковський (генерал мехмед садик-паша) та болгары у тулчинському санджаці добруджі (40-70-ті рр. XIX ст.)", *Chornomors'ka Mynuvshyna*, Odessa: Phoenix s. V, 60-76.

⁴⁸ Kara, *a.g.e.*, s. 8.

1841'den başladığı ve Müslüman olup Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdiği 1851'e kadar olan dönemi kapsadığı görülmektedir.

Çalışmanın girişinde gösterildiği üzere, Karolina Suchodolska tarafından *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)* adıyla yayınlandığı ve Osmanlı tarihçilerinin farklı değerlendirmelerine konu olan, bununla birlikte Polonya literatüründe Karolina'nın "Wanda müstear isimiyle yazıp Paris'te yayınladığı anıları" olarak geçen⁴⁹ eserin esasında bizzat Michal Czajkowski tarafından, henüz hayatta iken Rusya'da basılan *Türkiye Anekdotları. Mihail Çaykovski'nin (Sadık Paşa) Otuz Yıllık Anılarından (Turetskiye Anekdotı (İz Tridtsatiletnih Vospominiy Mihaila Çaykovskago (Sadık'-Paşi))* adlı anılarının Fransızca çevirisi olduğu anlaşılıyor⁵⁰. İki eser karşılaştırıldığında Karolina'nın Fransızca çeviri sırasında birtakım tasarruflarda bulunduğu görülmektedir. Buna geçmeden önce meselenin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi açısından anekdotların tarih araştırmaları açısından önemi üzerinde durmak gerekir.

Tarih Araştırmalarının Kaynağı Olarak Anekdotlar

Michal Czajkoswki veya Sadık Mehmed Paşa eserine *Türkiye Anekdotları* ismini vermiştir. Aşağıdaki alıntı bunun bilinçli bir tercih olduğunu gösteriyor⁵¹.

“Çocukluğumdan gençlik çağıma kadar süren eğitimim zamanında benim zihnim üzerinde en güçlü etkiyi; farklı ve çeşitli insanlar hakkındaki anekdotlar ile gramer çalışmalarında, çocukların eğlenmeleri için hazırlanan kitaplarda ve hatta takvimlerdeki basılı görseller bırakıyordu. Anekdotlara duyulan bu aşk ve saygı, ihtiyarlığıma kadar bende kendine yer buldu. Şimdi, hayatın son anlarını Kazakların yurdunda, insanlardan ve dünyadan uzakta, günahlardan arınmak için dua ederek, ne yazık ki bende hiç az olmayan günlük yorgunluk ve dertten mümkün olduğunca uzakta durarak, geçmişin hafızamdaki izlerini seçiyorum ve gözlerimin önünde gerçekleşen olayları not ediyorum. Veya o dönemin görgü taneliklerinden ve şu an yaşayan insanlardan şahitlikler aktarıyorum.”

Bilindiği üzere tarih bilimi bir dönemin veya müstakil bir olayın anlaşılmasında çok çeşitli kaynaklardan faydalanır. Biyografik çalışmalar ve bir devrin

⁴⁹ Michał Domański, “Piotr Tytus Suchodolski”, s. 295; Latka, a.g.m., s. 315.

⁵⁰ Eserin Rusça orijinalinin temini ve Fransızca versiyonu ile karşılaştırılması konusundaki katkıları için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden değerli meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Korhan Korbek'e teşekkür ederim.

⁵¹ *Turetskiye Anekdotı (İz Tridtsatiletnih Vospominiy Mihaila Çaykovskago (Sadık'-Paşi)*, Moskova 1883, s. 3-4.

önemli simaları hakkındaki anlatılara yer verilen eserler bu kaynaklar arasında önemli bir yer tutmaktadır. İslam geleneğinde *tabakat* ve *terâcim* kitapları ile Fars edebiyatında *tezkiireler* bu alanda müstakil iki tür olarak gelişmiş; Osmanlılar tarafından tevarüs olunarak, *tercüme-i ahvâl* türünden eserlerin yazımıyla sürdürülmüştür. Diğer taraftan Osmanlı kronikleri ve umumi tarihlerde sınırlı da olsa biyografik bilgilere yer verilmiştir⁵². Aynı şekilde hatıralar ve seyahatnameler tarih araştırmalarının önde gelen kaynakları arasında yer almaktadır. Bir çeşit hatırat olarak kabul edilen ve genellikle manzum olarak yazılan *sergüzeştname*lerin müellifleri bizzat yaşadıkları veya şahit oldukları olayları kaydetmişlerdir. Sayılan türlerin tamamında çeşitli vesilelerle anekdotlar yer bulmuştur.

Toğan, tarih biliminin kaynaklarını sıralarken şifahi haberler grubu içinde *hikâye ve letâîfi* saymış ve ikincisini anekdotun karşılığı olarak göstermiştir⁵³. Bunların “muhtelif şahısların ve devirlerin karakteristik cihetlerini tebaruz ettirmek maksadıyla” söylenmiş olduğundan bahsederek, en çok bilinenlerden Nasreddin Hoca latifelerinin tarih araştırmaları bakımından kaynak değeri olmadığına fakat *anekdot* teriminin Avrupa’da sadece latifelere karşılık değil kısa tarihi hikâyeler için de kullanıldığına dikkat çekmiştir. İslam telif geleneğinde bu tür tarihi hikâyelerin bir araya getirilmesiyle oluşmuş mecmualara *muhazarât* denilmektedir ve bazılarında gerçekten yaşanmış tarihi hadiseler aktarılmaktadır⁵⁴. Toğan’ın bu tanımda anekdotun bir karşılığı olarak kullandığı Arapça asıllı lâtife (çoğulu *letâîf*) kelimesi sözlükte güldürecek tuhaf ve güzel söz ve hikâye, şaka, mizah olarak yani gülmek için söylenen söz şeklinde tanımlanmıştır⁵⁵. Bununla birlikte bilhassa kelimenin çoğulu *letâîfin* bir edebi tür olarak farklı bir anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada tarih ve edebiyat araştırmacıları tarafından çok iyi bilinen Hızır İlyas Ağa’nın *Letâîf-i Vekâyi’-i Enderûniyye* adlı eseri hatırlanmaktadır⁵⁶. İlyas Ağa eserini 1831 yılında ayrılışına kadar, yirmi yıldan fazla sürede Osmanlı sarayında tuttuğu notlarını bir araya getirerek kitaba dönüştürmüştür. Eser incelendiğinde, Hızır İlyas Ağa’nın Sarayda bulunduğu dönemde önemli gördüğü, ilginç bulduğu ve dikkatini çeken hadiseleri kaydettiği görülür. Bu açıdan eserin ele aldığı dönem Osmanlı sarayının kronolojik olarak hazırlan-

⁵² Abdülkadir Özcan, “Tabakat (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XXXIX, s. 299-300.

⁵³ A. Zeki Velidî Toğan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985⁴, s. 38-39.

⁵⁴ Toğan, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁵⁵ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1240.

⁵⁶ Eserin tamamının transkripsiyon edilerek günümüz Türkçesi ile neşri için bkz. Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat. Letâîf-i Vekâyi’-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

mış tam bir tarihi değildir. Hızır İlyas Ağa'nın eserine isim verirken *letâif* kelimesini kullanmış olması, eserin bahsedilen tarzıyla ilgili olmalıdır⁵⁷. Bu ise Toğan tarafından anekdot karşılığı olarak verilen *letâif* kelimesinin batı literatüründeki tanımıyla daha çok örtüşmektedir.

Toğan'ın dikkat çektiği anekdot türünün batı literatüründeki tanımı üzerinde biraz durmak gerekir. İngiliz edebiyat tarihinde anekdotların önemli bir yeri vardır. Bir birey veya olay hakkında kısa bir kayıt veya hikaye şeklinde tanımlanıp, henüz basılmamış, gizli bilgi olarak nitelenen anekdotlara yönelik bilhassa 18. yüzyılın ikinci yarısında dikkat çekici bir ilgi artışı görülür. Söz konusu yüzyılın son otuz yılında İngiltere'de yüzden fazla anekdot kitabı basılmıştır⁵⁸. Değişik türden anekdotların derlendiği bazen birkaç ciltlik kitapların yayımı 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Söz konusu derlemeler birbirinden bağımsız ilginç hikâyelerin bir araya getirilmesinin ürünüdür⁵⁹.

Mehmed Sadık Paşa'nın Türkiye Anekdotları

Czajkowski, *Türkiye Anekdotları (Turetskiye Anekdoti)* adını verdiği eserde, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin hizmetinde iken bizzat şahit olduğu veya görgü tanıklarından dinlediği anekdotlara yer verdiğini belirtmiştir⁶⁰. Girişte, bahsi geçen padişahların babaları Sultan Mahmud'dan biraz bahsetmekle konunun daha iyi anlaşılmasına katkı yapacağını düşünmüştür⁶¹. Bu şekilde başlayan eserin Rusça orijinali ile daha sonra kızı Karolina tarafından Fransızca'ya yapılan çevirisi karşılaştırıldığında içeriğin büyük oranda örtüştüğü görülmektedir.

Orijinal ile Fransızca çeviri arasındaki ilk farklılık eserin Fransızca isminde görülüyor. Karolina burada birkaç tasarrufta bulunmuştur. Öncelikle Rusça

⁵⁷ Bu konuda değerli görüşlerini benimle paylaşan sayın Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk Bey'e teşekkür ederim.

⁵⁸ J. A. Cuddon, *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, revised by C. E. Preston, London 1999, s. 39.

⁵⁹ "Anecdote", *Encyclopædia Britannica*, II, Charles Scribner's Sons, New York 1878⁹, p. 24.

⁶⁰ Bu arada iç kapakta kitabın meşhur Rus siyasetçi Mihail Nikiforoviç Katkov'a ithaf edildiği belirtilmiştir. Katkov *Russkii Vestnik* ve *Moskovskie Vedomosti* gazetelerini de yayımlayan III. Aleksander döneminin, Rus milliyetçiliği ile temayüz etmiş, oldukça etkili muhafazakâr gazetesi olarak tanınmaktadır. Katkov hakkında bkz. Andreas Renner, "Defining a Russian Nation. Mikhail Katkov and the "Invention" of National Politics", *Slavonic and Eastern European Review*, 81 (2003), s. 659-682.

⁶¹ *Turetskiye Anekdoti (İz Tridtsatiletnih Vospominaniy Mihaila Çaykovskago (Sadık'-Paşi)*, s. 4; *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, s. 2.

isimde yer alan *Mihail Çaykovski'nin (Sadık Paşa) Otuz Yıllık Anılarından* alt başlığını kaldırarak, bunu Fransızcaya sadece *Anılar (Souvenirs)* şeklinde nakletmiş, sonunda da parantez içinde 1820-1870 tarihlerini eklemiştir. Bu tasarruf Fransızca çeviride eserin sahibinin dolayısıyla anlatıların ait olduğu kimliğin anlaşılmasını önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Üstelik Wanda müstear ismini kullanması karışıklığı daha da artmıştır.

Fransızca çeviride yine Karolina'nın bir tasarrufu olarak birçok konu başlığının atlandığı görülüyor. Eserin Rusça orijinalinde “Sultan Mahmud” ile başlayarak devam eden kısımda birçok alt başlık bulunmasına rağmen, Fransızca çeviride ellinci sayfadaki “Benderli Hüseyin Ağa Paşa” başlığına kadarki alt başlıklar kaldırılmıştır. Başlıklardaki bu atlama veya tasarruflar daha sonra da devam etmiştir. Örneğin Rusça orijinalinde 1859'daki Kuleli Vak'ası'ndan bahseden bölümün başlığı “Komplo” iken aynı bölüm Fransızcada “Arnavutlar ve Çerkezler” olarak adlandırılmıştır⁶². Bunun yanında Fransızca çeviride birçok cümlenin atlandığı bazen ifadelerin değiştirildiği veya nadiren de olsa Karolina tarafından kısa bir paragraf eklendiği anlaşılmıştır. Rusça orijinalinde geçen şahıs isimleri açık olarak yazılmışken Fransızca çeviride birçok ismin, özellikle yabancıların isim ve soy isimlerinin baş harfleri verilerek, sıklıkla kimliklerin gizlenmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.

Czajkowski'nin Türkiye Anekdotları'nda ele alınan konular incelendiğinde güçlü bir biyografik yönü olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, anekdotları anlatmasındaki amacının, hakkında bilgi verdiği kişilerin tam manasıyla tanınmasını sağlamak olduğunu söylemektedir. Örneğin “Sultan Abdülmecid fikri ve karakter olarak babasına benzemez. Bunu anlamak için bazı anekdotlara ihtiyaç var” diyerek⁶³ sıraladığı birkaç ilginç olay ile II. Mahmud'dan çok farklı olarak Sultan Abdülmecid'in şefkatli, merhametli ve sabırlı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Eserde Hüsrev Paşa, Ağa Hüseyin Paşa, Serasker Hasan Rıza Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Kuleli Vak'ası'nın failleri Cafer Dem ve Hüseyin Daim paşalar, Âli, Fuad, Kırım Savaşı'nın Serdar-ı Ekremi Ömer Lütfi Paşa (Michel Lattas), İzzet Mehmed Paşa (Topal), Mütercim Rüşdü Paşa, Mustafa Reşid Paşa, Mısırlı İlhami Paşa, Hafız Paşa, İngiliz Büyükelçisi Stradford Canning, Fransız Büyükelçisi François-Adolphe de Bourqueney, Kel Hasan Paşa, Hattat Mümtaz Efendi, Said Mirza Paşa başta olmak üzere birçok yerli ve yabancı asker, diplomat ve devlet

⁶² *Souvenirs Anecdotes sur la Turquie (1820-1870)*, s. 69-76.

⁶³ *Souvenirs Anecdotes sur la Turquie (1820-1870)*, s. 26-33.

adamının konu edildiği ve başıbozuklar, Rus ve Avusturya ordusu, çok eşlilik, Karagöz oyunu ile Türklerin batıya bakışı gibi değişik meseleleri ele alan anekdotlara yer verdiği görülmektedir. Tarihi kaynak olarak değerinin anlaşılması bakımından eserde anlatılan olaylardan birkaç örnek vermek faydalı olacaktır.

Sultan Abdülmecid'in Saray kadınlarına önceki dönemlere nazaran serbest bir ortam sağladığını söyleyen Czajkowski, padişahın sahip olduğu merhametin bir örneği olarak Bezmi Hanım ile yaşanan bir olayı aktarır. Eserde Besme ve Bezmi Sultan olarak verdiği isim esasında Sultan Abdülmecid'in nikâhladığı ve bu şekilde altıncı kadınefendi makamını elde eden Bezmi kadındır ki dönemin İstanbul'unda Bezmi Hanım adıyla meşhur olmuştur⁶⁴. Mevzu bahis anekdot Bezmi Hanım'ın, padişahın yaverlerinden Tevfik Paşa ile olan aşkını ve bunun Sultan Abdülmecid tarafından fark edilmesi sonrasında herhangi bir ceza vermeksizin Bezmi Hanım'dan boşanarak ona Fındıklı'da bir köşk tahsis edip Tevfik Paşa ile evlenmelerine izin verdiğini hikaye etmektedir. Bezmi Hanım'ın "kişilik olarak oldukça şımarık ve kaprisli" ayrıca "müsrif" olduğundan bahseden Czajkowski, buna dayanamayan Tevfik Paşa'nın bir süre akıl hastanesinde tedavi gördüğünü akabinde bir derviş gibi yaşayarak çok geçmeden öldüğünü yazmaktadır⁶⁵. Bu olaya çağdaşı başka kaynaklarda da yer verilmiş olup⁶⁶ Bezmi Hanım ile Tevfik Paşa'nın evlilikleri ve sonrasındaki gelişmelerin Czajkowski'nin naklettiğinden biraz farklı geliştiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla Czajkowski'nin Türkiye Anekdotları'nda aktardığı kimi hadiselerin, sağlıklı bir değerlendirme için dönemin diğer bazı kaynaklarından da tenkide tâbi tutulması bir gerekliliktir.

Darendeli İzzet Mehmed Paşa (1792-1855)'dan bahsettiği bölümde, adı geçen Aralık 1841'de getirildiği ikinci sadrazamlığı sırasında gayrimüslim-

⁶⁴ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011⁴, s. 305-306.

⁶⁵ *Souvenirs Anecdotes sur la Turquie (1820-1870)*, s. 27-29. Rusça orijinalinde akabinde Bezmî Hanım'ın da aklını kaybettiği ve akıl hastanesinde acı çekerek öldüğünden bahsedilmektedir: *Turetskiye Anekdoti (İz Tritisatiletih Vospominiy Mihaila Çaykovskago (Sadık'-Paşı)*, s. 36.

⁶⁶ Katolik iken ihtida edip Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenen Melek Hanım hatıralarında, Abdülmecid'in kadınlarından Bezmiârâ Hanım'ın söz konusu hikayesine, sonu farklı bir şekilde olmak üzere aynı çerçevede yer vermiştir. Buna göre bir süre sonra Sultan Abdülmecid Bezmiârâ Hanım ile Tevfik Paşa'yı Bursa'ya sürgüne göndermiş, affâ uğrayarak İstanbul'a döndükten bir süre sonra Tevfik Paşa hiçbir şüpheye yol açmadan ortadan kaldırılmıştır. Bezmiârâ ise affolunarak, yaşamına devam etmiştir (*Haremden Mahrem Hatıralar*, çev. İsmail Yerguz, Oğlak Yayınları, İstanbul 1999⁴, s. 32-35). Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Bezmî Hanım ve Tevfik Paşa'nın evlenmelerini biraz farklı bir surette anlatmış ise de bu evliliğe şehzadeliliği döneminde canı sıkılan Sultan Abdülaziz tarafından Bursa'ya sürüldüklerini yazmıştır (*Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 397-401).

lerin feslerine sülük benzeri siyah bir alamet takmak zorunluluğu getirdiğine dair anekdot⁶⁷ kaynak tenkidi noktasında benzer bir örnek teşkil etmektedir. Czajkowski'nin anılarının Türkçe çevirisinde de “*Makamına oturur oturmaz yeni Sadrazam Sultan'ın Hristiyan tebaalarına feslerine siyah ipek veya çuhadan sülük takmalarını emreden karar çıkardı.*” şeklinde yer bulan bu uygulamaya karşı çıkanlara bizzat Sadrazam tarafından verilen ceza detaylı bir şekilde anlatılmıştır⁶⁸. *Tezâkir*'de geçen bir bahis söz konusu uygulamanın mahiyetinin tam olarak anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Buna göre, ikinci defa Sadaret makamına getirilen İzzet Paşa, Cevdet Paşa'nın deyişiyle “eski devirlerin ahkâmını yürütmek” maksadıyla, Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için Hristiyanların feslerine Arapça ra'iyet kelimesinin “ra” harfinin işareti olarak “kurdeleden uzunca ve eğrice sülük tabir olunur nişanlar” koydurmuştur⁶⁹.

Sultan Abdülmecid saltanatının başlarında Osmanlı Ordusunun yeniden yapılandırılmasında Serasker Hasan Rıza Paşa'nın yürüttüğü çalışmaların önemini gösteren bir anekdot, Hasan Rıza Paşa'nın Cihan Seraskeri lakabını nasıl aldığına getirdiği açıklama bakımından bilhassa dikkat çekicidir. Buna göre Reşid Paşa gibi politikada etkin bir yer edinmek isteyen Hasan Rıza Paşa, Serasker tayin olunduğunda, bu maksada yönelik olarak harekete geçmiş ve Osmanlı ordusundaki asker açığını kapatmak için bir Cuma günü İstanbul'daki bütün camileri emrindeki birliklere kuşattırıştır. Cemaat camiden çıkarken içlerinden askerliğe elverişli olanları toplamak suretiyle bir günde 40.000 kişiyi askere almıştır. Kendilerine padişahın iradesi ve Şeyhülislamın fetvası okunan Müslüman erkekler herhangi bir itirazda bulunmamışlar ise de kadınları Hasan Rıza Paşa'ya savaş açmıştır.

Olaydan bir gün sonra yanında az sayıda asker ve birkaç yaveri bulunduğu halde Haliç Köprüsü'nden geçtiği sırada kadınlardan oluşan kalabalık bir topluluk paşanın önünü kesmek istemiştir. Hasan Rıza Paşa beraberindeki yaver ve askerlere herhangi bir müdahalede bulunmamaları emrini verir. Atının üzerinde, tek başına kalabalığın arasına dalma cesareti gösterir. Hiçbir sözlü sataşmaya, tehdide aldırış etmeden sakince yoluna devam eder. Kalabalıktan kendisine atılan taş ve çamurlara, pabuçlara aldırış etmez. Bu şekilde Dolmabahçe Sarayı'na kadar gider. “*Üstü başı çamurlu olduğu halde Sultan'ın karşısına çıktı ve 40.000 kişiyi askere aldığı haber verdi. Bu ilk düzenli ve hazır orduydu. Rıza Paşa,*

⁶⁷ *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, s. 190-191.

⁶⁸ Kara, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁶⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 9.

Cihan Seraskeri unvanı ile taltif edildi. Bu andan itibaren, Sultan'ın nezdinde ve İmparatorluğun önemli hususlarında söz sahibi olarak Rıza Paşa'dan daha itibarlı kimse yoktu" şeklinde sona eren Czajkowski'nin bu anekdotuna göre Rıza Paşa'ya cihan seraskeri unvanı bizzat Sultan Abdülmecid tarafından verilmiştir⁷⁰.

Yakın zamanda Türkçe'ye çevrildiğinden yukarıda bahsolunan Czajkowski'nin 1841-1851 yılları arasına ait anıları ile Türkiye Anekdotları mukayese edildiğinde, çok azının -tamamen olmamak kaydıyla- örtüştüğü⁷¹; ancak Rusça kaleme alınmış Türkiye Anekdotlarında konuların daha farklı ve o tarihlerde artık Batıda müstakil bir tür olarak gelişimini tamamlamış anekdot çalışmalarının özelliklerine uygun bir biçimde verildiği görülmektedir. Bu durum Türkiye Anekdotları'nın Czajkowski tarafından, daha önce yazılmış anılarından derlenmek suretiyle değil müstakil bir eser olarak kaleme alındığının teyididir.

Sonuç

Michal Czajkowski'ye ait olduğu ve orijinal olarak Rusça yayınlandığı anlaşılan *Türkiye Anekdotları* yazarın büyük bir bölümünde devlet hizmetinde bulunduğu Osmanlı İstanbul'undaki otuz yıllık serüveninin ürünüdür. Czajkowski bu uzun süre içinde Tanzimat dönemi devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş, birçok gelişmeye şahitlik etmiştir. Bu bakımdan anlattıkları Tanzimat döneminin siyasi ve askeri gelişmeleri hakkında birçok yeni ve orijinal bilgi içermektedir. Yakınçağ Osmanlı tarihi araştırmaları açısından söz konusu bilgiler bilhassa teferruatın aydınlatılması ve bazı hususların detayının ortaya konmasında önemli katkılar sağlayabilir. Bununla birlikte, güçlü bir kaleme sahip olan yazarın anıları hakkında yukarıda zikrolunan uyarılar hatırlanarak, eserdeki bilgilerin iyi bir süzgeçten geçirilmesi gerekir. Netice itibarıyla esere tarih araştırmalarındaki usuller dairesinde başvurulduğunda, araştırmacılar açısından önemli kazanımlar sağlanabileceği içerik potansiyeline sahiptir. Popüler ve akademik çeşitli araştırmalarda kaynak olarak kullanılabilmesi bu yönünü teyit eder. Dolayısıyla Rusça ve Fransızca nüshaların karşılaştırıldığı bir çeviri yapılarak Türkçeye kazandırılması yarar sağlayabilir.

⁷⁰ *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, s. 47-49. Olayı aynı kaynaktan nakleden Süleyman Kani İrtem, Rıza Paşa'nın gösterdiği cesareti ile cihani karşısına aldığı için cihan seraskeri olarak adlandırıldığını yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 81).

⁷¹ Türkçeye çevrilmiş *Anılar*'da sırasıyla Ağa Hüseyin Paşa, Darendeli İzzet Paşa ve Ömer Lütfi Paşa'dan bahsedilen kısımlar bu duruma örnek olarak verilebilir (Kara, *a.g.e.*, s. 86-88, 95-96, 130).

Kaynakça

“Anecdote”, *Encyclopædia Britannica*, II, Charles Scribner’s Sons, New York 1878⁹, p. 24.

Ahmed Refik, “Sultan Abdülmecid Han’ın Sarayında (Doktor Spitzer’in Hâtırâtı)”, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, Cüz: 34, 1 Teşrînievvel 1331, s. 599-622.

Ahmed Refik, *Türkiye’de Mülteciler Meselesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1926.

Aydın, Bilgin, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, sayı 40 (2012), s. 435-451.

Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Haz: Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011⁴.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003⁵.

Beydilli, Kemal, “Moltke, Helmuth von”, *DİA*, XXX, s. 267-268.

_____, “Polonya”, *DİA*, XXXIV, s. 315.

_____, “Sâdık Mehmed Paşa”, *DİA*, XXXV, s. 396.

Birinci, Ali, “Hâtırat Türünden Kaynakların Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri”, *Tarih Yolunda. Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 19-27

Büyük, Saadet, *Michał Czajkowski (Sadik Pasha) And His Cossack Cavalry Regiment*, İhsan Doğramacı Bilkent University Graduate School of Economics and Social Sciences, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Chudzikowska, Jadwiga, *Dziwne Zycie Sadyka Paszy O Michale Czajkowskim*, Panstwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982².

Cuddon, J. A., *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, revised by C. E. Preston, London 1999.

Davies, Norman, *Heart of Europe. The Past in Poland’s Present*, Oxford University Press, 2001.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1963, s. 462.

Djevad, Ahmed, *Yabancılarla Göre Eski Türkler*, Bedir Yayınları, İstanbul 1969.

Domański, Michał, “Piotr Tytus Suchodolski”, *Polski Słownik Biograficzny*, XLV, Krakow 2008, s. 295.

Dopierala, Kazimierz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Polonyalılar”, *Uzak Komşu Yakın Anılar. Türkiye-Polonya İlişkilerinin 600 Yılı*, 7 Mart-15 Haziran 2014 Sergi Kataloğu, İstanbul t.y.

Estreicher, Karol, *Bibliografia Polska*, XIX. Stulecia. Lata 1881-1900, IV, Krakow 1916.

Eyice, Semavi, “İngiliz İktisatçı Nassau W. Senior’un Türkiye Seyahatnamesi (1857-1858)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (1995-1997), s. 547-561.

Güler, İbrahim, “Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler ile Eserlerinin Önemi”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 141-174.

Gümüş, Musa, “Mehmed Sadık Paşa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı Devleti’nde Kazak Süvari Alayı”, *Turkish Studies*, V/3 (2010), s. 1368-1370.

_____, *1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devleti’ne Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Hadjynicolova, Elena, “михал чайка-чайковський (генерал мехмед садик-паша) та болгарин у тулчинському санджаці добруджі (40-70-ті рр. хіх ст.)”, *Chornomors’ka Mynuvshyna*, Odessa: Phoenix s. V, 60-76.

Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat. Letâif-i Vekâyi’-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

Kara, Gülnar, *Polonezköy’ün Kurucularından Çaykovski Mehmed Sadık Paşa’nın Osmanlı Anıları*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

Latka, Jerzy S., *Lehistan’dan Gelen Şehit Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzecki*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1987.

_____, *Polonezköy Adampol. Cennetten Bir Köşe*, çev. Nalân ve Antony Sarkady, İstanbul 1992.

_____, “Suchodolska Karolina”, *Słownik Polakow. W Imperium Osmanskim I Republice Turcji*, Krakow 2005, s. 314-315.

Les Annales Politiques et Littéraires, No. 30, 20 Ocak 1884, s. 45.

Lewak, Adam, “Czajkowski Michał (Sadyk-Pasza)”, *Polski Słownik Biograficzny*, IV, Krakow 1938, s. 155-156.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton 1962.

Melek Hanım, *Haremde Mahrem Hatıralar*, çev. İsmail Yerguz, Oğlak Yayınları, İstanbul 1999⁴.

Moltke, Feldmareşal Helmut von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999³.

Nazır, Bayram, *Macar ve Polonyalı Mülteciler: Osmanlı'ya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007³.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 27, Ankara 1989, s. 15-21.

Özcan, Abdülkadir, "Tabakat (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XXXIX, s. 299-300.

Pamiętniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego, çev. A. P., Gubrynowicza & Schmidta Yayınevi, Lwow 1898.

Renner, Andreas, "Defining a Russian Nation. Mikhail Katkov and the "Invention" of National Politics", *Slavonic and Eastern European Review*, 81 (2003), s. 659-682

Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie (1820-1870), Par Wanda, Librairie de Firmin-Didot Et Cie, Paris 1884, 295 s.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.

Toğan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985⁴.

Toros, Taha, *Geçmişte Türkiye-Polonya İlişkileri/Turco Polish Relations in the Past*, İstanbul 1983.

Turetskiye Anekdoti (İz Tridtsatiletnih Vospominaniy Mihaila Çaykovskago (Sadık'-Paşi), Moskova 1883.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel, Mehmet Kalpaklı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Yalçınkaya, M. Alper, *Learned Patriots. Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*, The University of Chicago Press, Chicago-London 2015.

AYDIN VİLAYETİ'NDE MEYDANA GELEN ADLÎ VAKALAR VE BU VAKALARA KARIŞAN SUÇLULARA DAİR BAZI SAYISAL VERİLER (1876-1880)

Adem KORKMAZ*

Öz

Tanzimat döneminde (1839-1876) hemen hemen her alanda olduğu gibi hukuk sisteminde de Batı hukuku kaynaklı ıslahat hareketlerine girişilmiştir. Bir yandan İslam hukukuna göre yargılama yapan şer'iyeye mahkemeleri varlığını devam ettirirken bir yandan da yeni kanunlar çıkarılarak bu kanunlara göre yargılama yapacak Nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. İşte bu makalede, Nizamiye mahkemelerine yansıdığı kadarıyla 1876-1880 yılları arasında Aydın Vilayeti'nde meydana gelen adlî vakalar ele alınmıştır. Bu kapsamda adam öldürme, hırsızlık, gasp, tecavüz ve eşkıyalık gibi suçlar ve bu suçlara karışanlara dair bazı istatistikî bilgilere yer verilmiştir. Yine mahkemesi tamamlanan davalardan yola çıkılarak hangi suçta ne kadar ceza verildiği de ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aydın Vilayeti, Suç, Ceza, Mahkeme, Mahkûm.

Abstract

JUDICIAL CASES IN AYDIN PROVINCE AND SOME NUMERICAL DATA ON CRIMINALS INVOLVED IN THESE CASES (1876-1880)

In Tanzimat Era (1839-1879), as in almost all areas, reform movements with an Western approach have been undertaken in the judicial system. While the religious courts (Şer'iyeh mahkemeleri), which have their trials according to the Islamic Law, continued to exist, civil courts (Nizamiye mahkemeleri) that will have their trials according to newly enacted laws, were also established. In this article, judicial cases in Aydın Province between 1876 and 1880, as much as they are reflected in civil courts, are analyzed. In this regard, various statistical information on crimes such as murder, theft, hijacking, rape and banditry and on those who were involved in these crimes are provided. Additionally, starting from the cases in which the trials were completed, it is demonstrated that which punishments are given for the respective crimes.

Keywords: Aydın Province, Crime, Punishment, Court, Convict.

---

* Dr. Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü;
ademkorkmaz57@gmail.com.

Giriş

Bazı iç ve dış gelişmelerin etkisiyle ve de devleti çöküşten kurtarmak amacıyla büyük ölçüde Sultan II. Mahmud döneminde başlayan yenileşme ve ıslahat hareketleri, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte ileri bir aşamaya geçmiştir. Tanzimat döneminde (1839-1876) idârî, mâlî, askerî ve eğitim gibi hemen hemen her alanda batılılaşma hareketlerine girişilmiştir. Bunlardan biri de hukuk sisteminde olmuştur¹. Bir taraftan şer'î ve örfî kanunlara göre yargılama yapan şer'îyye mahkemeleri, yetki alanları daraltılmakla birlikte, varlığını devam ettiren bir taraftan da yeni kanunlar çıkarılarak bu kanunlara göre yargılama yapacak Nizamiye mahkemeleri kurulmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği can, mal, "ırz ve namus" güvenliği, kanun önünde herkesin eşitliği, âdil ve alenî yargılama gibi temel haklara yönelik ilkerlerin bir sonucu olarak 1840, 1851 ve 1858 tarihlerinde 3 defa ceza kanunnamesi çıkarılmıştır. Bunlardan en önemlisi olan ve 1810 Fransız Ceza Kanunundan büyük ölçüde istifade edilerek hazırlanan 1858 Ceza Kanunnamesi, çeşitli tarihlerde birtakım düzenlemelerle birlikte Cumhuriyet dönemine kadar yürürlükte kalmıştır.

Batı hukuk tekniği ile hazırlanan bu kanunların uygulanması için yeni mahkemelerin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur². Ancak, taşrada, 1840'tan 1864 yılına kadar, yeni mahkemeler kurulmak yerine yukarıda bahsedilen kanunlara göre yargılama görevi, idârî ve mâlî görevleri de bulunan muhassıllık meclisleri (1840), memleket meclisleri (1842), eyalet ve sancak meclisleri (1849) gibi birbirinin devamı olan meclisler vasıtasıyla yürütülmüştür. 1864'te ilan edilen vilayet nizamnamesi ile kaza, sancak ve vilayet merkezlerinde sadece yargılama işiyle meşgul olacak hukukî meclisler oluşturulmuştur. Nizamiye mahkemeleri olarak tanımlanan bu meclislerle ilgili olarak 1870, 1872 ve 1879'da ve 1924'e kadar olan süreçte birtakım düzenlemeler daha yapılmıştır³.

İşte bu makalede nizamiye mahkemelerine yansıdığı kadarıyla Aydın Vilayeti'nde 1876-1880 yılları arasında meydana gelen adlî vakalar ve bu vakalara karışan suçlular hakkında bazı istatistikî bilgilere yer verilecektir.

Bu dönemde, merkezi İzmir olan Aydın Vilayeti; İzmir, Aydın, Saruhan ve

¹ A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İA*, XI, 709-765.

² Aydın Yetkin, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/24 (Kış 2013), 398-399, 401-405, 411-412.

³ M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA*, XXXIII, 185-188.

Menteşe sancaklarından meydana geliyordu⁴. 1881/82-1893 Osmanlı genel nüfus sayımına göre Aydın Vilayeti'nin nüfusu 1.410.424 kişiydi. Bunun 1.119.323'ü Müslüman, 196.558'i Rum, 22.153'ü Yahudi, 14.140'ı Ermeni ve 55.744'ü yabancı uyruklu idi. Yine vilayette çok az sayıda Latin, Katolik, Protestan ve Bulgar da yaşıyordu⁵.

Aydın Vilayeti İdârî Taksimâtı ⁶	
Sancak	Kaza (K.) ve Nahiyeler (N.)
İzmir Sancağı	Nefs-i İzmir K., Kuşadası K., Ma'a Torbalı Tiryanda N., Karaburun N., Seferihisar K., Bornova N., Nif N., Seydiköy N. ⁷ , Ödemiş K., Birgi N., Balyanbolu N., Tire K., Bayındır K., Urla K., Menemen K., Foçateyn K., Çeşme K., Alaçatı N.
Aydın Sancağı	Aydın, İneâbad N., Sobuca N., Köşk N., Çine N., Karahayıt N., Denizli K., Sarayköy N., Honaz N., Nazilli K., Karacasu N., Kuyucak N., Sultanhisar, İnce N., Bozdoğan K., Yenipazar N., Buldan K., Güney N., Söke K., Balat N..
Saruhan Sancağı	Manisa, Palamut N., Alaşehir K., İnegöl N., Akhisar K., Demirci K., Gördes K., Borlu N., Kırkağaç K., Gelembel N., Salihli K., Adala N., Turgudlu K., Ilıca N., Dağmarmarası N., Eşme K., Güre N., Kula K., Selendi N., Bergama K., Nevâhî-i Bergama, Ilıca-i Bergama N., Ayazmend N., Çandarlı N., Kozak N., Dikili N., Soma K.
Menteşe Sancağı	Muğla, Ula N., Tavas K., Milas K., Bodrum K., Meğri K., Marmaris K., Köyceğiz K., Bozüyük K.

Bu dönemde Aydın Vilayeti'nde Sabri (1876-78) ve Hamdi (1878-80) paşalar valilik görevinde bulunmuştur⁸. Hamdi Paşa'dan sonra valiliğe 4 Ağustos 1880'de Suriye Valisi Midhat Paşa getirilmiştir⁹. Göreve başlar başlamaz Midhat Paşa'ya vilayetin nüfus, suç, doğum ve ölüm miktarı, ölüm sebepleri, emlak ve arazi sahiplerinin tespiti gibi konularda bilgi toplanarak İstanbul'a bildirilmesi emri verilmiştir¹⁰.

⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, Sene 1298, Def'a 3, s. 117- 174.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 258-260, 310-311.

⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, Sene 1298, Def'a 3, s. 117- 174, 178.

⁷ Bornova, Nif ve Seydiköy doğrudan vilayet merkezine bağlıydı.

⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, Sene 1298, Def'a 3, s. 55.

⁹ BOA, İ.DH, 65431, 27 Şaban 1297 (4 Ağustos 1880).

¹⁰ BOA, Y.EE, 40/97, 18 Ağustos 1296 (30 Ağustos 1880); 147/52, 18 Ağustos 1296 (30 Ağustos 1880).

Bu emir gereği 22 Ağustos 1876-16 Eylül 1880 tarihleri arasında Aydın Vilayeti'nde meydana gelen suçlar ve bu suçlardan dolayı mahkûm, müttehem ve maznun durumunda bulunan şahıslara dair Aydın, İzmir, Saruhan ve Menteşe sancakları nizamiye mahkemeleri tarafından bir defter/liste hazırlanarak Midhat Paşa'nın yazısıyla Mâbeyn-i Hümâyûn'a sunulmuştur¹¹.

Makalenin de ana kaynağını oluşturan ve 37 sayfadan meydana gelen listede yukarıda belirtilen tarih aralığında Aydın Vilayeti'nde işledikleri suçlardan dolayı mahkûm, zanlı ve müttehem durumundaki şahıslar isim isim belirtilmiştir. Bu kişilerin işledikleri suçlar ise bazen mağdurların ismi verilerek bazen de sadece suçun mahiyeti belirtilerek yazılmıştır. Dolayısıyla isimlerden yola çıkılarak suça karışanların tamamının cinsiyet ve milliyetlerinin tespiti yapılabilmektedir. Ancak mağdurların tamamı için böyle bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Yine suçların işlendiği yıllar belirtilmemiş, 1876-1880 tarih aralığı verilmiştir. Bu nedenle meydana gelen adli vakaların yıllara göre dağılımı da yapılamamaktadır.

Aydın Vilayeti'nde Meydana Gelen Adli Vakalar

1876-1880 tarihleri arasında Aydın Vilayeti'nde meydana gelen suçlar ve suça karışanlar, mahkemesi tamamlanan ve mahkeme aşamasına gelmiş olanlar olmak üzere iki kısımda incelenecektir.

1. Mahkemesi Tamamlananlar

Aydın Vilayeti'nde, 1876-1880 tarihleri arasında, işledikleri suçlardan dolayı mahkemeye çıkarılan 225 kişi çeşitli cezalara çarptırılarak hapisanelere konulmuştur. Bu zaman aralığında, bunlardan 7'si firar etmiş, 3'ü firar ederken kolluk kuvvetlerince öldürülmüş ve 4'ü hapisanede vefat etmiştir. Ceza müddetlerini tamamlayan 10 mahkûm da salıverilmiştir.

Mahkûmların profillerine bakıldığında 225 mahkûmdan biri kadın olmak üzere 152'sinin Müslüman, 70'inin Hıristiyan ve 1'inin Yahudi olduğu görölmektedir. Birer kişi de İtalyan ve Yunan uyrukludur.

Vilayetin nüfusu göz önüne alındığında, mahkemesi tamamlananlar içinde Hıristiyan tebaanın daha çok suça karıştığı açıkça fark edilmektedir. Bunların gasb, hırsızlık, kalpazanlık ve hileli iflas gibi maddi içerikli suçlarda ön planda oldukları gözlemlenmiştir.

¹¹ BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 3, 10 Eylül 1296 (22 Eylül 1880).

AYDIN VİLAYETİ'NDE MEYDANA GELEN ADLÎ VAKALAR

Suçların türleri ve faillerinin milliyetlerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Suç ve Failler ¹²								
Suçlar	Vaka Sayısı	Failler						Fail Toplam
		Müs.		Hır.	Yah.	İtal.	Yun.	
		Erk.	Kad.	Erk.	Erk.	Erk.	Erk.	
Adam Öldürme	70	59	1	13	1	-	-	74
Adam Öl. Yardım	14	18	-	1	-	-	-	19
Hırsızlık	27	22	-	15	-	-	-	37
Hırsızlık Şebekesi	3	-	-	13	-	-	-	13
Hırsızlığa Teşebbüs	2	-	-	2	-	-	-	2
Gasb	13	14	-	11	-	-	-	25
Tecavüz	12	23	-	1	-	-	-	24
Tecavüz (Erkeğe)	1	3	-	-	-	-	-	3
Eşkiyalık	7	9	-	6	-	-	-	15
Kalpazanlık	2	-	-	4	-	-	-	4
Hileli İflas	1	-	-	3	-	-	-	3
Yaralama	4	1	-	1	-	-	1	3
Orman Yakmak	1	1	-	-	-	-	-	1
Yataklık	1	-	-	-	-	1	-	1
Hane Basmak	1	1	-	-	-	-	-	1
Toplam	159	151	1	70	1	1	1	225
Müs.=Müslüman; Hır.=Hristiyan; Yah.=Yahudi; İtal.=İtalyalı; Yun.=Yunan; Erk.=Erkek; Kad.=Kadın.								

İncelemeye konu olan dönemde 1858 Ceza Kanunnamesi yürürlükteydi. Buna göre suçlar; cinayet, cünha ve kabahat olmak üzere üçe taksim edilmişti. Ceza türü ve süresine göre yapılan bu tasnifte, cezası idam, müebbet veya muvakkat kürek, kalebentlik, sürgün, memuriyetten mahrumiyet, medeni haklardan yoksun bırakma olan suçlar “cinayet”ti. Hapis, sürgün, memuriyetten uzaklaştır-

¹² BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 2, s.1, Lef 1, s. 1-6.

ma ve para cezaları öngörülen suçlar “cünha” kapsamında idi. Bir günden bir haftaya kadar hapis ile 100 kuruşa kadar para cezası gerektiren suçlar da “kabahat” olarak tanımlanmıştı¹³.

Yine aynı kanunnamede hapis cezası, âdi ve “mevsuf” olarak ikiye ayrılmıştı. 1 gün ile 3 sene arasındaki hapis cezaları âdi hapis cezası; 3 ile 15 yıl arasındaki hapis cezaları ise kürek ve kalebentlik olarak belirtilmişti¹⁴.

Elimizdeki arşiv belgesinde Aydın Vilayeti’nde yargılanması tamamlanan suçlara idam ve kürek cezası (3-15 yıl hapis) verildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu suçlar “cinayet” ve “cünha” kapsamındadır. “Kabahat” kapsamındaki suçlar burada yer almamıştır.

a. Adam Öldürmek (Katl): Osmanlı hukukunda katl olayı “kasıt” unsuruna göre çeşitli sınıflara ayrılmış ve cezaların ağırlığı da buna göre belirlenmiştir¹⁵. Elimizdeki listede ise bu suç, “ta‘ammüden katl” (planlayarak öldürme), “mingayr-ı ta‘ammüden katl” (plansız öldürme) ve “darben katl”¹⁶ (vurarak, döverek öldürme) şeklinde geçmektedir. Bazen de maktulün ismiyle birlikte yalnızca katl olayı zikredilmekte, olayın ne tür bir katl olduğu belirtilmemektedir. Planlı adam öldürmelere idam, plansız öldürmeye de genellikle 15 yıl kürek cezası verildiği görülmektedir. Kazayla ve “darben” öldürmelerde ise ceza miktarının daha da düştüğü gözlemlenmiştir. Burada dikkat çeken husus ise kız kardeşi Hadice’yi “katleden” Tırnovalı Mehmed’e 3 yıl 9 ay kürek cezası verilirken yine kız kardeşi

¹³ Fatih Öztop, “Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde “Adam Öldürme” Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, sayı 3 (Haziran 2015), s. 76.

¹⁴ Mustafa Avcı, “Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, I/1 (2002), <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6115/82065>.

¹⁵ Fatih Öztop, *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Dursun Gök, Konya 2014, s. 78.

¹⁶ “Planlayarak adam öldürme: Bir kimseyi önceden planlayarak öldürmeyi ifade eder. Kesin bir öldürme kasıtı vardır. Pusu kurarak öldürme, suikast düzenleme, zehirlenme gibi öldürmeler bu tasnif içerisinde yer alır.

Planlamadan adam öldürme: Bu tip öldürmeler, bir kişiyi önceden planlamadan öldürmeyi ifade etmesine karşın katil, öldürme amacını taşımaktadır. Yani, kazaen öldürmeler bu tanım içerisinde yer almaz. Mesela, meyhanede çıkan bir tartışma sonucu, bir anlık öfke ve sinirle tartıştığı kişiyi kalbinden bıçaklayarak öldüren kişi bu suçla yargılanır.

Kazaen ve darben öldürme: Bu tür öldürme vakalarında, failin öldürmek gibi bir amacı yoktur ancak, bir kazaya sebebiyet vermek suretiyle yahut maktule karşı (normal şartlarda) öldürücü olmayan bir darp nedeniyle ölümüne sebep olmak durumlarını ifade etmektedir”. (Öztop, a.g.t., s. 78-79).

Ayşe'yi “katleden” Adalıoğlu Arif'e 15 yıl kürek cezası verilmiş olmasıdır. Verilen cezalara bakıldığında Tırnovalı Mehmed'in kız kardeşini darben veya kazaen öldürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu husus açıkça belirtilmemiş, her iki olayda da mahkûmun ismi verildikten sonra “kız kardeşi Hadice'yi/Ayşe'yi katlettiği” ibaresiyle yetinilmiştir.

Bu dönemde adam öldürmek suçundan 74 kişi mahkûm edilmiştir. Bunlardan biri, Müslüman bir kadındır. Darben katl suçunu işlemiş ve 5 yıl kürek cezası almıştır. Bu suçtan 9 kişi idama mahkum edilmiş, 60 kişi 15 yıl ceza almış, geriye kalan 4 kişi ise 3 yıl 9 ay ile 13 yıl arası değişen sürelerle cezalandırılmışlardır. Cinayete kurban gidenlerin sayısı ise 70'tir.

b. Adam Öldürmeğe Yardım Etmek: Bu suç listede “mu‘în-i kâtil” ve “mu‘âvenet-i katl” şeklinde belirtilmiştir. Bu suçu işleyen toplam 19 kişi 3-8 yıl arasında değişen cezalara çarptırılmıştır.

c. Hırsızlık: Bu suç listede “sirkat” ve “sirkat kumpanyası” şeklinde yer almıştır. Örgütlü suç olması sebebiyle “Sirkat kumpanyası”na (hırsızlık şebekesi) normal hırsızlıktan daha fazla ceza verildiği görülmektedir. Normal hırsızlıktan hüküm giyen 37 kişi 3-7 yıl; hırsızlık şebekesinden mahkum olan 13 kişi ise 5-10 yıl arasında değişen müddetlerle cezalandırılmıştır. Yine hırsızlığa teşebbüs suçu da cezasız bırakılmamıştır. Hırsızlığa teşebbüsten de bir kişiye 3 yıl ve bir kişiye de 5 yıl ceza verilmiştir¹⁷.

d. Gasb: Güç kullanılarak başkasına ait bir mala zorla el koymak anlamına gelen gasb¹⁸ suçunu işleyen 25 suçluya 3-15 yıl arasında değişen müddetlerle kürek cezası verilmiştir.

e. Tecavüz: Bu suç listede “izâle-i bîkr”, “cebren fi‘l-i şenî” ve kadın kaldırma şeklinde geçmektedir. Mağdurun evlenmemiş genç kız olması durumunda “izâle-i bîkr”, evli veya dul olması durumunda ise “fi‘l-i şenî” tabiri kullanılmıştır. Yine bu suça maruz kalan kişinin erkek olması durumu da “fi‘l-i şenî” olarak ifade edilmiştir. Bu dönemde meydana gelen tecavüz olaylarının 8'i “izâle-i bîkr”, 4'ü “fi‘l-i şenî” ve 1'i de erkeğe “fi‘l-i şenî” şeklinde gerçekleşmiştir. Bu suçtan 27 kişi mahkûm edilmiştir. 20 kişi 3'er yıl, 6 kişi 4'er yıl ve 1 kişi de 5 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır¹⁹.

¹⁷ BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 2, s.1, Lef 1, s. 1-6.

¹⁸ Ahmet Caner Çatal- İsa Kalaycı, “Kosova Vilayeti'nde Meydana Gelen Adli Olaylar (1876-1880)”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI/25 (2014), 116.

¹⁹ BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 2, s. 1, Lef 1, s. 1-6.

f. Eşkîyalık: Bu dönemde yürürlükte olan Osmanlı Ceza Kanunnamesinde silahlı olarak dağlarda ve kırlarda dolaşarak yolcuları soymak diye tanımlanan eşkıyalık suçu²⁰, elimizdeki belgede “şakî” şeklinde ifade edilmiştir. Bu suçu işleyen 15 kişi 3-15 yıl arasında değişen müddetlerle küreğe mahkûm edilmişlerdir.

g. Kalpazanlık: Sahte para basmak anlamına gelen kalpazanlıktan iki kişiye 5'er ve yine iki kişiye 10'ar yıl kürek cezası verilmiştir.

h. Hileli İflas: Hileli iflastan üç kişi üçer yıl küreğe mahkûm olmuştur.

i. Yaralama: “Cerh” olarak tabir edilen bu suçtan dolayı üç kişi 5-13 buçuk yıl arasında değişen müddetlerle küreğe mahkûm edilmişlerdir.

j. Orman Yakmak (Orman İhrâkı): Bu suçtan bir kişi 15 yıl kürek cezası almıştır.

k. Yataklık (Yatak): Bir kişi yataklıktan 3 sene kürek cezasına çarptırılmıştır.

l. Hane Basma: Hane basmaktan bir kişiye 5 yıl kürek cezası verilmiştir²¹.

2. Mahkeme Aşamasına Gelmiş Olanlar

Bu başlıkta henüz mahkemesi tamamlanmamış zanlılar ve karıştıkları suçlarla ilgili bilgilere yer verilecektir. Bu kısımdaki zanlıların bazılarının sorgulamaları yapılmış, bazılarının ithamnameleri hazırlanmış, bazılarının ise mahkemelerine yeni başlanmıştı. Bunlar zanlı ve müttehem konumundaydı. Yani kesin olarak üzerlerine atılı suçu işledikleri mahkemeleri sonunda belli olacak, ya beraat edecekler ya da mahkûm edileceklerdi.

Aydın Vilayeti'nde 1876-80 yılları arasında suça karıştıkları iddia olunan zanlı sayısı 1.175'tir. Bunun 15'i kadın olmak üzere 1.037'si Müslüman, 1'i kadın olmak üzere 131'i Hıristiyan ve 3'ü Yahudi'dir. Yine 2 kişi İran, birer kişi de Yunan ve Rus uyrukludur. Bunlarla ilgili detaylar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²².

²⁰ Said Nuri Akgündüz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Celal Yeniçeri, İstanbul 2010, s. 160.

²¹ BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 2, s.1, Lef 1, s. 1-6.

²² BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 2, s.2-3, Lef 1, s. 3-17.

AYDIN VİLAYETİ'NDE MEYDANA GELEN ADLÎ VAKALAR

Suç	Vaka Sayısı	Zanlı ve Müttehemler								Zanlı Top.
		Müslüman		Hır.		Ya	Y	R	i	
		E	K	E	K	E	E	E	E	
Adam Öldürme	316	353	8	43	-	2	-	-	-	406
Eşkıyalık ve Yol Kesme ²³	140	276	-	9	-	1	-	-	1	287
Hırsızlık	97	121	2	38	-	-	1	-	-	162
Tecavüz ²⁴	63 ²⁵	102+1 ²⁶	-	7	-	-	-	-	-	109
Tecavüz (Erkeğe) ²⁷	6	8	-	1	-	-	-	-	-	9
Gasp	44	83 +4 ²⁸ +1 ²⁹	-	3	-	-	-	-	-	86
Yaralama	29	25+1 ³⁰ +2 ³¹ +1 ³² +2 ³³	1	5	-	1	-	-	-	32
Hane Basma	8	15+5 ³⁴	-	-	-	-	-	-	1	16
Yataklık ³⁵	10	6	1	3	1	-	-	-	-	11
Teşhir-i Silah	2	-	-	5	-	-	-	1	-	6
Dağa Adam Kaldırma ³⁶	1	-	-	6	-	-	-	-	-	6
Katl Kastında Bulunma	6	5	-	1	-	-	-	-	-	6

²³ “Kat’-ı tarîk, şakî, eşkıyâ, kuttâ’-ı tarîk, eşkıyâ maddesi” gibi tabirlerle ifade edilen suçları içermektedir.

²⁴ “Hetk-i ırz, ırza geçme, cebren fi’l-i şeni’, izâle-i bîkr, kadın kaldırma” gibi tabirlerle ifade edilen suçları kapsamaktadır.

²⁵ Mağdurlardan biri 70 yaşında yaşlı dul bir kadındır. İki kişinin tecavüzüne maruz kalmıştır (BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 1, s. 11).

²⁶ Bu bir kişi, bir adamı öldürmüş ve öldürdüğü adamın karısına tecavüz etmiştir. Yukarıda adam öldürme sütununda suçlu sayısına eklendiğinden hesaplarda karışıklık ve yanlışlık olmaması için burada +1 şeklinde belirtilmiştir.

²⁷ “Bakkal Dimitri, çırağı Dimitri’ye fi’l-i şeni’” etmiştir (BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 1, s. 10). Buradaki çırak herhalde çocuk yaşta olmalıdır.

²⁸ Bu dört kişi hem adam öldürme hem de gasp suçu işlemiştir. Yukarıda adam öldürme sütununda suçlu sayısına eklendiğinden hesaplarda karışıklık ve yanlışlık olmaması için burada +4 şeklinde belirtilmiştir.

²⁹ Bu bir kişi, bir adamı gasp ve karısına tecavüz etmiştir.

³⁰ Bu bir kişi hem hırsızlık hem de yaralama suçu işlemiştir.

³¹ Bu iki kişi hem gasp hem de yaralama suçu işlemiştir.

³² Bu bir kişi, 1 kişiyi öldürmüş ve 1 kişiyi de yaralamıştır.

³³ Bu iki kişi, bir adamı yaralamış ve karısına tecavüz etmiştir.

³⁴ Bu beş kişi, hem hane basma hem darp hem de gasp suçunu işlemişlerdir.

³⁵ “İhfâ-yı cinâyet erbâbi, kuttâ’-ı tarîk yatağı, yatak, sârik yatağı, eşkıyâ yatağı” gibi ifadelerle belirtilen suçları içermektedir.

³⁶ Aşar Mültezimi Mustafa Efendi’yi dağa kaldırmışlardır (BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 1, s. 14).

ADEM KORKMAZ

Suç	Vaka Sayısı	Zanlı ve Müttehemler								
		Müslüman		Hır.		Ya	Y	R	i	Zanlı Top.
		E	K	E	K	E	E	E	E	
Sahtekarlık ³⁷	5	5	-	-	-	-	-	-	-	5
Kalpazan	3	-	-	5	-	-	-	-	-	5
“Soygun Maddesi”	2	4	-	-	-	-	-	-	-	4
Adam Öl. Yardım	4	3	-	1	-	-	-	-	-	4
Orman Yakma	4	4	-	-	-	-	-	-	-	4
Harman Yakma	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1
“İhrak (yakma) Maddesi”	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Hane Kundaklama	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Darb	4	1+1 ³⁸ +5 ³⁹	2	-	-	-	-	-	-	3
Posta Gasbı	1	2	-	-	-	-	-	-	-	2
“Serseri”	2	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Rüşvet	2	2	-	-	-	-	-	-	-	2
“Suikasd”	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Firârî Mahkûm ⁴⁰	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Kayıp ⁴¹	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Barut Kaçırma	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1
“etdiği” ⁴²	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1
TOPLAM	757	1.021	15	130	1	4	1	1	2	1.175
Hır.=Hıristiyan; Ya.=Yahudi; Y.=Yunan; R=Rus; İ.=İranlı; E=Erkek; K=Kadın.										

³⁷ “Mühür taklitçiliği” ve “sahte hüccet yazma” gibi sahtekarlıkları kapsamaktadır.

³⁸ Bu bir kişi, bir adamı darb etmiş ve kızına tecavüz etmiştir.

³⁹ Bu beş kişi, hem hane basma hem darp hem de gasp suçunu işlemişlerdir.

⁴⁰ Mahkumken Akka Kalesi’nden firar etmiştir (BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 1, s. 10).

⁴¹ “Petani’nin keyfiyet-i gaybûbetinden” (BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 1, s. 7).

⁴² Zanlının adı (Kolcu Bayram) yazıldıktan sonra işlediği suç kısmında sadece “etdiği” yazılmış, suçun ne olduğu belirtilmemiştir (BOA, Y.PRK.UM, 3/32, Lef 1, s. 8). Muhtemelen katibin hatasıdır.

Sonuç

Aydın Vilayeti'nde 1876-1880 yılları arasında meydana gelen 916 adlî vakayla ilişkili olarak 1.400 kişi yakalanmıştır. Bunlardan 225'inin mahkemesi tamamlanmış, 1.175 kişinin ise işlemleri mahkeme aşamasına getirilmişti. Genel toplama bakıldığında mahkûm ve zanlılardan 16'sı kadın olmak üzere 1.188'i Müslüman, 1'i kadın olmak üzere 201'i Hıristiyan ve 5'i Yahudidir. İkişer kişi İran ve Yunan, birer kişi de İtalyan ve Rus uyrukludur.

Mahkemesi tamamlanmış ve devam etmekte olan adlî olayların tamamının dağılımına bakıldığında 386 olayla adam öldürme suçu ilk sırada gelmektedir. Bu suçtan 480 kişi hakkında işlem yapılmıştır. Bunlardan 9'u kadındır. Kadınlar genellikle "darben" bu suçu işlemişlerdir. İkinci sırayı eşkıyalık ve yol kesme almaktadır. Bu suçla ilgili olarak 292 kişi yakalanmıştır. Hırsızlık da en çok işlenen suçlar arasındadır. Hırsızlık, hırsızlık şebekesi ve hırsızlığa teşebbüs gibi suçlardan dolayı 214 kişi derdest edilmiştir. Bu dönemde 7'si erkek olmak üzere 82 kişi tecavüze maruz kalmıştır. Bu suçta karışanların sayısı ise 146'dır. 111 kişi gasp suçu işlemiştir. Kayda geçen yaralama vakası 33'tür. Bu suçu işleyenlerin sayısı ise 41'dir. Yaralama olayları genellikle "cerh", bazen "ta'tîl-i uzvu mûcib cerh", bazen de "göz çıkarma", "diş çıkarma" ve "parmakların ta'tîli" gibi tabirlerle belirtilmiştir. Yine bu dönemde "ihfâ-yı cinâyet erbâbı", "kuttâ'-ı tarîk yatağı", "yatak", "sârik yatağı", "eşkîya yatağı" gibi tabirlerle ifade edilen yataklık, adam öldürmeye yardım, kalpazanlık, sahtekarlık, adam kaldırma, hane basma, darb ve orman-harman yakmak gibi suçların da işlendiği görülmektedir.

Mahkemesi tamamlanan davalardan yola çıkılarak hangi suçta ne kadar ceza verildiği de tespit edilebilmektedir. Bu kapsamda adam öldürme suçunu işleyenler idama ve 3 yıl 9 ay ile 15 yıl arasında değişen müddetlerle küreğe mahkûm edilmişlerdir. Adam öldürmeye yardım etmek 3-8, hırsızlık 3-10, gasp 3-15, tecavüz 3-5, eşkıyalık 3-15, kalpazanlık 5-10 ve yaralama 5-13,5 yıl arasında değişen müddetlerle kürek cezasıyla cezalandırılmıştır. Hileli iflasa 3, orman yakmaya 15, yataklığa 3 ve hane basmaya da 5 sene kürek cezası verilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Dahiliye (İ.DH).

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM).

Yayınlar

Akgündüz, Said Nuri, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Celal Yeniçeri, İstanbul 2010.

Avcı, Mustafa, “Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, I/1 (2002), <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6115/82065>.

Çatal, Ahmet Caner - İsa Kalaycı, “Kosova Vilayeti’nde Meydana Gelen Adli Olaylar (1876-1880)”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI/25 (2014), s. 111-121.

Eren, A. Cevad, “Tanzimat”, *İA*, XI, s. 709-765.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, XXXIII, s. 185-188.

Öztop, Fatih, “Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde “Adam Öldürme” Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, sayı 3 (Haziran 2015), s. 75-85.

Öztop, Fatih, *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Dursun Gök, Konya 2014.

Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, Sene 1298, Def’a 3.

Yetkin, Aydın, “Osmanlı Devleti’nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/24 (Kış 2013), s. 380-413. (http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi24_pdf/yetkin_aydin.pdf)

TEHCİR SONRASI MÜSLÜMAN ÇOCUKLARA EL KONULMASI MESELESİ*

Selma Göktürk ÇETİNKAYA**

Öz

Harb-i Umumi'deki Müslümanlara yönelik mezalime karşı 27 Mayıs 1915'te çıkarılan Tehcir Yasası'ndan muaf olan yetimleri, on yaşından küçük çocukları ve yirmi yaşından küçük kızları yetimhaneler, zengin aileler, bağlı buldukları cemaatlerle nüfuzlu kişiler sahiplenmişlerdir. Tehcirden dönüşleri başlatan 18 Aralık 1918 tarihli Geri Dönüş Kararnamesi'nin yetimlerin kimliklerinin incelenerek iade edileceklerini belirtmesine rağmen Ermeniler ve İtilaf askerleri evlerden, yetimhanelerden, hatta sokaklardan çocuk toplamaya başlamışlardır. Ermeni olup olmadığına bakmadan Müslüman çocuklar ailelerinden zorla koparılmıştır. Osmanlı Devleti'nin çabaları sonuçsuz kalmış, Anadolu'dan İstanbul'daki yetimhanelere getirilip Hıristiyanlaştırılmaya çalışılan, Ermeni olduklarını kabule zorlanan bu çocukların çoğuna Ermeni kimliği verilmiş ve Ermeni yetimlerle beraber 1920 itibarıyla yurt dışına çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeni, Tehcir, Yetim, Yetimhane.

Abstract

THE SEIZURE OF MUSLIM CHILDREN AFTER THE RELOCATION

Orphanages, rich families and influential people within their communities adopted orphans privileged from Relocation and Resettlement Law passed on May 27, 1915 against the atrocities towards Muslims in the WWI. Although in 1918 after the end of the war an account of Armenian orphan children was gathered and it was indicated that their identities were going to be investigated Armenians and soldiers of Allied Forces began to gather children from houses, orphanages and even streets. Even Muslim children were separated from their families. The efforts of Ottoman Empire remained inconclusive and those children being brought to orphanages in İstanbul from Anatolia were tried to be christianized. Many of those children being forced to accept that they were Armenians were given Armenian identity cards and they were began to be sent abroad with Armenian orphans by year 1920.

Keywords: Ottoman Empire, Armenian, Relocation, Orphan, Orphanage.

* Bu metin 12-15 Kasım 2014 tarihleri arasında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ile Akdeniz Üniversitesi tarafından düzenlenen Savaşın Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr.

Ermenilerin Tehcir Öncesi Faaliyetleri, Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkış Süreci

Doğu vilayetlerindeki Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı patlak verince Kafkasya'daki Rus makamlarla gizlice görüşerek bir yeraltı teşkilatı geliştirmişler ve Rus ordusuna gönüllü olarak geçmeye başlamışlardır¹. Ayrıca doğuda ihtilal merkezi olarak belirlenen Van, Bitlis, Erzurum, Şebinkarahisar'da, ikinci derecede de Sivas, Kayseri ve Diyarbakır'da genel müfettişlerini, savaş komutanlarını ve çete reislerini seçmişlerdir. Konumuzla da bağlantılı olarak belirtmek gerekir ki, seferberlik ilanında tüm Taşnak Şubelerine, 13 yaşına kadar olan erkeklerin komiteye üye olarak kaydedilip silahlandırılmaları emredilmiştir². Elbette bu süreçte sadece doğu vilayetlerinden değil; Varna, Rusçuk, Köstence, İbrail ve Sünne gibi Balkan topraklarındaki pek çok Ermeni gönüllü de Rusya'ya geçmiştir³. Rusya'ya geçen gönüllüler arasında Osmanlı ordusunda görev almış askerler de vardır ki bunların çoğu III. Ordu'da görevli olanlardır. Rusya'ya geçen tüm bu gönüllüler kısa süre sonra geri dönerek köyleri yakmaya, Müslümanları katletmeye başlamışlardır⁴. 3 Ağustos 1914'te Genel Seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ayaklanmayı 17 Ağustos 1914'te Zeytun Ermenileri çıkartmış, Çanakkale Savaşı'nın şiddetlendiği sırada bu yöredeki olaylar daha da artmıştır. Bunun üzerine bölgeye Türk kuvvetleri sevk edilmiş, çıkan müsademedede, günümüzde Zeytun'a ismini de veren, Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey şehit düşmüştür⁵. Zeytun'dan ayrı 1915 başında Kars ve Ardahan havalisinde de Rusların kışkırtmasıyla yerli Ermeniler 30 bin Müslüman erkeği katletmiş, karlı dağlara kaçan kadın ve çocuklar “dil-hıraş” bir halde bulunmuş, Ermeni muhafazasına verilen Osmanlı esirleri de tüfek dipçikleriyle itlaf edilmişlerdir⁶. Yine Van ve çevresinde de Ermeni olayları yaşanmıştır. 15 Mart 1915'te Mahmudi (Van'ın Özalp ilçesi) Kaymakamı Kemal Bey'in Van Valiliği'ne verdiği bilgilere göre zulme uğrayanlardan konumuzla ilgili olanlar şu şekilde sıralanabilir:

¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2005, s. 286.

² ATASE, BDH, Klasör: 528, E. Dosya: 1029, Y. Dosya: 2061, Fihrist: 21 (1-18)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 97-121.

³ BOA, HR.SYS, nr. 2871/1.

⁴ Gürün, *a.g.e.*, s. 285-286

⁵ Ahmet Eyicil, “I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi”, *Belleten*, LXVII/250 (Aralık 2003), s. 914.

⁶ BOA, HR.SYS, nr. 2363/1'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 91, Ankara 2007, s. 118.

TEHCİR SONRASI MÜSLÜMAN ÇOCUKLARA EL KONULMASI MESELESİ

* Kavlık'te (Van'ın Saray ilçesine bağlı Keçikayası) Hacı Molla Sait, kızını kendi elleriyle boğazlaması için zorlanmış, her teklifte organlarından biri kesilip şehit edilmiştir.

* Şezuhane'de Cümdi Ağa'nın hizmetçisi Asmo çocuğuyla tandıra atılıp yakılmıştır.

* Yamanyurt'ta Miha'nın eşi Fato üç çocuğu ile boğazlanmıştır.

* Saray ve Esedboyu camileri ahıra dönüştürülüp medrese öğrencilerine zorla Hıristiyanlık kabul ettirilmek istenmiştir.

* Perakal'de (Van'ın Özalp ilçesine bağlı Boyaldı) Nezu Hatun tandırda yakılan iki torununun etini babasına ve anasına yedirmek üzere zorlandığını ve sonrasında öldürüldüğünü görerek delirmiştir⁷.

Ermenilerin zulmü bununla da kalmamış, 15 Nisan 1915'te Van çevresinde, 17 Nisan'da Şatak'ta (Çatak), ertesı gün Bitlis'te ve 20 Nisan'da da Van merkezde ayaklanmışlardır. 16/17 Mayıs gecesi ise Van, Rus ve Ermenilerin eline geçmiştir. Rus Çarı 21 Mayıs'ta Van'daki Ermeni İhtilal Komitelerine gönderdiği telgrafla "Rusya'ya hizmetlerinden dolayı" teşekkür ederken Amerika'da yayınlanan Ermeni Gochak Gazetesi'nde boğazlananların sonrasında Van'da sadece 1.600 Türk'ün kaldığı duyurulmuştur. Ermeniler bölgede yüzlerce kişiyi katletmiş, 80 bin Müslüman Bitlis'e doğru kaçmaya başlamıştır. Türk ordusunun ikmal yolları vurulmuş, bu durum Erzurum, Bitlis ve Trabzon'un işgaline de sebep olmuştur. Ermeniler ayrıca Adana, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı ve Bursa'da da olaylar çıkarmışlardır⁸. Ermenilerin sadece Doğu Anadolu'da ve 1915 senesi içinde katlettiği insan sayısı 102 bin olarak gösterilmektedir ve bu insanlar sivildir; köy ve şehirlerde yaşlılar, kadınlar ve çocuklar hunharca öldürülmüşlerdir⁹.

Yaşanan olaylar sırasında Ermenilerin sistematik bir şekilde hareket ettiklerini belirtmek gerekir. Bu durumu Ermenilerin köylere kadar ilettikleri bir talimatta da görmek mümkündür. Talimatın bir maddesi oldukça dikkat çekmektedir. Bu maddede "cephe gerisinde iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördük-

⁷ ATASE, BDH, Klasör: 520, E. Dosya: 1027, Y. Dosya: 2024, Fihrist: 11 (1-3)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, s. 61-70.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2007, s. 56-58, Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı/Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra 2007, s. 90.

⁹ Hikmet Özdemir, "Türk-Ermeni İhtilafının Geometrisi", *Psiko-Politik Bir Yaklaşım İle Türk-Ermeni İlişkileri*, der. Bahar Senem Çevik Ersaydı - Abdülkadir Çevik, Uşak 2011, s. 99.

leri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir” demektedir ve bu talimat uygulamaya konulmuştur. Tüm bu olaylar yaşanırken Osmanlı Devleti de bazı girişimlerde bulunmuştur. Örneğin 25 Şubat 1915’te Başkumandanlık bütün birliklere gönderdiği bir tamimle Ermenilerin çeteler kurduğunu, isyana hazırlandıklarını, dolayısıyla Ermeni erlerin seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmamasını, silahlı saldırılara karşı konulmasını, gerekirse örfi idare ilan edilmesini, ancak sadık tebaaya zarar verilmemesini istemiştir. Bundan ayrı 24 Nisan 1915’te vilayet ve mutasarrıflıklara “acele ve gizli” bir genelge¹⁰ gönderilerek “Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması bildirilmiştir. Bu bağlamda Başkumandanlıktan tüm birliklere 26 Nisan 1915’te bir tamim gönderilmiştir. Akabinde sadece İstanbul’da 235¹¹ kişi tevkif edilmiştir. Bu tutuklanmalar Ermeniler için bir yıkım kabul edilmiş ve genelgenin çıkarıldığı tarih her yıl “Katliam günü” olarak anılır olmuştur. Bu tutuklamalara rağmen Ermenilerin olayları devam edince Başkumandan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915’te Dahiliye Nazırı Talat Paşa’ya gönderdiği yazıyla Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemiştir. Bu belgeyi Tehcir Kararı’nın ilk işareti olarak görmemiz gerekir¹².

Nitekim Dahiliye Nazırı Talat Paşa 9 Mayıs 1915’te Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey ve Van Valisi Cevdet Bey’e gönderdiği şifre emirlerle Van Gölü çevresinde ve Van vilayetinde bulunan belirli mevkilerdeki Ermenilerin isyan ve

¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 52/96, 97, 98.

¹¹ Bu rakam Bilal Şimşir’de 2.345 olarak belirtilip buraya atfen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* isimli çalışmada ve Halaçoğlu’nun eserinde de aynı rakam verilmiştir (Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 297; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995; Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 63). Ayrıca Kamuran Gürün de *Ermeni Dosyası*’nın 6. baskısında aynı şekilde 2.345 Ermeni’nin İstanbul’da tevkif edildiğini belirtmiş, bu çalışmanın 1988 tarihli baskısına atıfta bulunmasına karşın Atnur ise sayıyı 235 olarak telaffuz etmiştir (Gürün, *a.g.e.*, s. 307; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s. 22). Yine Giray Saynur Derman, “Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi” isimli makalesinde 2.345 sayısını vermiştir (Giray Saynur Derman, “Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi”, *Yeni Türkiye*, VIII/78 (2015), s. 608. Bununla birlikte 1916’da yayınlanmış olan bir Osmanlı yayınında İstanbul’da ikamet etmekte olan 77.735 Ermeni’den 235’inin tutuklanmış olduğunu yönelik bir bilgi de mevcuttur (*Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, İstanbul 1332, s. 242). Bu kaynaktan hareketle Yusuf Sarıнай da tutuklananların sayısını 235 olarak göstermiştir (Yusuf Sarıнай, “24 Nisan 1915’te Ne Oldu?”, *Yeni Türkiye*, II/61 (2014), s. 1620). Sarıнай, 24 Nisan Genelgesi ile İstanbul’da 235, İstanbul haricinde 321 olmak üzere toplamda 556 Ermeni’nin tutuklandığını ifade emektedir (Sarıнай, *a.g.m.*, s. 1626). Buradan yola çıkarak verilen rakam noktasındaki bilgilerin tartışmalı olduğunu söylemek mümkündür.

¹² Halaçoğlu, *a.g.e.*, 60-66; Şimşir, *a.g.e.*, s. 297.

ihtilal için sürekli hazır olduklarını, bunların yoğun oldukları yerlerden çıkarılıp güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını ve bunun hemen uygulanmasını, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı, Bitlis'e bağlı önemli kazalar, özellikle Muş ve Sasun ile Talori civarına da teşmilinin iyi olacağını vurgulayarak ordu komutanlarıyla ve Erzurum Valisi Tahsin Bey'le işbirliği yapılmasını istemiştir¹³. Aynı tarihte yine Talat Paşa tarafından Maraş Mutasarrıflığı'na gönderilen şifre emirle Zeytun'daki Ermenilerin tamamının ihraç edilmesi istenmiştir¹⁴. Talat Paşa 23 Mayıs 1915'te de Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine buradan nakledileceklerle ilgili bir şifre göndermiştir¹⁵. 24 Mayıs'ta Rusya, Fransa ve İngiltere Hükümetleri bir bildiri yayınlayarak bir aydan beri, "Ermenistan" olarak adlandırdıkları Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüğünü, olaylardan Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu tutulacağını bildirmişlerdir. Meselenin uluslararası platforma taşınması üzerine sorumluluğu tek başına yüklenmek istemeyen Talat Paşa 26 Mayıs 1915'te Sadaret'e gönderdiği tezkere ile konuyu kanun hükmü haline getirmeyi uygun görmüştür. Dahiliye Nezareti'nin bu tezkeresi 29 Mayıs 1915'te Sadaret tarafından uygulamanın yerinde olduğu da eklenerek Meclis-i Vükela'ya intikal ettirilmiştir. Meclis-i Vükela da 30 Mayıs 1915'te bu uygulamayı kabul ettiğine dair kararı almıştır¹⁶. Zaten 27 Mayıs 1915'te çıkmış olan **uygulama**, 1 Haziran 1915'te de Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştır¹⁷. Böylece günümüze değin etkileri süren ve ne isminde ne de içinde geçmeyen bir kelimeyle anılarak "Tehcir Kanunu" olarak lanse edilen bu geçici kanun yürürlüğe girmiştir.

Tehcir'in Uygulanması Kapsamında Ermeni Çocukları

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar altında yürürlüğe giren Sevk ve İskân Kanunu, devletine sadık kalmayanlar için çıkartılmış ve uygulanmıştır. Sevk ve iskânda pek çok kişinin muafiyeti söz konusu olmuştur. Örneğin çocuklar tehcir uygulamasının dışında bırakılmışlardır. Bu çocukların bakımıyla devlet yakından ilgilenmiştir. Konuyla ilgili Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Diyarbakır, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuret-ül Aziz ve Van vilayetleriyle Maraş Mutasarrıflığı'na 26 Haziran 1915'te gönderilen şifre telgrafta Ermenilerin on yaşından küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmesi

¹³ BOA, DH.ŞFR, nr. 52/282'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 28-29.

¹⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 52/286'dan naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 28.

¹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 53/93'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 33-34.

¹⁶ BOA, MV, 198/163'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 30-32.

¹⁷ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 68-71.

işlemleri için, bulunulan yerlerde kaç çocuk olduğu ve yetimhane için uygun bina olup olmadığı sorulmuştur¹⁸. Ayrıca Ermeni yetimlerin yerleştirilmesi için Kuleli Askeri Lisesi, Ermeni yetimhanesine dönüştürülmüş ve yaklaşık iki sene bu doğrultuda kullanılmıştır¹⁹. Yine Arnavutköy’de Sarraf Burnu’nda Papasyan’ın yaşadığı 25’in üstünde odaya sahip olan yalı ile Akıntı Burnu’nda boş duran ve on beş odası olan Değirmenciyan yalısının Ermeni yetimler için uygun bulunduğu dair bir belge de mevcuttur²⁰. Bu belgelere dayanarak, Osmanlı Hükümeti’nin aileleri tehcir edilen çocukların ortada kalmamaları için onları buldukları bölgelerden devindirmeden mevcut yetimhanelere yerleştirilmesine, eğer bölgede yetimhane yoksa veya yetersiz ise yeni yetimhaneler inşa edilmesine karar verdiğini görmekteyiz. Öyle ki buralardaki çocukların mağdur olmaması için öğretmenlerin de sevk edilmediklerini biliyoruz.

Konuyla ilgili olarak Sivas Vilayeti’ne 17 Ağustos 1915’te gönderilen şifre telgrafta “Öksüzhanedeki öğretmen ile çocukların şimdilik yerlerinde kalabilecekleri²¹” bildirilmiştir. Misyonerlere ait yetimhanelerdeki çocukların da mevcut yerinde kalması yine nezaretten ilgili yerlere haber edilmiştir. Nitekim 17 Ağustos 1915’te Adana vilayetine gönderilen yazıda Haruniye nahiyesindeki Alman misyonerlere ait yetimhanede kalan Ermeni çocuklara dokunulmaması istenmiştir²². 3 Kasım 1915’te de Kayseri Mutasarrıflığı’na çekilen telgrafta Amerikalı misyonerlerin yanında bulunan Ermeni çocuklara müdahale edilmemesi belirtilmiştir²³. Yine Dahiliye Nezareti’nden Mamuret-ül Aziz Vilayeti’ne 26 Haziran 1915’te gönderilen şifre telgrafta sahipsiz Ermeni çocuklarının buldukları yerlerde şimdilik kalmaları istenmiştir²⁴. Erzurum Valisi Tahsin Bey ise hastaların, erkeksiz ailelerin, çocukların ve yalnız kadınların Erzurum’da kalmalarına izin vermiştir²⁵. Çocukların mağduriyetini önlemek adına çok çaba sarf eden Osmanlı Devleti, savaş şartları içinde yapılabilecek en iyi düzenlemeleri uygulamaya çalışmıştır.

¹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 54/150’den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 50.

¹⁹ Zekeriya Türkmen, “İşgal Yıllarında İstanbul’daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması”, *KÖK Araştırmalar*, II/2 (Ankara Güz 2000), s. 270.

²⁰ BOA, DH.KMS, nr. 1/337’den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 245.

²¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 55/42’den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 83.

²² BOA, DH.ŞFR, nr. 55/43’ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 83.

²³ BOA, DH.ŞFR, nr. 57/270.

²⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 54/163’ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 51.

²⁵ Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya-Türk ve Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2007, s. 41.

Resim 1

Ermeni Yetimhanesi öğrencileri (Fekfe/Adana-1910)
(Raymond Kevorkian - Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 40)

18 Ağustos 1915'te Niğde Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta İslamiyet'e geçen Ermeni kızların Müslümanlarla evlendirilebilmelerinin uygun karşılanacağı belirtilmiştir²⁶. Ancak bu durumun tüm Ermeni kızları için uygulandığını söyleyip genelleme yapmak doğru değildir. Üstelik sonraki süreçte Ermenilerin sıkça dile getirdiği, Osmanlı Devleti'nin art niyetli uygulamaları olarak göstermeye çalıştıkları bu evlilikler, kızları savaş döneminde ortaya çıkan bir diğer nahoş vaziyetten korumak için olsa gerektir. Nitekim bu yıllarda ve sonrasında da beyaz kadın ticaretinin ve fuhuşun çoğaldığı, bu işlerle uğraşanlar arasında yaşları 13 olan kız çocuklarının bile bulunduğu²⁷ düşünülecek olursa devletin olayları çok yönlü ele alma özelliğini göz ardı etmemek gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kızlar için öncelikle düşünülen çözümler ailelerine ya da yetimhanelere verilmeleri olmuştur.

21/23 Eylül 1916'da Kayseri Mutasarrıflığı'na Ermeni kızların ebeveynlerine verilmesi, eğer ebeveynleri yoksa yetimhanelerin müsait bir kısmına yerleştirilmesi ve yetimhanelerin muhacirler için misafirhane olarak kullanılmasının uygun görüldüğü ile ilgili bir yazı gitmiştir²⁸. 22 Kasım 1915 tarihinde Dahiliye

²⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 55/92'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 85.

²⁷ Makbule Sarıkaya, "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Sağlığı Konusundaki Hedef ve Faaliyetleri", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*; ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 42.

²⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 68/95'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 151.

Nezareti sevk edilen Ermeni ailelerinden bakes (kimsesiz) kalan 20 yaşına kadar kızlarla, 10 yaşına kadar erkek çocukların güneye gönderilmeyip evlatlık olarak ailelere verilmesine yönelik bir karar da almıştır²⁹. Talat Paşa 25 Kasım 1915'te Mamuretül-Aziz Valisi Sabit Bey'e gönderdiği bir telgrafla kışın kadın ve çocukların sevkinde zorlanılacağı ve onları korumak için gerekli sayıda görevli verilemeyeceği "Heyet-i Tahkikiye Riyaseti" tarafından bildirildiği için sevkini durdurularak kimsesi olmayan kadın ve çocukların uygun köylere dağıtılmasını emretmiştir³⁰. 27 Aralık 1915'te Adana, Halep, Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr, Edirne ve Musul vilayetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Maraş, Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta Ermeni yetimlerinin halktan nüfuzlu kişilere dağıtılmaları ve bunların sayısının İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir³¹.

Görüldüğü üzere sevki gerçekleştirilen Ermenilerin çocukları ve yetim Ermeniler bu dönemde gerek yetimhanelere yerleştirilmişler, gerek evlatlık verilmişler, gerekse halktan nüfuzlu kişilerin korumasına teslim edilmişlerdir. Aynı zamanda bu çocukların bağlı buldukları cemaatlara teslim edilmesi de gündeme gelmiştir. Bununla ilgili Dahiliye Nezareti'nden 5 Aralık 1918'de Adana'ya gönderilen telgrafta "*Müslümanlar nezdinde bulunan Ermeni kız ve çocuklardan bakes olan ve ebeveyn ve akrabaları da ta'ayyün etmeyenlerin rü'esâ-yırûhâniyyeye teslimleri ve rü'esâ-yırûhâniye bulunmadığı ve milletdaşları tarafından da kabul edilmedikleri takdirde hükümetçe i'aşe ve hüsn-i muhafaza edilmeleri icab eder*"³² demektedir. Bahsi geçen telgrafta Müslümanların yanındaki Ermeni çocuklardan kimsesiz olanların ve ailesi olmayanların bağlı buldukları cemaate teslim edilmesi, o da yoksa Adanalı Ermenilere verilmesi, bunlar tarafından kabul edilmezlerse hükümetin bu çocukları koruyacağı ve işlerini sağlayacağı belirtilmiştir. Aslında Osmanlı Devleti, kendisine tehdit oluşturan Ermenileri tehlike geçinceye değin buldukları bölgelerden uzaklaştırırken geride kalan aileleri için savaş döneminde alınabilecek tüm önlemleri almaya çalışmış, bu konuyla oldukça ilgilenmiştir.

30 Nisan 1916 tarihli şifre telgrafta erkekleri sevk edilen veya askerde olanların, Ermeni bulunmayan yerlere masrafları karşılanmak üzere dağıtılmaları,

²⁹ Gürün, *a.g.e.*, s. 317.

³⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 58/124.

³¹ Hasan Babacan, "Ermeni Dul ve Yetimleri ile Osmanlı Devleti'nin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 285.

³² BOA, DH.ŞFR, nr. 94/56.

TEHCİR SONRASI MÜSLÜMAN ÇOCUKLARA EL KONULMASI MESELESİ

genç ve dul kadınların evlendirilmeleri, on iki yaşına kadar olan çocukların öksüz yurtlarına yerleştirilmeleri, buralar yetersiz kalırsa halden anlayan Müslümanların yanına verilmeleri, eğer bunlar da kabul etmezse Muhacirin Tahsisatı'ndan ayda 30 kuruş verme şartıyla köylülere dağıtılmaları istenmiştir³³. Ermeni çocukların ortada kalmaması için çabalayan Osmanlı Devleti aynı dönemde sevkten muaf olan Ermenilerin, Müslümanlara ve çocuklarına yönelik zulümlerine de maruz kalmış, Cihan Harbi'nin ağır etkileri kadar kendi tebaasından olanların aşırı faaliyetleri de büyük derecede tesirini göstermiştir.

Resim 2

Erzurum'un Alvar köyünde Ermeni saldırısına uğrayan anne ve çocuklar.
(ATASE, Albüm No: 4, Fotoğraf No: 73, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 5)

³³ BOA, DH.ŞFR, nr. 63/142'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 141-142.

³⁴ ATASE, BDH, Klasör: 528, E. Dosya: 1050, Y. Dosya: 2063, Fihrist: 1'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 3-4.

³⁵ Sonyel, *a.g.e.*, s. 119-120.

Tehcir zamanında Ermenilerin faaliyetleri Anadolu'nun sadece doğusunda değil, batısında da süre gelmiştir. Bununla ilgili bir belge 28 Mayıs 1917'de Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Başkomutanlığa gönderilmiştir. Buna göre İzmit Amele Taburu'ndaki Ermeniler, eşkıya çetelerine yardım etmektedirler ve bunların da sevk edilmesi gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak Ermeni çetesinin gezindiği orman içinden köylerine giderlerken kaybolan Kocaeli'nin Bahçecik ilçesine bağlı Serindere köyünden Hacı Bilal'in kızı Hatice, Aksıgım köyünden Süleyman'ın kızı Gülfedar ile Servetiye köyünden 13 yaşındaki Ahmet oğlu Cafer'in cesetlerinin yarı çürümüş bir şekilde Efraziye ve Şefkiye köylerinin altındaki dereye enselerinden kesilmiş, yaralayıcı aletlerle parçalanmış olarak bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Hatice ile Gülfedar'ın elbiseleri başka bir yerde bulunmuş, bunların ırzına geçildiği de kesin olarak anlaşılmıştır³⁶.

20 Kasım 1917'de Lojistik Destek Hizmet Müfettişi Albay Muhittin Paşa'nın Başkomutanlığa gönderdiği yazıda farklı tarihlerde III. Ordu'ya sığınan askerlerin, Rus mülteci ve esirlerin ifadeleri yer almaktadır. 24. Süvari Alayı 2. Bölüğü'nden Ruslara esir düşen ve ardından firar eden Zileli Osman oğlu Ahmet'in ifadesinde Erzurum'da kaldığı sırada yöre halkından bir vatandaşın kendisine anlattıkları yer almıştır. Buna göre Ermeniler, Erzurum'da pek çok Müslüman'ı katletmişler, ağza alınmayacak kötülüklerde bulunmuşlar ve çocukluğunu bile kesmişlerdir. Ermenilerin mezalimi sadece Müslüman halkın ifadeleriyle ortaya konulmamıştır. Nitekim aynı belgedeki bir başka ifade Gradons'taki 141. Piyade Alayı'na mensup Otto Feşer'e aittir. Otto Feşer, 27 Ocak 1914'te Doğu Prusya'da yaralanıp Ruslara esir düşmüş ve Bolşevik İhtilali esnasında kaçmayı başarmıştır. Kaçışı sırasındaki izlenimlerinde Erzurum'da akşam vakti bir Türk kızına üç Ermeni'nin sataştığını, kız bağırınca Ermenilerden birinin kızı bıçakla öldürdüğünü, durumu polise bildirdiğinde polisin "zararı yok, Türk kızımı, Türkler tamamen mahvolmalı" dediğini anlatmıştır. Bundan ayrı İrşensun'a yakın bir Türk köyündeki kaçamayan kadın, ihtiyar ve çocukların hepsinin Ermeniler tarafından katledildiğini, köydeki değerli eşyaların ise Ruslar tarafından yağmalandığını da aktarmıştır³⁷.

Konuyla ilgili bir diğer belge ise 2 Şubat 1918'de Erzincan'dan kaçmayı başaran 40 askerinin ifadeleri doğrultusundadır. Bu ifadelerden Ermenilerin Erzincan ve civarında erkekleri toplayıp Taşkilise etrafındaki harabelerde, kadın

³⁶ ATASE, BDH, Klasör: 311, E. Dosya: 1028, Y. Dosya: 1264, Fihrist: 19-16'dan naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 63-64.

³⁷ ATASE, BDH, Klasör: 373, E. Dosya: 1032, Y. Dosya: 1484, Fihrist: 10 (1-8)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 89-99.

ve çocukları ise göz önünde öldürdükleri anlaşılmaktadır³⁸. Ayrıca 15-16 Ocak 1918'de Ermeniler, Erzincan'da silah arama bahanesiyle yaklaşık 1.500 çocuk, kadın ve erkeği katletmişler, memeden kesilmemiş çocukları bile öldürmüşlerdir³⁹. Yine 22 Ocak 1918 tarihinde I. Kafkas Kolordusu Vekili Rüştü Paşa'nın III. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği bir belgede Erzincan'da Belediye Kâtibi Mehmet Efendi'yi esir alan Ermenilerin; annesini, eşini ve dört yaşındaki çocuğunu parçaladıkları yazmaktadır⁴⁰. Bu dönemde Ermenilerin Erzincan'da rahatça hareket edebildiklerini, istedikleri faaliyetlerde bulunabildiklerini ifade eden Kazım Karabekir Paşa'ya 30 Ocak 1918'de 36. Kafkas Tümen Komutan Vekili Yarbay Recep Paşa'dan gelen raporda da bu faaliyetlerden bahsedilmiş, tüm çocuk ve kadınların ordudan beklenen yardım gelmezse kendilerini Ermenilerin parçalayacağını söyledikleri belirtilerek bunlara yardım edilmesi istenmiştir⁴¹. Yaklaşık bir hafta sonrasında, 6 Şubat'ta I. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'ndan III. Ordu Komutanlığı'na gönderilen şifrede ise Erzincan'da erkek ve çocukların hepsinin katledildiği, şehirde kimsenin kalmadığı belirtilmiştir⁴².

Aynı süreçte yine Erzincan ve çevresiyle ilgili bir diğer gelişme, III. Ordu Komutanı Korgeneral Vehip Mehmet Paşa ile Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Lyotnan Odeshelitze arasındaki yazışmadır. Buna göre Vehip Mehmet Paşa'nın Ermeni mezalimine dair Odeshelitze'ye gönderdiği mektuba 1 Şubat 1918'de verilen yanıtta Erzincan'dan 650 Müslüman'ın götürülmesi, Vahit Bey Konağı'nda 1.500 kişinin, bir kışla⁴³ ile üç evde kadınlarla çocukların doldurulup yakılması, yine bin kadar evin yakılması, yani 15-16 Ocak Olayları reddedilmiştir. Ancak 17 Şubat 1918'de Vehip Mehmet Paşa, Odeshelitze'ye cevaben şunları söylemiştir:

³⁸ ATASE, BDH, Klasör: 2905, Y. Dosya: 433, Fihrist: 6 (1,2)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 101-106.

³⁹ ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 47 (1-3)'ten naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 191-194.

⁴⁰ ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 29 (1)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 115-118.

⁴¹ ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 37'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 123-125.

⁴² ATASE, BDH, Klasör: 2910, E. Dosya: 56-A, Y. Dosya: 456, Fihrist: 9 (1,2)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 175-182.

⁴³ Bu kışlanın Kale Kışlası olduğu dışarıya verilen milli yayında belirtilmiştir. ATASE, BDH, Klasör: 385, E. Dosya: 1021, Y. Dosya: 1530, Fihrist: 36-1 (2-16)'dan naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 163-168. Vehip Mehmet Paşa'nın Başkomutanlığa gönderdiği şifrede de Kale Kışla'daki zulümden bahsedilmiştir. Bkz. ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 44-3(4-5)'ten naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 187-188.

“15-16 Ocak (1918) olaylarında Ermeniler tarafından katledildikten sonra, etraftaki evlerden, dükkânlardan, bahçelerden ve ahırlardan toplattırılarak yarın gömüleceklerden fotoğrafları alınmış olanların sayısı 312’dir. Bunların 20’si kadın, 71’i on dört yaşına kadar çeşitli yaştan çocuklar, 19’u apak sakallı ihtiyarlar, 202’si de bu yaşların dışında kalan erkeklerdir. Öldürüldükten sonra kuyulara atılanlardan, çürüyenlerin tarafımızdan çıkarılmasına imkân kalmadığından, kuyuların toprak ile kapatılması suretiyle hastalıklara yol açması önlenmiş olanların sayısı, bu toplama katılmamıştır. Rahatsız olduğundan dolayı Erzincan’da kalmış olan Yüzbaşı Vekili Kazmir’in ifadesine göre yalnız Erzincan’da katledilenlerin sayısı 800’den az değildir. Gerçekten, Erzincan’dan 650 Müslüman’ın Ermeniler tarafından Sarıkamış’ta amelelik yapacakları söylenerek sevk edildiklerini, bunların hayatta olup olmadıklarının bilinmediğini, yine Yüzbaşı Vekili Kazmir’in ifadesiyle doğrulanmaktadır...”

3 Mart 1918’de Vehip Mehmet Paşa’nın Başkomutanlığa gönderdiği telgraf-tan öğrendiğimiz kadarıyla Ermeni çeteleri Erzurum’a doğru çekilirken Tazegül’den (Aşkale’ye bağlı Kandilli’nin Tazegül Köyü) yaklaşık 30 kadar kadın, çocuk ve erkeği katletmişler, Cinis’te (Kandilli’nin Ortabahçe köyü) yaşayan 600 kadar kişiden 13’ü hariç diğerlerini yakmış, süngülemiş, hamile kadınların karınlarını yarak çıkardıkları çocukları kucaklarına verip şehit etmişlerdir. Ilıca’ya bağlı Evreni (Atlıkonak) ve Alaca köyleri tamamen yakılmıştır. Alaca’dan kadın ve çocuk 365 kişi katledilmiştir. Birkaç çocuk kaçarak civar köylere sığınabilmiş, 15 kadın da ölümlerinin içinden yaralı çıkarılmıştır⁴⁴. Ermenilerin yaptıkları mezalimin dünyaya duyurulabilmesi için 3 Şubat’ta Başkomutanlıktan milli yayınla yabancı ülkelere gönderilen bildiriye Erzurum’a 28 km. uzaklıktaki bir köyde yaşananlar arasında aktarılan “beyinleri akıtılmış ve vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuklar ve erkekler” ibaresi dikkat çekmektedir. Yine milli yayınla dışarıya gönderilen belgede Hasankale’de (Erzurum’un Pasinler ilçesi) Ermenilerin erkek, kadın ve çocukları kurşun, balta ve hançerle öldürdükleri, bir kısmını beraberinde götürdükleri, Bayburt’taki Ermeni çete reisi Arşak’ın çevre köylerdeki halkın Bayburt’ta toplanmalarını istemişse de Erzincan’da yaşananları duyanların kadın ve çocuklarını alıp karlı dağlara kaçtıkları anlatılmıştır⁴⁵. Ancak Bayburt’taki tüm Müslümanların Ermeni mezaliminden kurtulabildiğini söylemek de doğru olmaz.

21 Şubat 1918’de Bayburt’a ilk giren 13. Kafkas Alayı Komutanı Yarbay Ahmet Rıza Bey’in III. Ordu Komutanlığı’na sunduğu raporda çocuklara yapılan

⁴⁴ ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 40 (1-12)’den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 135-145.

⁴⁵ ATASE, BDH, Klasör: 385, E. Dosya: 1021, Y. Dosya: 1530, Fihrist: 36-1 (2-16).

zulümlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Buna göre 15 Şubat'ta un dağıtılacağı bahanesiyle kadın, erkek ve çocukları önceden hapisane olan büyük bir binaya sokan Ermeniler, halkı burada yakmışlardır. Ayrıca sokakta gördükleri çocuk, kadın, kız ve erkekleri de süngü ve kurşunlarla şehit etmişlerdir. Raporla yakınların içinde pek çok kız çocuğunun olduğu ayrıca belirtilmiştir. 250'den çok Müslüman'ın hayatını yitirdiği olaylardan sağ çıkan yaklaşık 30 kadın, erkek ve çocuğun tedavisi de alayda görevli doktorlar tarafından yapılmıştır⁴⁶. Görüldüğü üzere; Bayburt da Anadolu'daki pek çok yer gibi yaşanan zulümden nasibini almıştır. Her ne kadar isyan çıkardıkları ve silahlı saldırı düzenledikleri için sevk edilen Ermeniler olmuşsa da bu tehcirin dışında kalan Ermeniler, buldukları yerlerde Müslüman halka eziyet etmeyi, masum insanları katletmeyi devam ettirmişlerdir. Geçici ibaresiyle çıkan Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanmasının durdurulmasına ve gidenlerin geri dönebileceklerine dair alınan kararın ardından da Ermenilerin çıkardıkları problemler sona ermemiş, sadece farklı bir hal alarak Müslüman çocukların ailelerinden koparılmalari meselesini doğurmuştur.

Resim 3

13 Şubat 1918'de Erzincan'da Hacı Müştak Efendi'nin evinde katledilen aile fertleri ve çocuklar. (ATASE, Albüm No: 4, Fotoğraf No: 60, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 111).

⁴⁶ ATASE, BDH, Klasör: 525, E. Dosya: 1024, Y. Dosya: 2050, Fihrist: 42 (1,2)'den naklen *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, s. 149-153.

Tehcir'den Dönüş ve Ermeni Çocuklarla İlgili Faaliyetler

Tehcir edilen Ermenilerin geri dönüşüne yönelik çalışmaları 1918 baharı itibariyle görmek mümkündür. 10 Nisan 1918'de toplanan Meclis-i Vükelâ, 60 yaş üstü ve yardıma muhtaç durumda olan Ermeni, Rum ve Arapların iadesine karar vermiştir⁴⁷. 22 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti'nden İstanbul, Adana, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Mamuretül Aziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne ve Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel ve Maraş livalarına şifre telgraf gönderilerek savaş dolayısıyla başka yerlere sevk edilmiş olunan bütün ahalinin çıkarıldıkları yerlere geri dönmelerine izin verildiği bildirilmiştir⁴⁸. Geri dönen Ermenilerin çocuklarını geri almasına yönelik kararlar da çok geçmeden uygulamaya konulmuştur. Örneğin Dahiliye Nezareti'nden Konya'ya çekilen telgrafla 14 Kasım 1918'den itibaren Ermeni yetimlerinin ailelerine teslim edilmesi istenmiştir⁴⁹. 20 Kasım 1918 tarihinde Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta da İzmit'teki Ermeni yetimlerin diğer yetimhanelerdeki yetimler ile halkın yanında tutulan kimsesiz Ermeni çocukların çoğunun Patrikhane'ye iade edildiği belirtilmiştir⁵⁰. Yine de bazı problemler yaşanmış olsa gerek. 24 Kasım'da Konya Valiliği'ne Ermenilerin memleketlerine gitmelerine ve mezhep değiştirenlerin eski hallerine dönmelerine izin verilmesine, yetimlerinin de velilerine teslim edilmesine dair gönderilen yazıya karşın Konya'da buna riayet edilmediği ve gelebilecek şikayetler karşısında idari görevlilerin sorumlu tutulacağı bildirilmiştir⁵¹. Nitekim 28 Kasım 1918'de *Ati Gazetesi*'nde Konya, İzmit ve İstanbul'daki yetimlerin çoğunun mensubu buldukları cemaatlara verildiğine, çocukları iade etmeyenlerin hakkında yasal işlem gerçekleştirileceğine dair bir haber yayınlanmıştır⁵².

Geri dönüşlerle ilgili sorunların giderilmesine yönelik 18 Aralık 1918 tarihli kanunnamenin vilayetlere gönderildiğine dair Dahiliye Nezareti'nin, Sadaret'i 26 Aralık'ta bilgilendirdiği belgede yetim çocukların talep olundukları takdirde kimlikleri hakkında detaylı olarak inceleme yapılmasının ardından veli ve cemaatlerine teslim edilmeleri istendiği de belirtilmiştir⁵³. Dahiliye'den

⁴⁷ BOA. MV, nr. 211/169.

⁴⁸ BOA. HR.MÜ, nr. 43/34'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.176.

⁴⁹ BOA. DH.ŞFR, nr. 93/171.

⁵⁰ BOA. HR. SYS, nr. 2569/1-1'den *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s. 401-403.

⁵¹ Ramazan Tosun, *Ermeni Tehcirinde Konya*, Palet Yayınları, Konya 2015, s. 88.

⁵² *Ati*, 28 Teşrin-i Sani 1334, s. 1.

⁵³ BOA. BEO, nr. 341055.

Ankara Vilayeti'ne gönderilen 25 Şubat 1919 tarihli belgede Ankara'da ihtida⁵⁴ ettirilip Mekteb-i Sanayi'ye verilen 14 yaşındaki Onnik ve 12 yaşındaki Tatyos Kazyan isimli Ermeni Katolik çocukların İngiltere Fevkalade Komiserliği'nin talebi gereğince Ermeni Murahhasalığı'na verilmesi, eğer burası kabul etmezse İstanbul'da yaşayan annelerine gönderilmeleri istenmiştir⁵⁵. Bu bağlamda teslim edilen Ermeni çocuklarla ilgili bilgilere yönelik belgeler de söz konusudur. Örneğin Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 20 Mart 1919 tarihli belgede Ankara'da Müslüman aileler yanındaki "tek tük" Ermeni yetiminin bir duyum alınırca teslim edilmesi işlemine son verilip on beş gün içinde yetimlerin yerel idareye verilmesi istendiği belirtilmiştir. Aynı belge Sivas'taki Ermeni çocukların akraba, aile büyükleri ve cemaate teslim edilip kimsesiz olup cemaatine de kabul edilmeyenlerin devlet tarafından korumaya alındığını da yazmaktadır. Ayrıca Van'da 65 yetimin özel bir yere yerleştirilip bakımlarının sağlandığı da ifade edilmiştir. Bundan ayrı Urfa'daki 120 Ermeni yetim ve kadınla 20 yetimin Amerika Yetimhanesi'ne, 15 yetimin Ermeni Yetimhanesi'ne, 30 çocuğun da akrabalarına teslim edildiği eklenmiştir⁵⁶.

Konuyla ilgili bir başka belgede İstanbul'un çeşitli semtlerindeki çocukların isimleri, kimin yanında barınmış oldukları ve nereye teslim edildikleri listelenmiştir. Bunlardan bir kısmını sıralayacak olursak Çengelköy'de Binbaşı Rıza Bey'in evinde kalan Arşa Luis, Üsküdar'da Halide Hanım'ın yanındaki Arosyak, Kasımpaşa'da Yüzbaşı Veysel Bey'in evinde duran Ermetohi, Üsküdar'da oturan Kaymakam Cafer Bey'in evindeki Bahtiyar ve Şayeste, yine Üsküdar'da Yüzbaşı Hasan Fehmi Efendi yanındaki Ormanoş Patrikhane'ye teslim edilmiştir. Kumkapı'da Kadırğa Hastanesi memurlarından Ali Bey'in evinde kalan Artin (Abdullah) Patrikhane memurlarından Kırkor Efendi'ye, Fatih'te tüccar İsmail Efendi yanındaki Losin Karabet, Gürciyan Papaz Kaloset ile Kavvas Serkiz Efendilere, Şehzadebaşı'nda kalan Erafnaz Tomayan teyzesi Madam Eznif Tomayan'a teslim edilmiştir⁵⁷.

⁵⁴ Osmanlı kanunlarına göre ihtida etmek için en az 15 yaşında olmak gerekmektedir. Tehcir sürecinde yaş sınırı 20'ye çıkarılmıştır ve ihtida edeceklerin Meclis-i İdare karşısında bu şarta uyduklarını kimlikleriyle ispatlamaları Nüfus Kanununun 60. Maddesi kapsamında yer almaktaydı. Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 6 (2012), s. 3.

⁵⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 96/303'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 226.

⁵⁶ BOA. DH. SYS, nr. 53-2/341903'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 228-232.

⁵⁷ BOA. HR.MÜ, nr. 43/2-17'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 196-202.

Dahiliye Nezareti, 24 Aralık 1918 ve 8 Ocak 1919 tarihlerinde Hariciye Nezareti'ne İstanbul Polis Müdürlüğü'nün hazırladığı listeleri göndermiştir. Bu listelerde İstanbul'daki Ermeni yetimlerinin kimlerin yanında bulunduğu ve bunların adresleri, çocukların cinsiyetine göre ayrı ayrı belirtilmiştir. Ayrıca Ermeni oldukları tespit edilenlerin teslim edildikleri yer ile şüphelilere yönelik araştırmalar da bu listelere yazılmıştır. Erkek çocuklarının Ermeni olup olmadığı daha kolay anlaşılırken kız çocuklarında bu durum sıkıntılar yaratmış ve kızları evlerden toplayan Fransız askerleriyle Ermeniler, Müslüman oldukları halde yine de bu kız çocuklarını Patrikhane'ye göndermişlerdir. Dahiliye Nezareti 1 Ocak 1919'da da vilayet ve mutasarrıflıkların tamamına genel bir emir göndererek, Müslüman ailelerin yanlarındaki Ermeni yetimlerini ailelerine veya bağlı oldukları cemaatin ruhani liderlerine bir an önce teslim etmelerini, devletin menfaatini de düşünerek şikâyet gelmesinin önüne geçilmesini ve eğer emir yerine getirilmezse sorumluluklarının çok şiddetli olacağını bildirmiştir⁵⁸. 8 Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne Bakırköy'deki⁵⁹ Müslüman evlerde bulunan kızlarla ilgili gönderilen listeden devletin gerekli işlemleri yaptığı görülmektedir. 17 kızla yapılan tahkikatta Ermeni olan ve olmayanlar, İslamiyet'i seçenler ayrı ayrı yazılmıştır⁶⁰. Sadece Bakırköy değil, İstanbul'un pek çok yeri için gerçekleştirilen işlemlerde çocuklara uygulanan muamele detaylı olarak belgelerde görülebilmektedir. Dikkat çekilmesi gereken husus, bu çocuklardan Ermeni olduğu gerekçesiyle zorla el kolanlardır. Çalışmanın esasını da bu konu oluşturmaktadır.

Tehcir Sonrası Müslüman Çocuklara El Konulması Meselesi

Osmanlı Hükümeti yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni çocukların iade işlemleriyle ilgili çalışmaların üzerinde önemle durmuştur. Buna rağmen İtilaf Devletlerinden destek alan Ermeniler, çocukların geri alınmalarına dair çalışmaları kendileri yürütmeye başlamışlar, Polis Umum Müdürlüğü'ne başvurmadan Müslümanların evlerindeki çocukları istemişler, eğer istekleri yerine getirilmezse Fransız askerlerinin gelerek çocukları zorla alacaklarını söylemişlerdir. Ermeniler çocukları ailelerin yanından toplarken bunların Ermeni olup olmadıklarıyla da

⁵⁸ Atnur, *a.g.e.*, s. 135-143.

⁵⁹ Bakırköy belgelerinde Makriköy olarak geçmektedir. 14. yy.da Türklerin eline geçtiği günden 1925'e kadar Bakırköy'ün ismi Makriköy'dür. Bkz. <http://istanbulturizmmerkezleri.org>. "Bakırköy'ün esasını teşkil eden Makriköy, Bizans devrinde adı Hebdomon olan bu yere sonraları verilen Rumca Makrikhorion, yani Uzunköy adının bozulmuş bir şeklidir." Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV (1965), s. 200.

⁶⁰ BOA. HR.SYS, nr. 2569/1-62.

fazla ilgilenmemişlerdir⁶¹. Dolayısıyla Ermenilerin yetimleri teslim alma sürecine bizzat girişmeleri, beraberinde Müslüman Türk çocukların ailelerinin elinden zorla alınması problemini de doğurmuştur. Ermenilerin İtilaf güçleriyle beraber başlattıkları çocuk toplama işi giderek haddini aşmış ve bu topluluk rahat bir şekilde istediği yere girip çıkar olmuştur.

Özellikle babası cephede ve annesini de yitirmiş olan Türk çocuklarını toplamaya yönelik olan bu faaliyetlerinde İşgal Orduları Komutanlığı tarafından da destek gören Ermeniler, el koydukları çocukları Ermeni Patrikhanesi'ne yahut Ermeni ailelerin yanlarına yerleştirmişlerdir⁶². Konuyla ilgili olarak, 19 Ocak 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Amiral Webb, İngiliz Dışişleri görevlilerinden Ronald Graham'a hapishanelerden istedikleri Rum ve Ermenileri serbest bıraktıklarını, Ermeni kız ve kadınlarını Türk evlerinden diledikleri gibi kurtardıklarını, istedikleri her şeye el koyduklarını anlatan bir mektup yazmıştır. Webb, 1 Mart'ta Milne'e gönderdiği mektupta ise İstanbul'da 1.300'den çok Ermeni çocuğun Müslüman evlerinden kurtarıldığını yazmıştır⁶³. Webb'in anlattığı "istedikleri her şeye el koyabilme" durumunun içine ailelerinin yanından zorla alınan Türk çocukları da girmektedir. Şüpheli olan durum, toplanılan bu en az 1.300 çocuğun hepsinin gerçekten Ermeni olup olmadığıdır. Her konuda olduğu gibi çocuk toplama konusunda da Ermenilerden sonsuz yardımlarını esirgemenen İtilaf güçleri, evlerden veya sokaklardan topladıkları çocukları Patrikhane'ye teslim etmekteydiler. Çocuk toplama faaliyeti en çok İstanbul'da yoğunlaşmıştır. İstanbul'un İtilaf Devletlerinin kontrolünde olmasından dolayı burada etkisini gösteremeyen Tevfik Paşa Hükümeti, 20 Şubat 1919'da Anadolu'ya Dahiliye Nezareti aracılığıyla bir emir göndermiştir⁶⁴. Bu emre göre, Hıristiyan sanılarak ailelerden istenen yetim Müslümanlar, bu kişilere verilmemeliydi⁶⁵. Fakat hükümetin göz ardı ettiği bir durum vardı. Osmanlı Devleti nasıl savaşın galibi ve aynı zamanda düşmanı olan ülkelerle birlikte hareket edenlere karşı halkının hamiliğini yapamaz durumdaysa, Türk aileler de çocuklarını aynı şekilde koruyamaz durumdaydılar. Bunun farkında olan başına buyruk sacayağı, ne Osmanlı Devleti'ni ne de Müslüman aileleri önemsemiş, gözüne kestirdiği çocuğu alıp götürmüştür.

⁶¹ Atnur, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁶² Türkmen, *a.g.e.*, s. 269-270.

⁶³ Nejdet Bilgi, "İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 27-28 (2007), s. 49-83, www.eraren.org.

⁶⁴ Atnur, *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁵ BOA. DH.ŞFR, nr. 96/248.

Ermenilerle İtilaf güçlerinin Ermeni çocukları toplarken Müslüman çocuklara da el koyduğuna dair arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bu belgelerden hareket ederek konuyu örneklendirmek mümkündür. Konuyla ilgili bir belgede Bakırköy'deki Cevizlik Mahallesi'nde oturan Mülazım Avni Efendi'nin yanında bulunan Emine ve Fatma isimli kızlara Fransız askeriyle Ermeniler tarafından el konulduğu, tahkikat sonrasında kızların Müslüman olduğu anlaşılınca Emine'nin senet karşılığında, Fatma'nın ise kilise tarafından doğruca Avni Efendi'ye iade edildiği belirtilmiştir. Yine Bağlarbaşı'nda Ümraniye Sokağı'nda oturan Dersaadet Cinayet Mahkemesi azası İhsan Bey'in evinden Fransız askerleri ve Ermenilerin aldığı İkbal isimli Halepli Müslüman kız çocuğu incelemelerin ardından senet karşılığında teslim edilmiştir. Ermenilerin çocuk toplama işinde özellikle Fransızlardan destek aldığı göze çarparken belirtmek gerekir ki Müslüman olduğu halde teslim edilmemiş çocuklar da vardır. Bu çocuklara Cevizlik Mahallesi'ndeki Eski Telgraf Sokak'ta ikamet eden Hallaç Hayri Efendi'nin yanında kalan ve Erzurumlu Cemal'in kızı olan 13 yaşındaki Naime'yi örnek göstermek mümkündür. Naime önce Makriköy Ermeni Kilisesi'ne, buradan da Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilmiştir. Benzer bir durumu Zeytinlik Mahallesi'nde 510 numaralı Hat Muhafaza Taburu Yedinci Bölük Kumandanı Mehmet Nuri Efendi'nin yanında kalan ve asker Mehmet Ali'nin kızı olan Emine yaşamıştır ki o da Makriköy Ermeni Kilisesi'nden Patrikhane'ye teslim edilmiştir. Adı geçen kız çocuklarını yaşadıkları yerden alanlar yine Ermenilerle birlikte Fransızlar olmuştur⁶⁶. Savaşın yarattığı kargaşa ortamında neyle uğraşacağını şaşırarak Osmanlı Hükümeti, bu durumdaki çocuklar için elinden gelen çalışmaları yapmıştır. Ancak her zaman başarılı sonuçlar alınmamıştır. Bunun neticesinde de savaşın galiplerinin desteğini esirgemediği Ermeniler çocuk toplama işini devam ettirmişlerdir.

17 Şubat 1919 tarihinde Yenigün Gazetesi'nde çıkan habere göre, Polis Müdüriyeti İtilaf zabıtasıyla birlikte milliyeti belirsiz çocukların durumunu açıklığa kavuşturacak, bununla ilgili Polis Müdüriyeti'nde bir daire oluşturulacaktı. Haberden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Hükümeti bu konudaki çalışmalara önem vermiştir. Fakat gerek Ermeniler gerekse İtilaf Devletleri Müslüman çocuklara el koymaya devam etmişlerdir. Fransızların yanı sıra İngilizler de Ermenilere yardım etmekte geri kalmamışlardır. Bu konuyla ilgili bir örnek Konya'da yaşanmıştır. 20 Nisan 1919'da Polis Müdüriyeti Dahiliye Nezareti'ni, Konya Öksüz Yurdu öğrencisi İsmail'in Ermeni olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından İstanbul'a gönderildiğine, ama yapılan çalışmaların İsmail'in Ermeni olmadığını ortaya çı-

⁶⁶ BOA. HR.SYS, nr. 2569/1-62.

kardığına dair bir yazıyla bilgilendirmiştir. El konulan Müslüman çocuklarının cinsiyetini ise genelde kızlar oluşturmaktadır. Zira erkek çocukları, sünnet edilip edilmediklerine bakılarak ayırt edilebilmektedir. Bu yüzden asıl tehlikeyi yaşayanlar kız çocukları olmuştur. İtilaf askerlerinin desteklediği Ermeniler, Müslüman olduklarını bile bile, resmi belgeleri olan çocukları dahi, Ermeni olduklarını iddia ederek evlerinden alıp götürmüşlerdir. Bu durum giderek daha da büyümüş ve önemli bir sorun haline almıştır⁶⁷. 18 Şubat 1919'da Konya Öksüz Yurdu'nda yaşanan bir olay da meselenin önemini anlatmak bakımından önemlidir. Belirtilen tarihte yurttan kalan 15 yaşındaki bir çocuk istasyondan çaldığı dinamit kapsüllerinden birini patlatmak istemiş, olay esnasında çevredeki öğrencilerden 11'i yaralanmıştır. Olayla ilgili olarak gözaltına alınan ve önceden yurttan öğretmenlik yapan Konya Sanayi Mektebi Müdür Yardımcısı Sirozlu Zeynel Abidin Efendi ifadesinde bu dinamitleri Ermenilerin getirttiğini ve kendilerini de İngilizlerin teşvik ettiğini anlatmıştır⁶⁸.

Müslüman çocuklara zorla el konulması sorununda, Celal Bayar'ın da anılarında geçtiği üzere, Ermeniler işi o kadar ileri götürmüştür ki, siyah gözlü, esmer Türk çocuklarının sokağa çıkması tehlikeli hale gelmiştir. Çünkü Ermeniler gözlerine kestirdikleri çocukları toplayıp götürür hale gelmişlerdir. Örneğin İstanbul'a Kayseri'den 339 Müslüman yetim götürülen Ermeniler, şehit çocuklarını Beyoğlu Balıkpazarı Kilisesi'ne vermişlerdir. Bu yetimlerden sadece 165'i geri alınabilmiştir. Çaresiz kalan Osmanlı Hükümeti⁶⁹, İtilaf askerinin faaliyetlerine karışılmamasını emretmiştir. Hükümetin bu emrinin ardından ise halkın eli kolu bağlanmıştır⁷⁰. Bu konuyla ilgili olarak Kayseri mebusu Rifat (Çalık) Bey, 16 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'a Dahiliye Nazırı'na sorulması için bir takrir sunmuştur. Takririn oturumda okunmayarak Hükümete tebliğ edilmesine karar verilmiştir⁷¹. Sunulan tebliğ metni şu şekildedir:

⁶⁷ Bülent Bakar, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/62 (2005), s. 571.

⁶⁸ Tosun, *a.g.e.*, s. 91-92.

⁶⁹ Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen 26 Ocak 1919 tarihli yazıda Ermeni çocukların perişan halde olduğu, din değiştirenlerin serbest bırakılmadığı, Müslüman halkın yanındaki Ermeni çocukların geri verilmesi, şikayete mahal verilmemesi istenmiştir. BOA. DH.ŞFR, nr. 95/261'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 210-211. 5 Şubat 1919'da Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen belgede ise Müslüman ailelerin yanında olduğu bildirilen Ermeni kız ve çocukların buralardan alınarak Ermenilerin oluşturduğu komisyona teslim edilip işçilerinin sağlanması istenmiştir. BOA. DH.ŞFR, nr. 96/76'dan naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 217-218.

⁷⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, V, İstanbul 1967, s. 1503.

⁷¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, 16 Şubat 1336 (1920) Devre: 4, Cilt: 1, s. 103-104.

“Kafkas cephesi savaş bölgelerinde kimsesiz kalıp Kayseri’de ordunun himayesinde bakımı sağlanan yetimler, mütarekeden sonra karma bir kurul tarafından (milliyetine göre) ayrılmış ve her bölüm ait olduğu millete teslim edilmiş ve bunlardan (...) Kayseri ve havalisi halkından olan Müslüman çocuklar Muhacirler (İdaresi) ve belediye yetimhanelerinde barındırılmakta iken 350 kadarı Kayseri Mutasarrıflığı ve Muhacirler Genel Müdürlüğü arasında yapılan haberleşme üzerine iki posta olarak İstanbul’a sevk olunmuş ve bunlardan 130 kadar Müslüman çocuğu buradaki yetimhanelere verilmeyip, Ermeni yetimhanesine gönderildiği ve çocukların milliyetleri hakkındaki yararlı iddiaların ve (...) karma kurul huzurunda yapılan soruşturmaya itibar edilmediğini haber aldım. Bu sebeple ilgili bakanlıktan yetim çocukların mensup oldukları milletin gayri yerlerde bulunmalarına neden dolayı razı olmakta ve bu konuda ne gibi girişimlerde bulunmakta olduğunun sual edilmesini teklif ederim⁷².”

Rifat Bey’in bu tavrına cevap 1 Mart 1920’de Maarif Nazırı Sait Bey tarafından verilmiştir. Buna göre Kayseri Belediyesi bu yetimleri toplamış olmasına rağmen bakımında yetersiz kalmış ve hükümetten yardım istemiştir. Hükümet tarafından İstanbul’a getirilen çocukları Haydarpaşa’da İtilaf askerleri alıp Beyoğlu’nda bir Ermeni kilisesine götürerek burada ayırmışlardır. Sayıları yaklaşık 320’yi bulan bu çocuklardan 200’den fazlası teslim edilmişse de ötekiler Ermeni oldukları gerekçesiyle Patrikhane’ye verilmişlerdir. Ancak bunlardan İslam oldukları belgelerle belirlenenlerin işlemleri hâlâ sürmektedir. Sait Bey’in cevabının ardından Rifat Bey, Sivas ve diğer yerlerde tahkikat yapıldığı ve bununla ilgili belge olduğu halde neden çocukların Ermeni Patrikhanesi’ne gönderildiğini sormuş, Sait Bey konu edilen dört çocuğun kendilerinden kaçtığı gerekçesiyle Patrikhane tarafından istendiğini, bunların gerçekten Müslüman olup olmadığına dair araştırma yapıp eğer öyleyse iade edeceklerini söylediklerini belirtmiştir. Müslüman olduklarının belirli olmasına rağmen çocukların Patrikhane’ye niye verildiğini soran Rifat Bey’e cevaben Maarif Nazırı ilk olarak bu belgelerin ellerine geç ulaştığını ve Müslüman çocukların istenmesinin sürdüğünü ifade etmiştir. Rifat Bey ise bu belgelerin çocukların Patrikhane’ye iadesinden önce Nezaret’te olduğunu ifadeyle bu meselenin Patrikhane tarafından mı, Hükümet tarafından mı araştırılmasının daha doğru olduğunu sorarak milli vazifenin yerine getirilmediğini söylemiştir⁷³.

⁷² Hurşit Çalıka, *Kurtuluş Savaşı’nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka’nın Anıları*, İstanbul 1992, s. 65-66.

⁷³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, 1 Mart 1336 (1920), Devre: 4, Cilt: 1, s. 303.

Savaştan mağlup çıkan Osmanlı Devleti, Müslüman çocukların kimliğinin belirlenmesi konusunda maalesef sorumluluğu İtilaf güçleri desteğindeki Ermeni Patrikhanesi'ne vermek durumunda kalmıştır. Bunun neticesinde “el konulan çocuklar sonra nelerle karşılaşmışlardır?” sorusuna Rifat Bey'in oğlu Hurşit Çalika'nın cevabı ise mühim görülmelidir. Hurşit Çalika, çocukların akıbetleri konusuna binaen, mütareke döneminde Amerikan misyonerlerin birçok yetimi Amerika'ya götürüp Amerikalı olarak yetiştirdiği bilgisinden yola çıkarak bu çocukların da aynı durumla karşılaşmış olabileceği varsayımını ortaya atmıştır⁷⁴. Meclis'te de gündeme getirilen Ermenilerin Müslüman çocukları toplama faaliyetlerini, mağlup bir devletin halkına sahip çıkamaması olarak görmek mümkündür. Bu faaliyete yönelik tepkilerde Kayseri mebusu Rifat Bey'in ismi öne geçse de Ermeniler sadece Kayseri'de değil Anadolu'nun pek çok yerinde Müslüman çocuklara el koymayı sürdürmüşlerdir.

Celal Bayar, Türk çocuklarının toplanıp Ermenileştirilmelerine yönelik uygulamaların İzmir'de de var olduğunu ifade etmiş, İzmir'de görevli Jandarma Yarbay Muhittin Bey'in doğuda görevliyken evlatlık edindiğini, Ermeniler tarafından ailesi katledilen bir Türk çocuğunu Ermeni papazların idaresindeki kampa vermek zorunda kaldığını yazmıştır⁷⁵. Görüldüğü üzere Ermeniler ve İtilaf güçleri sadece kendi halinde yaşayan Müslüman halkın kapısını çalıp ya da zorlayıp çocuklarına el koymamışlar, Türk ordusunun üst subay kademesinde bulunan kişileri de bu konunun içine çekmeye çalışmışlardır. Hatta Ermenilerin çocuk bulmak için gittiği evlerden birisi de Mustafa Kemal Paşa'nın evi olmuştur. İtalyanlarla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine giden Ermeniler, Paşa'nın Halep'ten gelirken beraberinde Ermeni çocuklar getirip evinde sakladığını iddia etmişler ve bu gerekçeyle de evi aramak istemişlerdir. Neticede böyle bir şeyin gerçekleşmesiyle ilgili olmadığı anlaşılmış⁷⁶ ve Mustafa Kemal Paşa'dan gereken cevabı alan Ermeniler ve koruyucuları, bu evden geldikleri gibi gitmişlerdir. Yine Ermeniler, Arnavutköy'den Binbaşı Süleyman Bey'in, Üsküdar Bağlarbaşı'dan Doktor Kamil Bey'in, Ortaköy'den Mübayaat Komisyonu Reisi Şekip Bey'in ve Makriköy'den Muhafız Bölük Komutanı Mülazım Mehmed Nuri Efendi'nin yanlarında bulunan ve Müslüman olan kızları alıp götürmüşler, bu kızlar başvurduğu halde yetimhanelerden alınamamışlardır. Akabinde konuyla ilgili Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 6 Nisan'da bir yazı gönderilmiş ve bu

⁷⁴ Çalika, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁵ Bayar, *a.g.e.*, s. 1504.

⁷⁶ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, Siyasi Hatıralarım, I, İstanbul 1993, s. 228-229.

çocukların yetimhanelerden alınarak kendilerine getirilmesini sağlamaları istenmiştir⁷⁷.

Bunun öncesinde 20 Şubat 1919'da da birçok vilayet ve mutasarrıflıktan Müslüman yetim çocukların gayrimüslim sanılıp Hıristiyan unsurların eline geçmesine meydan verilmemesi istendiğini belirtmek gerekir⁷⁸. 3 Mayıs 1919'da İleri Gazetesi'nde "Ermeni Patrikhanesi'ndeki Müslüman Kızlar" başlığı altında verilen haberde birtakım kişiler örnek olarak sunulmuş ve konuya dikkat çekilmiştir. Verilen örneklerden birincisi Çengelköy'de Yüzbaşı Abidin Bey'in yanından alınan ve Müslüman olduğu anlaşılınca üç gün sonra Patrikhane tarafından Polis Müdürlüğü'ne verilen Nimet adlı kızdır. Ayrıca Gevri adlı kız çocuğuna el koyan Papaz Hamayak Efendi, çocuğu İhtiyat Küçük Zabıt Mektebi'ndeki kardeşine bile göstermemiştir. Bunlardan ayrı Nureddin Efendi'nin Afife Canan isimli kızı, Tezkere-i Osmaniye'si olmasına rağmen alınmış; Ortaköy'de oturan Dr. Necip Bey'in yanındaki kız da götürülmüştür⁷⁹. Sultan Süleyman-ı Kanuni Mektebi Başmuallimesi olan Emine Hanım'ın yanındaki Ratibe bint-i Gabod hakkında da, Kadınlar Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi tarafından Müslüman olduğu resmen beyan edilmesine rağmen, uzun süre tahkikat gerekmiştir⁸⁰.

Söylenildiği gibi Ermeniler ve İtilaf güçleri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu çok iyi değerlendirmişler ve oldukça rahat bir şekilde istediklerini yapabilmişlerdir. Bu durumda asıl perişan olan da ailelerinin elinden zorla alınan Müslüman çocuklar olmuştur. Konuyu farklı bir açıdan değerlendiren Halide Edip Adıvar, Türk ve Ermeni yetimlerinin bu halinin Türklerle azınlıkların arasını iyice açacağını düşünmüştür. Halide Edip'in bu düşüncesine yanıt verense İngiliz Subayı H. Symythe olmuştur. Ona göre Türk ve Ermeni çocukları birbirine kenetlenmiş parmaklar gibidir ve onları birbirinden ayırabilmek için parmakları kesmek gerekmektedir⁸¹. İngilizler böyle düşündükleri için olsa gerek İtilaf güçleri ve Ermeniler çocukları birbirinden ayırmaya kıyamamışlar ve tüm çocukları Ermeni olarak kabul etmişlerdir.

⁷⁷ Bilgi, a.g.m.

⁷⁸ Bu yerler Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz ve Van vilayetleri ile Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisar-ı Sahib, Kale-i Sultaniye, Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe ve Niğde Mutasarrıflıklarıdır. BOA. DH.ŞFR, nr. 96/248.

⁷⁹ İleri, 3 Mayıs 1335, s. 3.

⁸⁰ BOA. HR.SYS, nr. 2569/2_9-12.

⁸¹ Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1994, s. 49.

Ermenilerin ve destekçilerinin Müslüman çocukları alıkoyması bağlamında, kimliği belirsiz yetimler konusu giderek büyük bir sorun olmaya başlayınca Amerikalılar olaya müdahale etmişler ve Near East Relief'in⁸² öncülük etmesiyle Bebek'te Tarafsızhane'yi oluşturmuşlardır. İngiliz Albay H. Smithe'in sorumluluğunda Türk, Ermeni ve Amerikalılardan meydana getirilecek komite, kimliği belirsiz çocuklarla ilgili kararlar vermeyi amaçlamıştır. Komitenin Türk temsilciliğine Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi⁸³ sekreteri Nezihe Veli Hanım getirilirken Tarafsızhane'nin araştırılması için Halide Edip ve arkadaşlarının görevlendirdiği isimse Nakiye Hanım olmuştur⁸⁴; fakat Nakiye Hanım⁸⁵ Türk çocuklarının kayıtları savaşta yandığından veya kaybolduğundan bir şey yapamamış ve görevinden ayrılmıştır⁸⁶. Zaten Tarafsızhane kurulurken resmi makamlardan izin alınmamış ve başından itibaren devletten ayrı hareket edilmiştir. Müslüman evlerinden İtilaf polislerinin desteklemesiyle toplanılan çocuklar Tarafsızhane'ye getirilmekte, buradan da Patrikhane'nin yetimhanesine gönderilmekteydi. İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Polis Müdüriyeti'ne bildirdiğine göre; Güllü ve Cemile adlı iki kız, ayrıca Yüzbaşı Abidin Bey'in ya-

⁸² 1915'te Osmanlı Devleti'ndeki Amerika büyükelçisi Henry Morgenthau'nun isteği üzerine kurulmuş olan American Committee for Armenian and Syrian Relief (ACASR), I. Dünya Savaşı'nın ardından 1919'da ABD Kongresi'nde alınan kararla faaliyet alanını genişletmiş ve adını Near East Relief (NER) olarak değiştirmiştir. Bu dönemde Near East Relief'in başında William Howard Taft, Charles Evans Hughes ve Elihu Root yer almıştır. 1930'da ise Near East Foundation (NEF) olarak ismini değiştiren NER, Franklin D. Roosevelt ve Allen Dulles tarafından idare edilmiştir. Faaliyetlerini hala sürdüren NEF, 2012'den itibaren yerel topluluklar için Afrika ve Orta Doğu'da çalışmaktadır. Brigette C. Kamsler, Kristen Leigh Southworth, Amy Meverden, *Near East Relief Committee Records 1904-1950*, January 2013, <http://library.columbia.edu>. Faaliyette bulunduğu yerler Ermenistan, Mısır, Ürdün, Lübnan, Mali, Fas, Sudan ve Filistin'dir. <http://www.neareast.org>.

⁸³ 14 Nisan 1877'de resmen kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde Dr. Besim Ömer Paşa'nın girişimleriyle 1912 yılı başında Hanımlar Merkezi oluşturulmuştur. Merkezin fahri başkanlığına Başkadın Efendi, fiili başkanlığına ise Mahmut Muhtar Paşa'nın eşi Nimet Mahmut Muhtar Hanım seçilmiştir. Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010, s. 12, 46.

⁸⁴ Atnur, *a.g.e.*, s. 154-155.

⁸⁵ Nakiye (Elgün) Hanım (1882-1954), Dârulmuallimât'ı bitirmiş, ardından İstanbul'da beş ayrı okulda öğretmenlik, müdür muaviniği ve müdürlük yapmıştır. Nakiye Elgün, II. Meşrutiyet dönemi kadın hareketi içerisinde yer almasının yanı sıra, hayatı boyunca birçok cemiyette aktif olarak rol oynamıştır. 1930'da siyasete atılan Nakiye Hanım, 1930-1935 yılları arasında İstanbul Şehir Meclisi Daimi Encümen Üyeliği'nde bulunmuştur. Kadınlara siyasi haklar verildikten sonra, 1935'te CHP'den milletvekili seçilerek 1946 yılına kadar mecliste üç dönem boyunca Erzurum milletvekili olarak görev yapmıştır. Mustafa Özyürek, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Eğitimci: Nakiye Elgün", *Atatürk Dergisi*, III/2 (Erzurum 2014), s. 29-31. Halide Edip'in yazdığı "Kenan Çobanları" adlı piyesi açtığı okulunda oynatan Nakiye Hanım, ayrıca Sultanahmet Mitingi konuşmacılarından. Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2007, s. 221.

⁸⁶ Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 23.

nından alınıp üç gün Patrikhane’de tutulduktan sonra Müslüman olduğu anlaşılıp geri verilen Nimet adlı kız yeniden kaçırılmış, yine Üsküdarlı Papaz Samayan Efendi tarafından alıkonan Cevri isimli kızın Müslüman olduğu tespit edilmiştir. Patrikhane’ye başvurulduğu halde bu çocukların geri alınmadığı belirtilmiştir⁸⁷.

Osmanlı Hükümeti’nin elinin kolunun bağlı olduğu, İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Ermenilerin evleri basıp çocukları götürdüğü bir ortam oluşmuş ve bir süre sonra Türk halkı da kendi çocuklarının kaçırılıp kapatıldıkları yerleri basmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Dahiliye Nezareti, 6 Mayıs 1919’da Hariciye Nezareti’ne olayların içeriğini anlatan ve İtilaf polisleriyle Ermeni gençlerinin tutumlarının⁸⁸ engellenmesini, Patrikhane’deki Müslüman çocuklarının kurtarılmasını isteyen bir yazı göndermiş⁸⁹, Hariciye Nezareti’nden de Sadaret’e Müslüman çocukların geri alınabilmesi için bir karara varılmasının şart olduğu ifade edilerek emir talep edilmiştir. Zira Ermeniler ve İtilaf polisleri Müslüman evlerini basıp hem kimliği belirsiz olanları, hem de Müslüman oldukları kesin olan çocukları götürmekteydiler⁹⁰. Polis Müdüriyeti’nden Dahiliye Nezareti’ne 2 Mayıs’ta gönderilen yazıda da İtilaf Devletlerinin ve Ermenilerin kanunlara uymadıkları, meskenlere el koydukları, kiracıların gelişi güzel evlerinden çıkarıldıkları ve eşyalarının ele geçirildiği, Müslümanların ticaret yapmalarının engellendiği belirtilmiştir. İtilaf güçleri Osmanlı Hükümeti’nin, Osmanlı polisinin ve mahkemelerinin yapması gerekenleri yapmaya başlamış, Müslüman çocukları alıkoymuş ve bunlara Ermeni kimliği vermiştir. İtilaf Devletleriyle diplomasi yoluyla irtibat sağlanırsa Osmanlı Hükümeti’ne hak vereceklerini belirten Polis Müdüriyeti’ne Dahiliye Nezareti’nin cevabı 10 Mayıs 1919’da gelmiştir. Önceki bulguların ve şikâyetlerin Hariciye Nezareti’ne bildirildiği, İtilaf Devletlerine durumu bildirmeden önce polisin daha çok delile ulaşması gerektiği söylenmiştir⁹¹.

İstanbul Polis Umum Müdürü Halil Bey, 22 Mayıs 1919’da Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, I. Şube’de kimliği şüpheli çocuklarla ve Ermeni yetimlerini gizleyenlerle ilgili şikâyetlerin yapıldığı bir komisyon oluşturulduğu, buraya Patrikhane’nin Çakıryan Efendi’yi gönderdiği, kendisine iyi niyet gösterilerek Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Müessesesi-i Hayriyesi’ndeki yetim kayıt-

⁸⁷ Türkmen, *a.g.e.*, s. 270; Atnur, *a.g.e.*, s. 156.

⁸⁸ Çocuklara el koyma hususunda özellikle “coşkun ve eşkıya ruhlu Ermeni gençler” rol almışlar ve Ermeni Patrikhanesinin de desteğiyle Türk kadınlarına yönelik tacizlere yeltenerek Türk çocuklarını kaçırmışlardır. Türkmen, *a.g.e.*, s. 271.

⁸⁹ BOA. DH.KMS, nr. 52–2/79.

⁹⁰ Atnur, *a.g.e.*, s. 157.

⁹¹ BOA. DH.KMS, nr. 52–2/79.

larını gösteren defterin verildiği ama üç aydır alınmadığı belirtilmiştir. Ayrıca I. Şube'nin çalışmalarına rağmen Müslüman çocuklarının Ermeniler tarafından alınıp Patrikhane'ye gönderilmesinin süregelmesinin iki milletin arasını iyice açacağı ve Beyoğlu'ndaki Tarafsızhane'nin çalışmalarının sorunu çözemeyeceği, buraya artık 20 yaşın üzerindekiilerin de getirildiği yazılmıştır. Örnek olarak Kadıköy'de "Gençlik Vahdeti" dergisinin müdürü Ali Yekta Bey'in nikâhlı eşi Necmiye ve 20 yaşlarındaki evlatlığı Hayriye Hanımların⁹² buraya gönderildiği, kendilerini almak isteyen Yekta Bey'e orada olmadıklarının söylendiği bildirilmiştir. Tarafsızhane'deki komisyonda bulunan Sadiye Hanım, Şişli Komiser Muavinliği'ne bir çocuğun Hıristiyanlaştırılarak Ruhbanhane'ye gönderildiğini, kendisine oradaki görevinin sadece oturmak olduğu söylendiğini illeterek hükümetin bu çocuklara ve kendisine destek vermesini istemiştir. Ruhbanhane'ye gönderilen çocukları bir yere götürmeyeceklerini Nezihe Hanım'a ve Amerikalıya söylemelerine rağmen bir çocuğun orada olmadığını ifade eden Sadiye Hanım, Dahiliye Nezareti'nin tedbir almasını, yoksa bu görevi bırakacağını yazmıştır⁹³. Sadiye Hanım'ın ifadesinde şunlar da yer almaktadır:

"...Bu gece bir çocuk Hıristiyanlaştırıldı. Bugün bir çocuk karşıdaki bir Ermeni haneye gönderildi. Bu duruma itiraz edersem amirane bir tavırla vazifemin bu evde oturmaktan ibaret olduğu söylenmektedir. Eğer hükümet görevime destek olmayacak ise bu bedbaht masumların Hıristiyan olmaları kabul edilmiş ise bu evde bulunmama ve vicdan azabı ile her dakika kalben kan ağlamaya lüzum kalmamış demektir"⁹⁴.

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nin harekete geçtiğini görmekteyiz. Nitekim 24 Mayıs'ta Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Sadaret'e gönderdiği yazıda tehcir esnasında insanıyetle Müslüman ailelerin yanlarına aldıkları Ermeni çocuklarının Mütareke sonrası Patrikhane'ye geri verildiğini, kimliği belirsiz olanların belirlenmesi için Patrikhane'nin memurunun da görevli olduğu bir komisyonun oluşturulduğunu söylemiştir. Belgenin devamında devletin bu faaliyetlerine rağmen Ermenilerin İslam hanelerine girip Müslüman kızları alarak Patrikhane'ye veya Şişli'deki Tarafsızhane'ye götürdüklerini, Müslüman oldukları anlaşılanla-

⁹² Zekeriya Türkmen'in çalışmasında Necmiye ve Hayriye Hanımların Ali Yekta Bey'in kızları olduğu, İngiliz Sefareti'nden Mr. Gulit Şemtil'in bu kızların Müslüman Türk olduğunu kabul ettiği ancak yine de din değiştirdikleri söylenerek bu iki hanımın geri verilmediği ifade edilmektedir. Türkmen, *a.g.e.*, s. 272.

⁹³ BOA. DH.KMS, nr. 52-2/79.

⁹⁴ Türkmen, *a.g.e.*, s. 272.

rın İngilizler izin verdiği için bırakıldığını, Çakıryan Efendi'nin Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ndeki yetimlerin kayıt defterini alıp tahrif ettiğini ve geri vermediğini, Tarafsızhane'ye hükümetin gönderdiği Nezihe Hanım'ın görevini yapmasına izin verilmediğini anlatan Ali Kemal Bey, bu konuları Sadaret'in etraflıca düşünüp bir karar vermesini istemiştir⁹⁵.

Çakıryan Efendi'nin Ermenilerin uğradığı nüfus kaybını gidermek adına Müslüman çocuklara el koyarak nüfus açığını kapatmaya çalışması ve ailelerinden zorla alınan bu çocukları Hıristiyanlaştırmaya yönelik çaba sarf etmesi de Polis Müdürlüğü kayıtlarında yer almaktadır. Ali Kemal Bey'in çocukların kaçırılması konusu ile ilgili olarak Meclis-i Vükela'nın toplanmasına yönelik bir talebinin de olduğunu ifade etmek gerekir. Bu doğrultuda 28 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükela'nın konuyla ilgili toplandığını söyleyelim. Gerçekleşen görüşme neticesinde İstanbul'daki saldırgan tutum içinde Ermeni ve Rum çocukların bile rol oynadığı, Türk çocuklarına sürekli saldırarak taşıdıkları söylenmiş, bunların zabıta ve polis tarafından önlenmesi, Dahiliye ile Adliye ve Mezahip Nezaretleri'nin de konuyu araştırarak Patrikhanelerin uyarılması lüzumu görülmüştür⁹⁶.

İleri Gazetesi 2 Haziran 1919'da "Patrikhane'de Dayak Yiyen Çocuklar" başlıklı bir haber yapmış ve gazete tarafından Patrikhane'ye gönderilen muhabirin ifadeleri doğrultusunda, çocukların Ermeni olmayı kabullenmeleri için dayak yedikleri ve bedenlerinde morluklar olduğu öğrenilmiştir. Habere göre çocuklara Müslümanların hepsinin öldürüldüğü, tek çarelerinin Ermeni olmak olduğu, bunu kabul etmezlerse ölecekleri söylenmiştir. Baskıya maruz kalanlardan yalnızca 42'sinin Müslüman diye yetimhaneye gönderildiği de ifade edilmiş ve bu çocukları muayene eden doktor bir kısmının hastaneye kaldırılmasını istemiştir. Bu durum karşısında ne gibi bir önlem alınacağı da hükümete sorulmuştur⁹⁷. Aynı tarihte Ermeni Patriği Zaven Efendi Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderip hem Türkçe gazetelerdeki haberlerden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, hem de Polis Müdürlüğü'nden şikâyetçi olarak bu şekilde giderse hoş olmayan olayların çıkabileceğini ifade etmiştir⁹⁸. Zaven Efendi'nin yazısına baktığımızda Patrikhane'ye teslim edilmiş ve durumları özel bir heyet tarafından incelenmiş 120 yetim olduğu, bu çocuklarla ilgili Türkçe gazetelerin Türkleri kışkırtıcı mahiyette haberler

⁹⁵ BOA. DH.KMS, nr. 52-2/79.

⁹⁶ Türkmen, *a.g.e.*, s. 272-273.

⁹⁷ *İleri*, 2 Haziran 1335, s. 3.

⁹⁸ BOA. DH.KMS, nr. 52-2/79.

yaptığı belirtilerek duyulan hoşnutsuzluğun dile getirildiği görülecektir⁹⁹. Zaven Efendi'nin yazısı kısa süre içinde Patrikhane'nin protestosu olarak gazeteler tarafından lanse edilmiştir. İleri'de çıkan "Ermeni Patrikhanesi'ndeki Müslüman Çocuklar" başlıklı yazıda Zaven Efendi'nin yazısına cevap verilerek Müslüman çocukların dayak yedikleri ve bunu inkâr etmenin çok garip olduğu söylenmiş ve şunlar eklenmiştir:

"...Bir buçuk ay evvel Kadıköyü'nden alınan ve yirmi iki yaşında olan Cemile Hayriye Hanım dahi el'an Ermeniler tarafından alıkonulmakta ve cebr ve tazyik edilmektedir. Zavallı Hayriye Hanım üç gün evvel bulunduğu Agob (...) Efendi'nin Şişli'deki hanesinden alınarak Makriköy Ermeni Mektebi'ne gönderilmiştir. Bu hanım katiyen bitarafhaneye gönderilmemiş ve memure Nezihe Hanım tarafından isticvab edilmemiştir. Bilmiyoruz, Ermeni Patrikhanesi bunlara ne cevap verebilecektir? Yoksa bunlar da mı doğru değildir¹⁰⁰?"

Ermeni oldukları gerekçesiyle İstanbul'a getirilen çocuklarla ilgili bir kayıt da 15 Temmuz 1919 tarihlidir. Buna göre Bursa'dan gelen bir kişinin dört Müslüman kızı kaçırdığına dair ihbar alınmış, polisin yakaladığı Ermeni kızları Bursa'daki Amerikan misyonundan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne götürdüğünü anlatmıştır. Kayseri, Trabzon, Sungurlu ve Erzurumlu olan kızlar, Türk olduklarını da söylemişlerdir. Yine de sonrasında bir problemin çıkmaması için bu kızların kimlikleriyle ilgili çalışma yapılmıştır¹⁰¹. Dahiliye Nezareti, İstanbul'daki çalışmaların sürekli kendileri aleyhinde neticelenmesinden dolayı sorunu Anadolu'da çözmeyi uygun görmüş ve bu doğrultuda 23 Eylül 1919'da Kayseri Mutasarrıflığı'na bir yazı göndermiştir. Buna göre Kayseri Darüleytam'nda bulunan, Rus işgali ve Ermeni zulmünden batıya kaçan Müslüman ailelerin çocukları için İstanbul Darüleytam'larında yer ayarlanmıştı. Ama bunların Müslüman olduklarına dair bir defter hazırlanıp bu defter Kayseri'deki İtilaf güçlerinin temsilcisine onaylatılmalı, çocuklar bu defterle beraber özel memurun gözetiminde İstanbul'a gönderilmeliydi¹⁰². Devlet bu tutumuyla Ermenilerin bu işte İtilaf Devletlerinden destek aldığını görmezden gelir bir tavra bürünmüştür. Oysaki İtilaf güçleri yanlarında olmasa Ermeniler bu kadarını kendi başlarına yapamazlardı. Dolayısıyla Anadolu'daki temsilcilerine onaylatılan bir belge ile İstanbul'daki durumu düzeltmeye kalkışmak bir çözüm olmamıştır. Çünkü her

⁹⁹ Türkmen, a.g.e., s. 273-274.

¹⁰⁰ İleri, 6 Haziran 1335, s. 1.

¹⁰¹ Atnur, a.g.e., 163-164.

¹⁰² Atnur, a.g.e., s. 164.

şey İtilaf Devletlerinin denetiminde gerçekleşmiştir. Hatta İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Webb 2 Aralık 1919 tarihli raporunda gündemin en önemli üç meselesinden bahsetmiştir. Webb'e göre bunlardan ikisi asayişin olmaması ve halktaki silahların toplanmasıydı. Üçüncüsü ise Ermeni kızlarının kurtarılması meselesiydi¹⁰³.

7 Aralık 1919'da Adana Merkez Müftülüğü'nün kaleme aldığı yazıda konu ile ilgili olarak Müslümanların elindeki Müslüman çocuklara el konulduğu, yapılan girişimlerle büyük bir kısmının geri alınabildiği ancak bir bölümünün Ermenilerin elinde kaldığı ifade edilmiştir¹⁰⁴. Bu tarz şikayetlerde 1920 itibariyle bir azalma görülmekle beraber sorunun tamamen bittiğini söyleyemeyiz. Örneğin 25 Ocak 1920'de Düzce'de Abaza Hasan Bey'in oğlu Arif Bey, iki Ermeni kızını, bunların Yüzbaşı Adil Bey'in kızları olduğunu ileri sürerek İzmit Ermeni Yetimhanesi'nden kaçırmıştır. Ermenilerse bahsi geçen kızların Ermeni olduğu konusunda direktmiştir. Olayın çözülmesi için Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri ile Sadaret makamı devreye girmiştir. Bundan ayrı Ermeni oldukları iddia edilerek yetimhanelerden alınan çocuklarla ilgili bir problem de araştırma sonucu Türk olduğu tespitiyle geri getirilen çocuk sayısının sadece 42 olarak gösterilmesi olmuştur. Ayrıca çocuklardan 14'ünün Ermeni olduğu gerekçesiyle ismi değiştirilmiştir. Bu şekilde Kayseri'den getirilen 174 Müslüman çocuğa da Ermenice isimler verilmiş ve gerçek kimlikleri gizlenmiştir¹⁰⁵. Anadolu'dan getirilip İstanbul'daki 7 şubeli Darüleytam'a yerleştirilen çocuklardan bazıları daha Haydarpaşa'dayken Ermeni oldukları iddiasıyla alınıp götürülmüştür. Öyle ki 8.000 yetimin kayıtlı olduğu yetimhanenin mevcudu 2.500'e düşmüştür. Sadece Arnavutköy'deki Kız Ermeni Yetimhanesi'nde 1920'de Türk evlerinden alınıp buraya getirilen on dört ila on sekiz yaş arası 90 genç kız olduğunu söyleyen Clarence Richard Johnson, Ermeni ailelerin de evlerinde yetim kız çocuklarına baktıklarını belirtmiştir¹⁰⁶. Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti içinde özellikle Ermeniler arasında evlatlık edinme oldukça yaygın ve eski bir durumdur. Eşi İstanbul'da İngiliz elçisi olan Lady Mary Wortley Montagu, 1718'in Mayıs ayında bir kontese gönderdiği mektupta bu durumu anlatmış ve Osmanlı yasalarında çocuğu olmayan ailelerin

¹⁰³ Bilgi, a.g.m.

¹⁰⁴ Stanford J. Shaw, "Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 157.

¹⁰⁵ Atnur, a.g.e., s. 166.

¹⁰⁶ Ferhunde Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 110-113.

servetlerinin devlet hazinesine aktarıldığını, bunu önlemek isteyenlerin fakir ailelerin çocuklarını evlat edindiklerini ifade etmiştir¹⁰⁷. Yine Türk kızlarının işgalci güçlerin subaylarına sunulmaları, çocuklara el konulmasına yönelik faaliyetlerinde misyoner okullarının merkez olarak kullanıldığı da bu mesele bağlamında söylenilmesi gereken hususlardır¹⁰⁸.

Türk çocuklarının alıkonulmasıyla ilgili devletin bir çalışması da 1921 yılı sonunda olmuştur. 25 Aralık 1921’de Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Şeyhülislam Mehmet Nuri Efendi’ye gönderdiği yazıda evlerinden alınan Türk kızlarının Patrikhane’ye ve yetimhanelere verildiğine, bazılarının ise Hristiyan ailelere hizmetçi olarak gittiğine yönelik şikâyetlerin arttığını söyleyerek bu konunun araştırılmasını istemiştir. 2 Ocak 1922’de Şeyhülislamlığın verdiği cevapta bu bilgiler doğrulanmış, ayrıca çocuklarına el konulan ailelerin Darü’l-Hikmeti’l-İslamiye’ye¹⁰⁹ başvurup yardım istedikleri de ilave edilmiştir¹¹⁰. Şeyhülislam Mehmet Nuri Efendi’nin cevabının ekinde el konulan Müslüman çocuklardan dördü hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre yaklaşık 12 yaşında olan Süleyman isimli bir çocuğun Büyükada’daki Ermeni Yetimhanesi’nde, yine 12 yaşında olan Latife’nin ise Beşiktaş Köyiçi Rum Kızlar Yetimhanesi’nde olduğu dilekçe ile belirtilmiştir. Ayrıca 16 yaşındaki Nesibe ve 8 yaşındaki Nuriye’nin buldukları yerin belli olmadığı da bu belgelerde yer almaktadır¹¹¹.

20 Şubat 1922’de İngiltere Fevkalade Komiserliği, Hariciye Nezareti’ne; Rum ve Ermeni Yetimhanelerine gönderilen Müslüman kızları için oldukça tarafsız bir şekilde inceleme yapılacağı ve Müslümanlığı kesin olanların ailelerine teslim edileceğine yönelik bir teminat sunmuştur. Ancak Anadolu’nun kurtuluş mücadelesinde artık sona gelinmiş, Osmanlı İstanbul’da hapsedilmiştir. Dolayısıyla bu güvencenin bir değeri olmamıştır. Zaten Ermeniler Mondros Mütarekesi’nden bu yana devam eden faaliyetleriyle amaçlarına ulaşmış, çok

¹⁰⁷ Hasan Baktır, “Lady Mary Wortley Montagu’nun Türkiye Mektupları’nda Osmanlı Ermenileri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 303.

¹⁰⁸ Türkmen, *a.g.e.*, s. 274.

¹⁰⁹ Darü’l-Hikmeti’l-İslamiye Meşihat-ı İslâmiye, “bünyesinde İslâm’ın yüce faziletlerini neşir ve tamim, dini müesseselerin iyi bir şekilde korunması, medreselerin ıslahı gibi önemli hedeflere ulaşma ve çalışmaları takip için merkez ve taşrada faaliyet gösterecek bir müessesenin oluşturulması” amacıyla 5 Mart 1918’de kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriye Akman, *Dâru’l-Hikmeti’l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları ABD Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 39-40.

¹¹⁰ Bilgi, *a.g.m.*

¹¹¹ Türkmen, *a.g.e.*, s. 275-277.

sayıda Müslüman çocuğuna Ermeni kimliğini vermişlerdir¹¹². Ermeni kimliği verilenler, Ermeni çocuklarla birlikte İngiltere, Fransa ve ABD'nin misyonerlik kuruluşları tarafından yurt dışına çıkarılmışlardır. Özellikle Relief ve Lord Mayor's Fund bu faaliyette önemli rol oynamışlardır. İlk olarak 1920'de üç bin çocuk Çukurova'dan Kıbrıs'a¹¹³ gönderilmiş, ancak bakımlarıyla baş edilemeyince 1921'de İstanbul'a getirilmiş ve şehrin dışındaki barakalara yerleştirilmişlerdir. Ayrıca Adana, Maraş, Urfa, Malatya, Harput, Tarsus, Mersin ve Mardin'deki çocuklar Suriye'ye¹¹⁴ gönderilmişlerdir. Yalnızca Malatya ve Harput'un iç kesimlerinden toplam 5.312 çocuk nakledilmiştir. Bu bölgenin daha alt kısmındansa çoğu Ermeni sekiz bin yetim Suriye'ye gönderilmiştir¹¹⁵. Bu sevkte bir yılda gönderilen çocuk sayısı on iki bine ulaşmış, küçük çocuklar eşek, at veya deve sırtında yolculuk ederken daha büyükler yaya olarak Suriye'ye geçmişlerdir. Bu bağlamda Suriye'de oluşturulan Ermeni Ocağı'nın ve Ermeni Çocuk Evi'nin¹¹⁶ araştırılması belki de konunun devamının getirilmesi yönünden sağlıklı bir adım olacaktır. Dolayısıyla buradaki çocukların Ermeni olup olmadıklarının tespit edilmesi, mühim görülmelidir.

¹¹² Atnur, *a.g.e.*, s. 171.

¹¹³ Tehcirden muaf olan Ermeni çocuklar için 1915 sonrasında Kıbrıs'ta Mısır doğumlu tütün tüccarı Krikor ve Garabed Melkonyan kardeşler ile Melikyan ve Ououzonian ailesinin maddi destek sağladığı Melkonyan Enstitüsü kurulmuştur. Lefkoşa'da kurulan bu okulu ABD'deki Armenian General Benevolent Union/Ermeni Genel İyiniyet Birliği faaliyete geçirmiştir. Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna Kesitsel Bir Bakış: 1915-1963", *TESAM Akademisi Dergisi*, sayı 2 (Ocak 2015), s. 72-73.

¹¹⁴ 1921'de Near East Relief, Urfa'daki hastanenin yönetici olan İsviçreli Jakob Künzler'den Harput, Malatya, Mardin, Diyarbakır ve Urfa'nın yetimlerinin Suriye'ye gönderilmesi faaliyetini örgütlemesini istemiştir. Kılıç, *a.g.e.*, s. 53-54. Mary Caroline Holmes, İsviçreli misyonerler Bay ve Bayan Künzler'in iki yüz yetim ve öksüz topladığından bahsetmektedir. Mary Carolin Holmes, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 23.

¹¹⁵ "1922'de sadece Urfa, Harput, Diyarbakır ve Mardin bölgelerinden Suriye'ye sevk edilen 7.000 yetim çocuk Amerika ve İsviçreliler tarafından koruma altına alınmıştı". Kılıç, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹¹⁶ Konu ile ilgili olarak bkz. Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 271-273.

Resim 4-5

Halep Ermeni Çocuk Evi'ndeki öğrenciler (1923)
(Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 274, 276)

Batıdaki çocuklarsa Yunanistan'a gönderilmiş¹¹⁷, 1922 sonunda Yunanistan'a 15.644¹¹⁸ çocuk gitmiştir. Orta Anadolu'dan da aynı şekilde Yunanistan'a göç olmuş, Sivas'taki çocuklar Samsun ve İstanbul yoluyla Atina ve Korfu'ya sevk edilmişlerdir. 1923 sonrasında bu çocukların sayısı o kadar artmıştır ki bunlardan 2.500'den fazlası İskenderiye ve Kahire'ye, 1.500'ü Fransa'ya geçirilmiştir. Zaman içinde çocuklar ABD, SSCB ve Batı Avrupa'ya da götürülmüşlerdir¹¹⁹. Bu çocuklardan kaç tanesinin Müslüman olduğu bilinmemektedir. Ancak bununla ilgili bir yazışma 1922 sonunda Fevzi Paşa ile Refet Paşa arasında yaşanmıştır. Buna göre; 2 Aralık 1922'de Fevzi Paşa tarafından Refet Paşa'ya ve Heyet-i Vekile'ye gönderilen yazıda Relief yani Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin İstanbul'dan götürdüğü çocukların içinde, önceden zorla el konulmuş yaklaşık bin Müslüman çocuğun da olduğu ve bunların ayrılmasının gerektiği ifade edilmiştir¹²⁰. Refet Paşa'nın verdiği yanıtta konuyla ilgili olarak önceden Ermeni Kapıkethüdası ile yapılan çalışmada çocuklardan yaklaşık ellisinin ayrıldığı ancak bunlardan yalnızca birinin Müslüman olduğunu söylediği, işlemlerin hala devam ettiği belirtilmiştir¹²¹.

Yaşadıkları olaylar düşünülecek olursa çocuklardan kaçının Müslüman olduğunu söyleyebileceği merak konusudur ve gerçek kimliklerini söyleyemedikleri ihtimalleri de yüksektir. Örneğin Ermeniler tarafından alıkonan çocuklardan birisi olan Trabzonlu İbrahim, Müslüman olduğunu söyleyemediği için önce Batum'a ve oradan da Tiflis'e götürülmüş, burada geçirdiği üç yılın sonunda beş yüz Ermeni çocukla birlikte Kars'a getirilmiş ve Amerikan Yetimhanesi'ne verilmiştir. Buradayken karakola Müslüman olduğunu anlatabilen on dört yaşındaki İbrahim'in durumunu Kars Vali Vekili, Kazım Karabekir Paşa'ya bildirecek çocuğun Kolordu Mektebi'ne alınmasını istemiştir. Ayrıca yine Amerikan Yetimhanesi'ndeki iki Müslüman çocuğun da buradan alınması talep edilmiştir¹²². Karabekir'in anılarına baktığımızda Kars'ın alınması ve Gümrü'nün işgali sonrasında Kars'ta altı bin, Gümrü'de on bin Ermeni çocuğunun Amerikalılar tarafından yetiştirildiğini, Kars'taki çocuklar arasında yüz kadar Türk çocuğun

¹¹⁷ Amerikan Yakın Doğu Cemiyeti Tarsus'tan da Yunanistan'a çocuk sevki yapmıştır. Selahattin Sert, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918-1922*, İstanbul 2005, s. 483.

¹¹⁸ 16 Kasım 1922'de Refet Paşa'nın Heyet-i Vekile'ye çektiği telgrafta Türkiye'den giden 1.800 Ermeni yetimin Yunanistan'a vardığı bildirilmiştir. BCA. BKK, 030.10.108.709.7.

¹¹⁹ Atnur, *a.g.e.*, s. 210-288.

¹²⁰ BCA. BKK, 030.10.206.406.6.

¹²¹ BCA. BKK, 030.10.108.709.7.3.

¹²² BOA. HR.SYS, 2878-11.

olduğunu öğrenmekteyiz. Karabekir Paşa, içlerinden kaçıp gelen ve yaşı biraz daha büyük olan birinin haber vermesiyle durumu öğrendiklerini, sonrasında künyelerini tespit ettiklerini ve Amerikalı müdürle anlaşarak resmi protokol ile Türk oldukları kesin olan yüz çocuğu aldıklarını anlatmaktadır¹²³.

Sonuç

Osmanlı Devleti içinde asırlardır süre gelen birlikte yaşama olgusunu imha eden Batılı Devletler, özellikle gayrimüslim toplulukları kendi emelleri çerçevesinde kışkırtmışlar ve devletin yıkılma sürecinde etkin rol oynamışlardır. Devlet kurma hayalinin aşılandığı son gayrimüslim topluluk Ermeniler olmuştur. Ermenilerin bu amaç uğrunda başlattıkları ihanet, I. Dünya Savaşı süresince ayyuka çıkmış, Müslüman halkı çoluk çocuk demeden katletmişlerdir. Bu durum karşısında “Osmanlı Barışı” etiketine sadık kalan Osmanlı Devleti, geçici süreli ve olayları yatıştırma amaçlı olarak kargaşayı yaratan Ermenileri iskâna sevk etmiştir. Bu sevk esnasında Ermeni çocuklarına devlet ve toplum olarak sahip çıkılmıştır. Ancak tehcirden geri dönüşle birlikte başka bir problem gündeme gelmiş ve çocuklarını geri alma faaliyetine girişen Ermeniler ile onların yanından ayrılmayan İtilaf güçleri Müslüman ailelerin çocuklarına da el koymuşlardır. Bu bağlamda savaşın mağlup devletlerinden olan Osmanlı Devleti, yine de bu konuyla ilgili olarak direniş göstermişse de pek başarı sağlamıştır denilemez. Aynı şekilde aileler de kendilerinden alınan çocukları için bir şey yapamamışlar, gösterdikleri çaba maalesef genel itibariyle sonuçsuz kalmıştır. Toplanan bu çocuklar Ermeni oldukları gerekçesiyle Patrikhane’ye yahut misyoner kuruluşlara ve yetimhanelere yerleştirilmişlerdir. Burada zorla Hıristiyanlaştırılmaya çalışılan çocuklardan bir kısmı ailelerine kavuşabilmişken diğerleri Ermeni çocuklarla birlikte Anadolu’dan götürülmüşlerdir. Yunanistan, Batı Avrupa, SSCB, ABD, Suriye, Mısır gibi ülkelere götürülen bu çocuklardan kaçının Müslüman olduğu bilinmemektedir, götürülen çocuklarla ilgili faaliyetler meçhuldür. Ancak Ermenileştirme ve Hıristiyanlaştırma çalışmaları göz önünde bulundurulacak olursa bu çocukların özlerini, köklerini unuttuğu olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerektir.

¹²³ Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız*, haz. Faruk Özerengin, I, İstanbul 1995, s. 74.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt) Arşivi

BDH (Birinci Dünya Harbi).

Albüm No: 4, Fotoğraf No: 73; 60.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BKK (Bakanlar Kurulu Kararları).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO).

Dahiliye Nezareti Evrakı

Kalem-i Mahsus (DH.KMS).

Siyasi (DH.SYS).

Şifre Kalemi (DH.ŞFR).

Hariciye Nezareti Evrakı

Mütenevvia (HR.MÜ)

Siyasi (HR.SYS).

Meclis-i Vâlâ (MV).

Gazeteler

Ati.

İleri.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, 16 Şubat 1336 (1920) Devre: 4, Cilt: 1, s. 103-104.

Yayınlar

Adivar, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2007.

Adivar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihani*, İstanbul 1994.

Akman, Zekeriye, *Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları ABD Doktora Tezi, Ankara 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, I-II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.

Babacan, Hasan, "Ermeni Dul ve Yetimleri ile Osmanlı Devleti'nin Bunlara Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 271-292.

Bakar, Bülent, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,

XXI/62, (Ağustos 2005), s. 569-589.

Baktır, Hasan, "Lady Mary Wortley Montagu'nun Türkiye Mektupları'nda Osmanlı Ermenileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 295-313.

Bayar, Celal, *Ben De Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, V, İstanbul 1967.

Beyoğlu, Süleyman, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 6 (2012), s. 1-18.

Bilgi, Nejdet, "İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 27-28 (2007), s. 49-83.

Çalıka, Hurşit, *Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul 1992.

Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010.

Derman, Giray Saynur, "Ermeni Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi", *Yeni Türkiye*, VIII/78 (2015), s. 602-637.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332.

Eyice, Semavi, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul 1965, s. 199-216.

Eyicil, Ahmet, "I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi", *Belleten*, LXVII/250 (Aralık 2003), s. 911-947.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2005.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2007.

Holmes, Mary Caroline, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

Kamsler, Brigitte C., *Kristen Leigh Southworth, Amy Meverden, Near East Relief Committee Records, 1904-1950*, January 2013.

Karabekir, Kazım, *Çocuk Davamız*, haz. Faruk Özerengin, I, İstanbul 1995.

Keser, Ulvi, "Kıbrıs'ta Ermeni Toplumuna Kesitsel Bir Bakış: 1915-1963", *TESAM Akademisi Dergisi*, sayı 2 (Ocak 2015), s. 51-88.

Kevorkian, Raymond - Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2012.

Kılıç, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya-Türk ve Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2007.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, I, İstanbul 1993.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 14, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 91, Ankara 2007.

Özbay, Ferhunde, “1911-1922 Yıllarında Anadolu’nun Kimsesiz Kız Çocukları”, *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 105-118.

Özdemir, Hikmet, “Türk-Ermeni İhtilafının Geometrisi”, *Psiko-Politik Bir Yaklaşım İle Türk-Ermeni İlişkileri*, der. Baher Senem Çevik Ersaydı - Abdülkadir Çevik, Uşak 2011, s. 96-110.

Özyürek, Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Eğitimci: Nakiye Elgün”, *Atatürk Dergisi*, III/2 (Erzurum 2014), s. 29-46.

Perinçek, Mehmet, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA’ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.

Sarıkaya, Makbule, “Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin Çocuk Sağlığı Konusundaki Hedef ve Faaliyetleri”, *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 33-47.

Sarınay, Yusuf, “24 Nisan 1915’te Ne Oldu?”, *Yeni Türkiye*, II/61 (2014), s. 1618-1630.

Sert, Selahattin, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918-1922*, İstanbul 2005.

Shaw, Stanford J., “Ermeni Lejyonu ve Kilikya’daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı”, *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s. 149-194.

Sonyel, Salahi R. *Türk-Ermeni Çıkmazı/Barışma Ümitleri*, Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları, Londra 2007.

Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.

Tosun, Ramazan, *Ermeni Tehcirinde Konya*, Palet Yayınları, Konya 2015.

Türkmen, Zekeriya, “İşgal Yıllarında İstanbul’daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması”, *KÖK Araştırmalar*, II/2, Ankara Güz 2000, s. 265-283.

İnternet Kaynakları

<http://www.neareast.org>.

<http://istanbulturizmmerkezleri.org>.

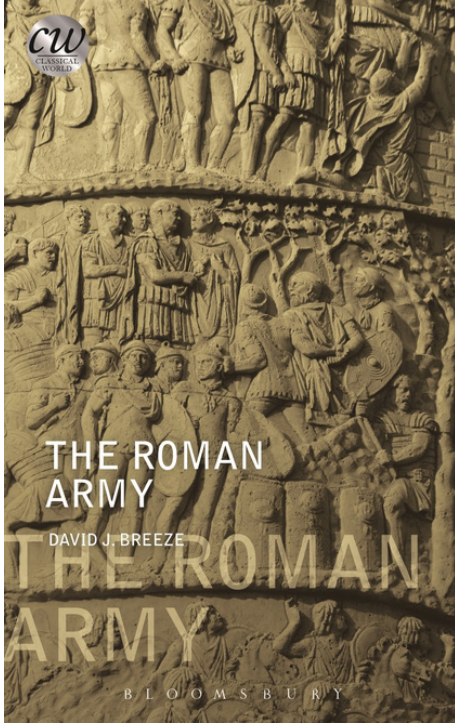
www.eraren.org.

<http://library.columbia.edu>.

KİTAPİYAT

David J. Breeze, *The Roman Army*, Bloomsbury Academic Pub., 2016, xvi+152 s.

Roma ordusu, yıllardır pek çok araştırmaya konu olmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Roma ordusuyla ilgili çalışmalarda bir patlama görülmektedir. *Limes* veya *Roman Frontier Studies* gibi adlar altında düzenli aralıklarla gerçekleştirilen

kongreler, bir yandan dünyanın farklı yerlerinde yaşayan uzmanları bir araya getirip araştırmacıların aralarındaki bağları güçlendirirken, bir yandan da orduyla ilgili çok çeşitli konulara dair yapılan önemli çalışmalar, bu meseleler hakkındaki bilgilerimizi artırmaktadır. Tabii bu gibi kongrelerde daha çok spesifik konular ele alınmaktadır. Bu çalışmalar, ordunun işleyişine dair genel bilgileri de zaman zaman değiştirmektedir. Ordunun genel karakteriyle ilgili değişikliklereyse, her geçen gün yenileri hazırlanan giriş kitaplarında yer verilmektedir. Genel hatlarıyla Roma ordusunu ele alan birkaç kitaptan bahsedilecek olsa, Graham Webster'in¹, Y. Le Bohec'in², B. Campbell'in³, P. Cosme'nin⁴ eserlerinin ismini mutlaka zikretmek gerekir⁵. Burada ele aldığımız eser de yukarıdaki çalışmalar gibi giriş kitapları kategorisine giren yeni bir çalışmadır. *The Roman Army*, yarım asrı aşkın süredir Roma ordusu üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarıyla bu konuda oldukça üne sahip bir ismin, David Breeze'in kaleminden çıkmıştır.

Kitap Giriş ve Sonuç haricinde toplam sekiz bölümden oluşmaktadır.

¹ G. R. Webster, *The Roman Imperial Army*, London 1998³ (İlk Basım 1969).

² Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1989.

³ B. Campbell, *The Roman Army 31 BC – AD 337: A Source Book*, London & NY 1994.

⁴ P. Cosme, *L'armée romaine VIIIe s. av. J.-C. - Ve s. ap. J.-C.*, Paris 2007.

⁵ E. Nemeth ve F. Fodorean tarafından *Römische Militärgeschichte* adıyla 2015 yılında (Darmstadt'ta) yayımlanan ve ana hatlarıyla Roma ordusunun tarihi gelişimini anlatan bir başka çalışmayı da bu isimlerin arasına dahil edebiliriz.

Kitabın boyutuna oranla uzun denilebilecek bir giriş kısmı, ordunun *legio*, *auxilia*, *numeri* gibi çeşitli birlikleri hakkında temel bilgiler sunmakta, ordunun genel özelliklerini özetlemektedir. Yazar ardından orduyla ilgili kaynaklara dair bilgi verir. Polybios, Livius, Julius Caesar, Josephos ve Arrianos gibi ordu tarihi bakımından oldukça önemli olan tarih yazarlarını ve bu gibi isimlerin niçin ordu tarihi bakımından önemli olduklarını anlatır. Ayrıca genellikle kazılarda ele geçen, orduyla ilgili bazı askeri belgelere de yer vermiştir. Bunlar askeri terhis belgeleri yahut papirüs, parşömen, ahşap levhalar gibi maddelerin üzerine yazılmış günlük bilgiler içeren bazı dokümanlardır. Bu bölümde ordu tarihi için son derece değerli olan yazıtlar hakkında da temel bilgilerin verildiği kısa bir başlık bulunur. Bunun dışında heykellere de özel bir yer ayrılmıştır. Yazar bu bölümde ayrıca arkeoloji, deneysel arkeoloji ile bu arkeolojik çalışmaların yapıldığı önemli arkeolojik alanlar hakkında bilgi verir ve giriş bölümünün sonunda günümüzde ordu tarihiyle ilgili yapılan çalışmaların önemine değinir.

İlk iki bölüm, kronolojik olarak ordunun ve askeri sistemin yüzyıllar içinde geçirdiği değişikliklere ayrılmıştır. Birinci bölümde, Cumhuriyet dönemi ordusu anlatılmaktadır. Bu bölümde doğal olarak Kartaca'yla yapılan sa-

vaşlarda ordunun geçirdiği tedrici değişime ağırlık verilmiştir. Ayrı bir alt-başlık da Polybios'un Roma ordusuyla ilgili verdiği bilgilerden oluşmaktadır. Yazar Polybios'un o zamanlar gücünün zirvesinde bulunan Roma ordusunun durumuna dair bir tasvir sunduğunu ifade eder ve "Akdeniz havzasını yüz yıl içinde dize getiren ordunun işte bu ordu" olduğunu ekler (s. 22). Birinci bölüm, cumhuriyetin son yıllarında ordunun durumuna ve Julius Caesar'ın Gallia'daki mücadelelerine ayrılan alt-başlıklarla son bulur.

İkinci bölümde İmparatorluk dönemi ordusunun genel özellikleri ortaya konulmaktadır. Augustus'un "birçok yönden Polybios'un yüzyıl önce tarif ettiği durumda kalmış bulunan orduyu" (s. 27) elden geçirip çağın gereklerine göre yeniden düzenlemesi bu bölümün esas konusunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda lejyonların belli noktalara konuşlandırılması, lejyonların teşkilatı, yardımcı birliklerin (*auxilia*) büründüğü yeni görünüm, Roma'da konuşlandırılan askeri birlikler ve nihayet donanma, kısa alt başlıklar halinde anlatılmaktadır. Augustus'un ardından ordudaki bazı değişikliklere de kısaca değinilmektedir. Özellikle Vespasianus ve oğulları döneminde ordulara dair yapılan düzenlemelerin genel hatlarıyla Diocletianus dönemine kadar sürdürüldüğü vurgulanmaktadır (s. 37).

Bundan sonraki beş bölüm tematik olarak düzenlenmiştir. Bunlar sırasıyla Roma ordularının harekât yürütürken ele aldığı işler, Roma ordusunun savaş sırasında kullandığı taktikler, ordunun ve askerlerin savaştan arta kalan zamanlarda, yani barış döneminde yürüttüğü işler, ordudaki askerlerin kullandığı silah ve zırhlar ile bir inşaat gücü olarak ordunun önemine dikkat çeken bölümlerdir.

Ordunun harekât işlerine ayrılan bölüm (s. 41-52), harekât sırasındaki en önemli hususu inceleyen bir alt başlıkla başlar: erzak tedariki. Bu bölümde sefer yürütülecek topraklara dair bilgi toplama faaliyetlerine de kısa bir alt başlıkta değinilmektedir. Ordunun sefer sırasında intikalini nasıl gerçekleştirdiği, sefer sırasında askerlerin ve ordunun ağırlıkları, askerin kumanyası gibi konular ayrı birer alt başlıkta anlatılmaktadır. Bu bölümde değinilen diğer hususlar ise hareket halindeki ordunun günlük gerçekleştirdiği yürüyüşlerin ardından konaklamak için inşa ettikleri geçici ordugâhlar ile ordunun genel keşif faaliyetidir.

Roma ordusunun savaş taktiklerini inceleyen bölüm (s. 53-72), ordunun üç farklı düşman tipinin kategorize edildiği paragrafla başlar. Bu tanımda yer verilen ilk kategoriye Kartacalılar, Numidialılar, Hellenistik krallıklar, Parthlar ve onların yerinde doğuda Romalılara uzun süre meydan oku-

maya devam eden Sasaniler girmekte olup tüm bu düşmanlar, doğru bir biçimde Roma'nın askeri gelişmişlik bakımından nispeten ileri düzeyde değerlendirilmesi gereken sınıfta yer alır. Roma'nın (büyük çoğunluğu Gallialı, Germen ve Briton olan) Avrupalı düşmanlarıysa yine haklı olarak farklı bir kategoride sınıflanır. Yaşanan çeşitli iç savaşlarda karşı karşıya gelen Roma orduları, birbirlerine karşı da mücadeleler vermişlerdir. Bu nedenle Roma ordularının diğer düşmanıysa kendisidir (s. 53). Bölümde alt başlıklar halinde anlatılan hususlarsa, muharebe sırasında önemli unsurlar olan sancaklar ve muharebenin çeşitli safhalarında toplu hareketi sağlayabilmek için kullanılan borazan ağırlıklı çalgılardır. Roma'nın yukarıda saydığımız farklı kategorilerdeki düşmanlara karşı uyguladıkları farklı stratejiler de bir diğer alt başlığı oluşturur. Yazar bu bölümde Teutoberg Ormanı Savaşı, Strasbourg Savaşı ve Hadrianopolis Savaşı gibi Roma'nın kaderini tayin eden önemli savaşları odağa yerleştirmeyi tercih etmiştir. kısa bir şekilde donanma savaşlarına da değinilmekte, bu kısa anlatının ardından da kuşatma taktiklerine yer ayrılmaktadır.

Barış Döneminde Ordu başlıklı bölümde (s. 73-100) asker temini, askerlerin ücreti, askeri talimler, orduda kayıt tutma esasları, askerin beslenme düzeni, sıhhi tedbirler, askerlerin

sorumlulukları, hizmet nişanları ve madalyaları, askerlere yönelik cezai müeyyideler, ordudaki köleler, askerlerin aile hayatı, terfi esasları, ordudan ihraç, askerlerin emekliliği ile ordudaki amirler ve ordudaki yozlaşma gibi ordunun ve ordu hayatının çok çeşitli yönlerine yer verilmektedir. Bu bölümdeki en ilginç bilgilerden biri, Carlisle kışlasının kazılarında rastlanan durumdur. Sıhhi koşullara düşkünlüğüyle nam salmış Romalılar tüm ordu binalarında mutlaka hastane ve umumi tuvalet gibi yapıları inşa ediyorlardı. Fakat bu kazılarda rastlanan bulgulara bakılırsa, askerlerin ihtiyaçlarını gidermek için her zaman kışlalarda bulunan tuvaletleri seçmedikleri ve bu durumun hijyen koşullarını neredeyse tamamen ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır (s. 87).

Silahlar ve Zırhların ele alındığı 6. Bölüm (s. 101-109), sırasıyla lejyon askerlerinin ve yardımcı birliklerdeki görevli askerlerin donanımını anlatıp farklı coğrafyalarda görev yapan askerlerin bu farklı koşullara hangi donanım yardımıyla ayak uydurduklarını aktarır. Sancaktarların ve subayların donanımına da kısa altbaşlıklar halinde yer verilmiştir. Bu bölüm son olarak askeri teçhizatın nasıl tedarik edildiği hususuna ayrılmıştır.

Tematik bölümlerin sonuncusu, ordunun inşa faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu bölümde (s. 110-122) geçici

ordugâhların, lejyon ve yardımcı birlik kışlalarının yapımından bahsedilmekte, ayrıca imparatorluğun sınır yapılanmalarından da söz edilmektedir. Sıradan askerlerin inşaat hususunda oynadığı rol ile bu inşaat için gerekli malzemelerin üretimi ve tedarikinde ordunun payına değinilmektedir. Bu bölümde kısaca yer verilen bir başka husus da, ordunun imparatorluğun dört bir yanına döşediği yollardır.

Kitabın 8. Bölümü (s. 123-130), kronolojik anlatıma Geç Antikçağ ile kaldığı yerden geri döner. III. yüzyıl krizinin zemin hazırladığı Diocletianus ve Constantinus reformlarının ordu üzerindeki etkileri anlatıldıktan sonra bu dönemde söz konusu değişikliklerin askeri mimarideki yansımaları üzerinde durulmaktadır. Bu kısa bölümde son olarak ordunun 5. yüzyıldaki haline değinen birkaç paragrafa yer verilmiştir. Kitap nihayet Roma ordusunun yüzyıllar içinde yaşadığı değişimi değerlendiren bir sonuç bölümüyle sona ermektedir.

Kitapta yer verilen bazı tablolar oldukça kullanışlıdır. Bunların arasında lejyon askerlerinin (s. 96) ve yardımcı birliklerdeki komuta kademesinin kariyer basamaklarını (s. 99) gösterenleri özellikle faydalıdır. Kitabın girişinden önceki kısma eklenen ve konu edini- len dönem boyunca kullanılan bazı genel para birimleri ile önemli ölçü birimlerinden bahsedilen kısa parag-

raf, genel okuyucu hedeflenerek metne eklenmiş olmalıdır ve bu özellikteki okuyucu için oldukça gereklidir. Kısa da olsa bir terimler sözlüğü, yine aynı amaca hizmet etmek için düşünülmüştür. Kitabın bibliyografyasında Roma ordusuyla ilgili en temel eserlere yer verilmiştir. Fakat bu eserlerin arasında P. Cosme'nin *L'Armée Romaine VIIIe s. av. J.-C.-Ve s. ap. J.-C.* (2007) adlı çalışmasını görememek bizim için biraz şaşırtıcı olmuştur. Kitapta yanlış bir bilgiye de rastlanılmıştır. Geç Antikçağ dönemini konu edinen bölümde (s. 124) bir lejyonun tüm kuvvetleriyle bir yerden başka bir yere kaydırılmasının en son Marcus Aurelius zamanında meydana gelen bir olay olduğu şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Halbuki lejyonlar bu tarihten sonra da çeşitli bölgelere kaydırılmaya devam etmiştir. Buna dair çok bilinen bir örnek vermek gerekirse, Zeugma'da görev yapan IV Scythica lejyonunun Septimius Severus ya da muhtemelen Diocletianus zamanında tüm kuvvetleriyle daimi olarak

Zeugma'nın daha güneydoğusunda kalan bir yere nakledilişini gösterebiliriz.

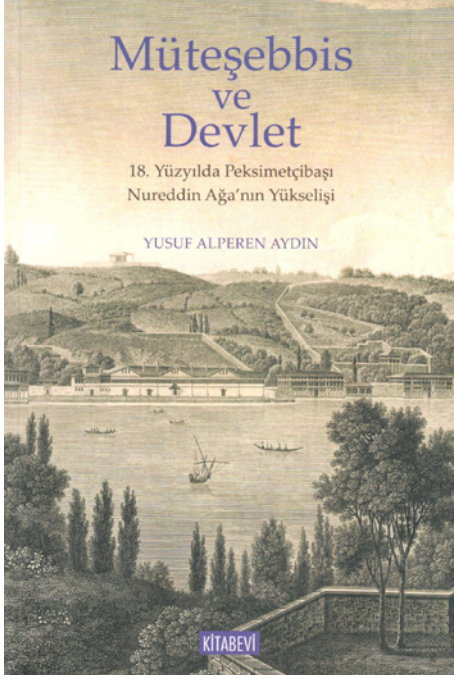
Breeze'in bu eseri, muhtemelen konuya dair hiçbir şey bilmeyen sıradan okuyucular için kaleme alınmıştır. Eserin hacmi ile meselelerin derinlikten uzak bir şekilde, dipnotla referans göstermeksizin anlatımı, bu durumun kanıtıdır. Bazı konular tam anlamıyla bir paragrafta geçirilmiştir, hatta tüm kitap tabiri caizse çalاکalem yazılmış gibi görünmektedir. Bu bakımdan üniversite düzeyinde bir okuyucu kitlesine hitap etmemektedir. Yine de konuya hiç aşına olmayan bir eskiçağ tarihi öğrencisini Roma ordusuna dair çoğu meselenin varlığından haberdar edebilecek niteliktedir. Maalesef bu çalışma, Roma ordusunun genel hatlarını anlatmayı amaçlayan yukarıda adını saydığımız kendisinden daha önce yayımlanmış kitapların yanında açıkça söylemek gerekirse oldukça sönük kalmaktadır.

Oğuz YARLIĞAŞ*

* Araş. Gör., Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; yarligaso@gmail.com.

Yusuf Alperen Aydın, *Müteşebbis ve Devlet 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi*, Kitabevi, İstanbul 2016, 123 sayfa.

Tarih konulu çalışmalarda siyasi olaylar her ne kadar daha fazla ilgi alanı olmuşsa da günümüzde artık tarih bakış açısı ve çalışma alanları içerisinde kurumsal yapıyı alakadar eden eserler daha fazla yer tutmaya başlamıştır. Belli bir kişi veya dönem üzerinden kurumun işleyişi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacak çalışmalar da bu kapsamdadır. İşte tanıtımını yapacağımız bu eser, Peksimetçibaşı Nureddin Ağa üzerinden XVIII. yy.a ve bu dönemde yapısal olarak meydana gelen değişimlere ışık tutmak için kaleme alınmıştır.

Giriş, beş bölüm ve sonuç kısımlarından oluşan eserin giriş kısmında (s. 1-5), Hacı Nureddin Ağa hakkında biyografik bilgilere yer verilirken bu bilgilere hangi kaynaklardan ulaşıldığı izah edilmiştir. Aynı zamanda peksimetçibaşlarının görev ve sorumlulukları da açıklanmıştır. Girişte yazarın da belirttiği üzere “bu çalışma Hacı Nureddin Ağa'nın üstlendiği görev dolayısıyla arşiv belgelerine yansıyan ‘hayatı’ ve vaktine ait bilgilerden hareketle yaşadığı dönemin seyri içerisinde ve pragmatik bir yoruma kaçmadan ‘gerçekleri’ daha geniş bir anlatının içerisine yerleştirmek suretiyle okuyucuya sunmak gayesini taşımaktadır.”

Birinci Bölüm “Peksimet ve Peksimetçibaşılık” başlığını taşımaktadır (s. 9-24). Bu bölümde yazar öncelikle peksimetin ne olduğu hakkında tafsilatlı bir açıklama yapmaktadır. Bu konuda tarihin ilk çağlarından itibaren buğdayın yetiştirilmesi buğdayın ekme haline getirilmesi, fırınlar hakkında bilgi verdikten sonra ekmeğin uzun süre bozulmadan saklanabilmesi için keşfedilen teknikten bahseder. Bu teknikle ekmeğin iki kere fırınlanarak kurutulur ve daha sonra yemeklerle birlikte tüketilir. Çeşitli dillerde değişik adlar verilen bu ekmeğe Arapçada baksimat, Sırpça-Hırvatçada peksimet, Bulgarcada peksimit, Türkçede ise peksimat denmektedir. Bu bölümde aynı zamanda peksimetçibaşılık vazifesi tesis edilmeden önce devletin nasıl peksimet temin ettiği hususuna da yer verilir. Devlet, XVII. yy. son çeyreği ile XVIII. yy.

başlarında donanma sefere çıkmadan evvel peksimet hazırlanması için belli başlı görevlileri emin unvanıyla görevlendirirdi. Bu kişiler, peksimet temini işini esnafa gördürmekteydi. Bu hususta öncelikle İstanbul'daki çörekçi esnafı, has ekmek fırınları, Yeniköy peksimetçileri gibi unlu mamul üreticileriyle temas kurulmuş ve peksimet ihtiyacı bu esnaflar arasında paylaştırılarak bir nevi devlet adına fason üretim yaptırmak suretiyle peksimet ihtiyacı karşılanmıştır.

İkinci Bölüm "Hacı Nureddin ve Çevresi" konuludur (s. 27-53). Bu bölümün başında dönemin ekonomik yapısı ve endüstriyel üretim alanındaki değişim anlatılır. "Osmanlı ekonomisinde özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında, hemen hemen bütün sektörleri içine alan bir genişlemenin varlığından ve büyük şehirlerde zanaata dayalı endüstri imalatının arttığı gibi yeni iş dallarının da ortaya çıktığından bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin özellikle mukataa satışları bağlamında sözleşme temelli ilişkiler ağı kurarak gerek merkezi gerek eyalet seviyesinde yürütülen özelleştirme faaliyetiyle kapılarını bazı yeni gelenlere açtığı ifade olunmaktadır. Peksimet emînleri ve diğer devlet görevlileri eliyle bir süredir yürütülen peksimet tedarikinin XVIII. yüzyıl başlarında özel sektörden bir esnaf ile gördürülmeye çalışılması da bu ifadeyi destekler bir mahiyet arz etmektedir." İşte bu gayeyle 3 Temmuz 1707'de Çorlulu Ali Paşa Vakfı'na ait Tersane civarındaki ekmekçi, çörekçi

ve peksimetçi fırınlarının kiracısı olan Kasımpaşalı Hacı Nureddin peksimetçibaşılık vazifesiyle Tersane'nin peksimet ihtiyacını karşılamak üzere görevlendirilmiştir. Bölümün bundan sonraki kısmında Nureddin Ağa'nın göreve geldikten sonraki seferlerde temin ettiği peksimet miktarları verilmiş ayrıca peksimetçibaşılık görevindeyken yaşadığı sıkıntılara değinilmiştir. Bu arada Kasımpaşa'daki fırının yıkılması dolayısıyla Nureddin Ağa'nın yeni bir yer bulma sürecinden de bahsedilmektedir.

Üçüncü Bölümün konusu "Rekabet ve Kaybedilen Görev"dir (s. 57-68). Bu bölümde Nureddin Ağa'nın peksimetçibaşılık görevinden uzaklaştırılması, onun yerine yeni Peksimetçibaşı olarak Fokaz ile Dimitraki'nin atanması ve bu süreçte yaşanan hadiselerle yer verilmiştir. Bu kişiler, 1718 tarihinde Hacı Nureddin'den daha düşük ücretle peksimet imal etmeyi teklif etmişlerdir. Bunun üzerine Nureddin Ağa'dan da fiyat düşürme yolunda bir hamle gelmiştir. Ama Fokaz ve Dimitraki fiyatı daha da aşağı çekince Nureddin Ağa bu fiyata inememiş ve peksimetçibaşılık resmen 17 Ocak 1719'da Fokaz ve Dimitraki'ye geçmiştir. Bu süreçte Fokaz'ın ortağı Dimitraki ölmüştür ve Fokaz tek başına sıkıntıya düşerek görevini yerine getiremez hale gelmiştir. Bundan dolayı Ekim 1720'de Hacı Nureddin tekrar peksimetçibaşılık görevine getirilmiştir.

Eserin Dördüncü Bölümü "Devlet İçin Üretim ve Servet" başlığını taşı-

maktadır (s. 71-87). Bu bölüm Hacı Nureddin'in yaklaşık iki yıllık bir aradan sonra tekrar peksimetçibaşı olması ile başlar. İflas eden Fokaz'ın yerine Ekim 1720'de yeniden Hacı Nureddin peksimetçibaşı olmuştur. Görevi üzerine alan Nureddin Ağa'nın Bebek'teki yalısının yanına bir fırın inşası üzerinde durulur. Öncelikle burasının su kaynaklarına yakın olması Hacı Nureddin'i fırın inşasına iten sebeplerin başında yer almaktadır. Bu bölümde ayrıca Hacı Nureddin'in vakfiyesi ve vakfiyede geçen mal varlığından da detayıyla bahsedilmektedir. Vakfiyeden anlaşıldığına göre Nureddin Ağa'nın İstanbul'un çeşitli yerlerinde toplam 26 evi vardır. Bir de Bebek'teki yalısına yakın bir çeşme yaptırmıştır.

Beşinci Bölüm “Üretkenlikten Emekliliğe”dir (s. 91-97). Hacı Nureddin 1737'de görevi küçük oğlu Salih'e bırakmıştır. Yazara göre Salih'in tercih edilmesinde peksimetçilikle sürekli hemhal olmasının yanı sıra Bebek, Yeniköy ve Kasımpaşa'da aileye ait fırınların mevcudiyeti de önemli bir rol oynamıştır. Durumla ilgili eserde yapılan değerlendirmede bunun Nureddin Ağa'nın gayrimenkullerin yanında mesleğine de yatırım yapmış olduğunun göstergesi olduğu söylenmektedir.

Salih Ağa 1767'de vefat edince kardeşi Abdülbaki peksimetçibaşılık yapmak istememiştir. Devlet de bu tarihten

sonra peksimet temini işini Gümrük Emini Mehmed Ağa'ya tevcih etmiştir; ama Mehmed Ağa peksimeti esnafa pişirtmeyi tercih etmiştir ve tercih ettiği isim de babasının mesleğini sürdüren Abdülbaki olmuştur.

Kitap bölümlerinden sonra gelen değerlendirme ve sonuç kısmında yazar, XVIII. yy.ın ekonomik ve siyasi şartları içinde devlet göreviyle zenginleşen bir esnaf olan Hacı Nureddin'in yükselişi üzerinde durmaktadır.

Değerlendirme ve sonuç kısmından sonra gelen eklerde Hacı Nureddin'in çeşmesi ve mezar taşının fotoğrafları yer alır. Ayrıca arşiv vesikalarının ağırlıklı olarak kullanıldığı kaynakça ve bir de dizin bulunmaktadır.

Netice itibariyle yazar bu çalışmasıyla, Hacı Nureddin Ağa örneği üzerinden bir Osmanlı esnafının devlet için iş görmeye başladıktan sonraki mesleki kariyerinin gelişimini ve yükselişini belgeler ışığında takip ederek, hangi şartlar ve faaliyetler sonucunda zenginleştiğini ortaya koymuştur. Bu gibi yapılan münferit çalışmalar bir araya geldiğinde esnaf-devlet ilişkisi, değişik boyutlarıyla aydınlatılmış; iktisatçılar ve tarihçiler açısından daha kolay anlaşılabilir hale getirilmiş olacaktır. Dolayısıyla bu çalışma gelecekteki diğer çalışmalar için önemli bir adımdır.

Sinem SERİN *

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; sinemser@istanbul.edu.tr.

